

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B, A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

न्यायदर्शनस्य सूचीपत्रम् ।

विषयः	पृष्ठाः	पङ्क्तयः
मीमांसकशास्त्रप्रयोजनकथनम्, पदार्थानामुद्देश्यम्, ...	२	१४
तत्त्वज्ञानाधीनक्रममुद्दिष्टम्, ...	८	२
प्रमाणलक्षणं तद्विभागश्च, ...	११	१०
प्रत्यक्षलक्षणम्, ...	१६	३
पशुमानस्य लक्षणम् विभागश्च, ...	१५	१०
उपमानलक्षणम्, ...	१०	१
शब्दलक्षणम्, ...	१०	१३
शब्दस्य विभागः, ...	१८	४
प्रमेयस्य लक्षणम् विभागश्च, ...	१८	१०
आत्मनिरूपणम्, ...	१८	१५
शरीरनिरूपणम्, ...	२१	१
इन्द्रियविभागः, ...	२१	८
भूतविभागः, ...	२२	८
अदृश्यविभागः, ...	२२	११
बुद्धिलक्षणम्, ...	२२	३
ज्ञाननिरूपणम्, ...	२३	८
प्रवृत्तिलक्षणं तद्विभागश्च, ...	२४	१
दीपलक्षणम्, ...	२४	५
मेघभावलक्षणम्, ...	२५	१
फललक्षणम्, ...	२५	१०
दुःखलक्षणम्, ...	२६	३
अपवर्गलक्षणम्, ...	२६	८
संशयस्य लक्षणं विभागश्च, ...	२८	५
प्रयोजनलक्षणम्, ...	३१	१
दृष्टान्तलक्षणम्, ...	३१	६
सिद्धान्तलक्षणम्, ...	३२	३
सिद्धान्तविभागः, ...	३२	८
सर्वतन्त्रसिद्धान्तलक्षणम्, ...	३३	१
प्रतितन्त्रसिद्धान्तलक्षणम्, ...	३३	५
अधिकरणसिद्धान्तलक्षणम्, ...	३३	१२
अभ्युपगमसिद्धान्तलक्षणम्, ...	३४	७
अदयवविभागः, ...	३५	१
प्रतिज्ञालक्षणम्, ...	३६	४
सिद्धलक्षणम्, ...	३६	७

न्यतिरेकिहेतुलक्षणम्,	...	...	३७	१
उदाहरणलक्षणम्,	...	...	३७	५
न्यतिरेकुदाहरणलक्षणम्	...	...	३८	६
उपमयलक्षणम्,	...	...	३९	५
निगमनलक्षणम्,	...	...	४०	१
तर्कनिरूपणम्,	...	...	४२	१
निर्णयनिरूपणम्,	...	...	४४	१
वादलक्षणम्,	...	...	४६	१
जल्पलक्षणम्,	...	...	४८	१
वितण्डालक्षणम्,	...	...	४९	१०
द्वैताभासविभागः,	...	...	५०	७
सशक्तिचारलक्षणम्,	...	...	५१	१
विरुद्धलक्षणम्,	...	...	५१	१३
प्रकरणसमलक्षणम्,	...	...	५२	१३
साध्यसमलक्षणम्,	...	...	५३	१०
अतीतकाललक्षणम्,	...	...	५४	५
कललक्षणम्,	...	...	५५	१४
कलविभागः	...	...	५६	३
वाकुकललक्षणम्	...	...	५६	६
सामान्यकलनिरूपणम्	...	...	५७	२०
उपचारकललक्षणम्,	...	...	५८	१९
कलपूर्वपक्षः,	...	...	५९	१६
तत्समाधानम्,	...	...	६०	४
जातिलक्षणम्,	...	...	६०	१४
नियद्दस्थानलक्षणम्,	...	...	६१	६
अथ द्वितीयाध्यायः	...	...	६२	८
संशयपूर्वपक्षः,	...	...	६३	१
संशयसिद्धान्तः,	...	...	६५	१०
प्रमाणपूर्वपक्षः,	...	...	६८	१५
तत्समाधानम्,	...	...	७१	८
समाधानान्तरम्,	...	...	७२	१४
पूर्वपक्षान्तरम्	...	...	७५	७
तत्समाधानम्,	...	...	७६	३
प्रत्यक्षलक्षणाक्षेपः,	...	...	७९	१
तत्समाधानम्,	...	...	७९	८
आक्षेपान्तरम्,	...	...	८०	१

समाधानान्तरम्,	...	...	८०
मनःसिद्धी युक्तिः	...	...	८०
प्रत्यक्षसिद्धान्तसूत्रम्,	...	...	८१
सन्निकर्षाहेतुत्वशङ्का,	...	...	८२
तत्समाधानम्,	...	...	८३
प्रत्यक्षस्यानुमितित्वशङ्का,	...	...	८४
तत्समाधानम्,	...	...	८५
अवयवपूर्वपक्षसूत्रम्,	...	...	८७
तत्समाधानम्,	...	...	८७
अवयवसिद्धान्तसूत्रम्,	...	...	८८
अनुमानपूर्वपक्षसूत्रम्,	...	...	८९
तत्समाधानम्,	...	...	९०
वर्तमानाक्षेपः,	...	...	९१
तत्समाधानम्,	...	...	९२
अपमानपूर्वपक्षसूत्रम्,	...	...	९३
तत्समाधानम्,	...	...	९४
अपमानस्यानुमानान्तर्भावमतम्,	...	...	९५
तत्समाधानम्,	...	...	९६
तत्समाधानम्,	...	...	९७
अशब्दपूर्वपक्षसूत्रम्,	...	...	९८
तत्समाधानम्,	...	...	९९
वेदप्रामाण्याक्षेपः,	...	...	१००
तत्सिद्धान्तः,	...	...	१०१
वेदवाक्यविभागः,	...	...	१०२
विधिलक्षणम्,	...	...	१०३
अर्थवादविभागः,	...	...	१०४
अनुवादलक्षणम्,	...	...	१०५
वेदप्रामाण्ये युक्तिः,	...	...	१०६
प्रमाणचतुष्टाक्षेपः,	...	...	१०७
तत्समाधानम्,	...	...	१०८
शब्दानित्यसाधनम्,	...	...	१०९
शब्दपरिणामसंशयः	...	...	११०
शब्दविकारनिराकरणम्,	...	...	१११
शब्दविकारव्यवहारः,	...	...	११२
पदानिरूपणम्,	...	...	११३
पदार्थसंशयः,	...	...	११४
शेषव्यक्तिशक्तिखण्डनम्,	...	...	११५
	...	...	११६
	...	...	११७
	...	...	११८
	...	...	११९
	...	...	१२०

केवलः कतिप्रतिभन्तव्यम्, ...	१५२	७
केवलः कतिप्रतिभन्तव्यम्, ...	१५३	७
पदापेक्षितव्यम्, ...	१५५	१३
प्रतिभन्तव्यम्, ...	१५६	७
आकतिभन्तव्यम्, ...	१५७	१२
आतिभन्तव्यम्, ...	१५७	७
अथ लोकोपाधाय	१५८	१
अथ लोकोपाधाय	१५८	१
तत्रादि द्वादिपदेनान्तरूपम्, ...	१५९	१२
शरीरान्तरूपम्, ...	१६१	५
आनेपानम्, ...	१६२	१
तथाभाषणम्, ...	१६२	०
अथरेतप्रकरणम्, ...	१६५	१
तत्प्रकरणम्, ...	१६४	३
मनस आभाषणम्, ...	१६७	२१
तत्प्रकरणम्, ...	१६८	६
आभाषणप्रतिपादनम्, ...	१६८	१३
शरीरमेकभौतिकत्वप्रमाणम्, ...	१६४	१०
पाणिनयेन युक्तान्तरकथनम्, ...	१६६	१
द्वादिपदीयकत्वपरीक्षणम्, ...	१६६	८
द्वादिपदीयकत्वपरीक्षणम्, ...	१०१	१
अथपरीक्षणम्, ...	१८०	१
युक्तमित्यतामंशयः, ...	१८८	४
युक्तमित्यतावादिषास्त्रमतम्, ...	१८८	१
तत्प्रकरणम्, ...	१८८	७
मास्त्रमतान्तरूपम्, ...	१८०	१६
अथगपदघट्टणस्युत्पादनादि, ...	१८१	५
अथगपदघट्टणस्युत्पादनादि, ...	१८२	८
सौगतशब्दासंज्ञानम्, ...	१८४	४
सौगतमते सास्त्ररूपम्, ...	१८५	१३
तन्निराकरणादि, ...	१८६	५
बुद्धेरानुगुणत्वप्रमाणम्, ...	१८७	१०
बुद्धेरानुगुणत्वप्रमाणम्, ...	२१४	४
बुद्धेरानुगुणत्वभावस्य विशिष्यकथनम्, ...	२१८	११
मनःपरीक्षाप्रकरणम्, ...	२२१	८
शरीरस्य तत्प्रकरणपाठनिष्पाद्यताप्रकरणम्, ...	२२२	१४

पद्य चतुर्धाध्यायः,	...	...	२२३	
प्रहसिपरीक्षा, ...	...	...	२२३	१२
दोषपरीक्षपम्, ...	...	...	२२४	४
दोषाणां पद्यत्रयकथनम्,	...	...	२२४	६
प्रियभावसिद्धान्तः,	...	...	२२८	८
उत्पत्तिप्रकारप्रदर्शनम्,	...	...	२३६	३
शून्यतोपादानप्रकरणम्,	...	...	२४०	१०
भ्रूणपरिपालनवादः,	...	...	२४२	११
आकस्मिकत्वनिराकरणप्रकरणम्, ...	...	...	२४४	६
प्रकरणं सर्वानित्यत्वनिराकरणप्रकरणम्,	...	...	२४५	१०
सर्वनित्यत्वनिराकरणम्	...	...	२४७	६
सर्वशून्यत्वनिराकरणप्रकरणम्, ...	...	...	२५०	१
सर्वशून्यतानिराकरणप्रकरणम्, ...	...	...	२५१	१४
महौक्कान्तवादनिराकरणम्,	...	...	२५५	१
फलपरीक्षाप्रकरणम्,	...	...	२५६	१०
दुःखपरीक्षा, ...	...	...	२६०	१६
अपवर्गपरीक्षाप्रकरणम्,	...	..	२६३	१३
तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम्,	...	...	२७३	२५
अवयविप्रकरणम्,	...	...	२७६	१
निरवयवप्रकरणम्,	...	...	२८२	४
वाह्यादंभन्ननिराकरणप्रकरणम्, ...	...	...	२८६	३
तत्त्वज्ञानविहङ्गिप्रकरणम्,	...	...	२८९	१२
अद्य पञ्चमाध्यायः,	...	...	२९६	
जातिविभागसूत्रम्,	...	...	२९६	६
साधर्म्यवैधर्म्यसमलक्षपम्,	...	...	३००	१
साधर्म्यसमाहारेणसदुत्तरत्वे बीजम्,	...	...	३०१	१२
जातिपट्कनिरूपणम्,	...	...	३०२	५
जातिपट्कासदुत्तरत्वबीजम्,	...	...	३०४	६
प्राप्तप्राप्तिसननिरूपणम्,	...	...	३०६	१
तयोरसदुत्तरत्वे बीजम्,	...	...	३०६	६
प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसननिरूपणम्, ...	...	...	३०७	३
प्रसङ्गसमीचरकथनम्,	...	...	३०८	१
प्रतिदृष्टान्तसमीचरकथनम्,	...	...	३०८	१२
अदुत्पत्तिसमलक्षपम्,	...	...	३०९	३
तस्योत्तरम्, ...	...	...	३०९	८
संश्लेषसमनिरूपणम्,	...	...	३१०	३

न्यायदर्शनम् ।

अथ प्रथमाध्यायस्य

प्रथमाङ्गिकभाष्यम् ।

प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत् प्रमाणम् ।
प्रमाणमन्तरेण नार्थप्रतिपत्तिः । नार्थप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रवृत्ति-
सामर्थ्यम् । प्रमाणेन खल्वयं ज्ञाताऽर्थमुपलभ्य तमर्थमभी-
षति जिहासति वा । तस्येप्साजिहासा प्रयुक्तस्य समीहा
प्रवृत्तिरित्युच्यते सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेनाभिसम्बन्धः । समीह-
मानस्तमर्थमभीषन् जिहासन् वा तमर्थमाप्नोति जहाति
वा । अर्थस्तु सुखं सुखहेतुः दुःखं दुःखहेतुश्च, सोऽयं प्रमा-
णार्थोऽपरिसङ्ग्रेयः प्राणभृद्भेदस्यापरिसङ्ग्रेयत्वात् । अर्थवति
च प्रमाणे प्रमाता प्रमेयं प्रमिति रित्यर्थवन्ति भवन्ति, कस्मात्
इतमापायेऽर्थस्यानुपपत्तेः । तत्र यस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य

वपुर्लीलालक्ष्मीजितमदनकोटिव्रंजवधू-
जनानामानन्दं कमपि कमनीयं विरचयन् ।
स कोऽपि प्रेमाद्यं प्रथयतु मनीमन्दिरचरः
त्रिलोकिलोकानां सजलजलदग्नामसतनुः ॥ १ ॥
संदुक्तां युक्तस्वामिभिनवनिष्ठितासक्तकारकभासा
सम्भाषीयूषमानोरतिदक्षिणतां चूर्णयन्मीमिक्ष्यां
मानव्यासीकनमविदुरहरशिरोरम्यभूषाविशेषं
भूयो भवं दिदाहुं चरदददददं मादयानो भवान्याः ॥ २ ॥

प्रवृत्तिः स प्रमाता । म येनार्थं प्रमिणोति तत् प्रमाणम् ।
 योऽर्थः प्रतीयते तत् प्रमेयम् । यदर्थविज्ञानं सा प्रमितिः ।
 चतसृषु चैवंविधास्वर्यतत्त्वं परिममाप्यते । किं पुनस्तत्त्वम् ।
 सतश्च सद्भावोऽसतस्यामद्भावः । सत्सदिति गृह्यमाणं यथा-
 भूतमविपरीतं तत्त्वम् भवति, असत्त्वासदिति गृह्यमाणं
 यथाभूतमविपरीतं तत्त्वम् भवति । कथमुत्तरस्य प्रमाणेनो-
 पलब्धिरिति सत्यप्युपलभ्यमाने तदनुपलब्धेः प्रदीपवत्, यथा
 दर्शकेन दीपेन दृश्ये गृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते तन्नास्ति ।
 यद्यभविष्यद्दिदमिव व्यज्ञास्यत विज्ञानाभावान्नास्तीति । एवं
 प्रमाणेन सति गृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते तन्नास्ति यद्य-
 भविष्यत् इदमिव व्यज्ञास्यत विज्ञानाभावान्नास्तीति तदेवं
 सतः प्रकाशकं प्रमाणमसदपि प्रकाशयतीति । सच्च खलु
 षोडशधा व्यूढमुपदेक्ष्यते तासां खल्वासां सद्बिधानाम् ।

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयव-

सदीयतर्ककिरणैरान्तरध्वान्तसन्ततिम् ।

सन्तसरन्ति भास्वन्तमक्षपादं नमामि तम् ॥ ३ ॥

अद्वैतं गुरुधर्मयोरिव लसत्स्त्रामण्डलीमण्डनं

रुपं किञ्चन पौरुषं गिर इव प्रागल्भ्यसम्पादकम् ।

दाने कर्णमिवावतीर्णमपरं दीने दयादक्षिणं

तातं विश्वविचारिष्वारुयशसं विद्यानिवासं नुमः ॥ ४ ॥

अससमतिरपीदं विस्मृतं न्यायशास्त्रं

विरहितशङ्खयवी खीलया वेत्तु विश्वः ।

इति विनिश्चितचेताः कौशलं कर्तुंकामो

गुरुचरणरजोऽहं कर्णधारौकरोमि ॥ ५ ॥

विद्यानिवाससूनोः कृतिरेषा विश्वनाथस्य ।

विदुषामतिस्त्रुधियाममत्तराणां सुदे भविता ॥ ६ ॥

तर्कनिर्णयवाद्जल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजाति-
निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥१॥

निर्देशे यथावचनं विग्रहः । चार्थे इन्द्रः समासः । प्रमा-
णादीनान्तत्त्वमिति शैषिकी षष्ठी, तत्त्वस्य ज्ञानं निःश्रेय-
ससाधिगम इति कर्मणि षष्ठी, एतावन्तो विद्यमानार्थाः ।
एषामविपरीतज्ञानार्थमिहोपदेशः, सोऽयमनवयवेन तन्वार्थं
उद्दिष्टो वेदितव्यः, आत्मादेः खलु प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेय-
साधिगमः । तच्चैतदुत्तरसूत्रेणानूद्यत इति । हेयं तस्य निर्व-
र्त्तकं हानमात्यन्तिकं तस्योपायोऽधिगन्तव्य इत्येतानि चत्वा-
र्यर्घपदानि सम्यग्बुद्ध्वा निःश्रेयसमधिगच्छति । तत्र संशया-
दीनां पृथग्वचनमनर्थकं संशयादयो यथासम्भवं प्रमाणेषु
प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तो न व्यतिरिच्यन्त इति, सत्यमेतत् इमास्तु
चतस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते
यासां चतुर्योयमान्विचिकी न्यायविद्या । तस्याः पृथक्

प्रयोजनमभिप्रेत्याद्य प्रेक्षादन्तो न प्रवर्तन्ते अतः प्रथमं प्रयोजनमभिधानीयं
तथाचाहुः सिद्धार्थे सिद्धसम्बन्धं शीतुं शीता प्रवर्तन्ते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः
सम्बन्धः समवीजनः । सिद्धौ ज्ञातोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथा एवं सिद्धसम्बन्ध-
नित्यपि अतस्तत्प्रतिपादनाय भगवानुपपादः प्रथमं हूचयति । अत्र तत्त्वज्ञान-
निःश्रेयसयोः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोश्च हेतु हेतुनडावः प्रमाणादितत्त्वज्ञानयोर्विषय-
विषयिभावः प्रमाणादिशास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः शास्त्रनिःश्रेयसयोश्च
प्रवीत्यप्रयोजकभावः सम्बन्धः तत्त्वज्ञानेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्त्वज्ञानं शास्त्रं तथा
च शास्त्रनिःश्रेयसोरपि तत्त्वज्ञानहारकहेतु हेतुनडाव एव सम्बन्ध इति सम्प्रदाय-
विदः, अत्र च सर्वपदाद्यं प्रधानी इन्द्रः समासः यद्यपि भेदे इन्द्रविधानादत्र च
इन्द्रानां पदार्थानामभेदात् इन्द्रसम्बन्धस्यपि पदाद्यंतावच्छेदकभेदादेव इन्द्रइति
न दोषइत्यत्र विस्तरः तत्र च निर्देशे यथा वचने विग्रह इति यथाश्रुतमापाद-
चारितः प्रमाणाणि च प्रमेयश्च संशयश्च प्रयोजनश्च दृष्टान्तश्च सिद्धान्तश्च चवयवाद्य

प्रज्ञानाः श्रेयसादयः पटादयोः । तेषां प्रयोजननमन्वयः
 श्वाकविद्यामातमिषं श्वात् गयीपनिषदः । तस्मात् श्रेयसा
 दिभिः पटादिः एतत् पस्थापने । तत्र नानुपलभ्ये न निर्णीते
 ऽर्थे न्यायः प्रवर्तते, किञ्चिद्भिः श्रेयसितेऽर्थं, यथोक्तं "निम्न
 पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थोपधारणं निर्णय इति," निमग्नः श्रेयसः ।
 पक्षप्रतिपक्षौ न्यायवर्जितः । अर्थोपधारणं निर्णयः तत्त्वज्ञान-
 मिति । स न्यायं किञ्चिदिति वस्तुनिमग्नमात्मनवधारणं ज्ञान
 श्रेयसः प्रमेयिऽभवेत्तदर्थं प्रयोज्यते । अथ प्रयोजनम् ।
 श्रेय प्रयुक्तः प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् । यमर्थमभोधन् जिह्वा-
 मन् वा कर्मारभते तेनानेन सर्वं प्राणिनः सर्वाणि कर्माणि
 सर्वाथ त्वया व्याप्ताः, तदाशयश्च न्यायः प्रवर्तते, कः पुनरर्थ
 न्यायः । प्रमाणैरर्थपरोक्षणं न्यायः प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं
 सास्वीक्षा प्रत्यक्षागमाभ्यामोदितस्यान्वोक्षणमन्वोक्षा तथा
 प्रवर्तते इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रम् । यत्पुन-
 रनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभामः स इति तत्र वादजल्पौ

तर्कश्च निर्वयश्च वादश्च कल्पश्च त्रितया च उलाभामात्र एतच्च जातयश्च भिद्य-
 न्यायानि चेति विषयं वर्णयन्ति । सम्प्रदायविदस्तु भाष्यस्यवचनपदेन कश्चित्त
 कश्चिदार्यं वचनं गृह्यते तत्र प्रमाणे प्रमेये च सौतं वचनं गृह्यते सप्रयोजनत्वात्
 तच्च वक्त्यते ननु दृष्टान्तादावैकवचनं सप्रयोजनं तथाच दृष्टान्ते हितचनम्
 अन्यव्यतिरेकिभेदेन दृष्टान्तवैविध्यस्य वक्त्यमाणत्वात् । संशये सिद्धान्ते क्वि च
 बहुवचनं संशये क्वि च वैविध्यस्य सिद्धान्ते चातुर्विध्यस्य वक्त्यमाणत्वात्, अन्यथा
 जातिनिषेधस्यानयोर्बहुवचनं तवापि व्याचक्ष्येत् एकवचनस्यैव लक्षणमूत्रे सत्तादिति
 वदन्ति । नम्यात् सर्वत्र प्रथमीपस्थितैकवचनेनेव विषयः, नद्यत बहुवचनेनेव
 प्रमाणादीनां बहुत्वं परिच्छिद्यते किन्त्वयिमविभागेन, नद्येकहित धवस्तदिरादौ
 धवश्च छदिरश्च पलाशश्चेति न विच्छिद्यते अतएव प्रयोजनस्यैकवचनान्तत्वेऽपि
 तद्विभागाकरणेऽपि सुखदुःखाभावतत्साधनभेदेन तस्य बहुत्वं न विरुद्धत इति
 ब्राह्मः । अथ च निःशेषे सिद्धे पटादिवत्तत् प्राणये न प्रयथान्तरमपेक्षितमिति

सप्रयोजनौ, वितण्डा तु परीक्ष्यते वितण्डया प्रवर्त्तमानो वैत-
ण्डिकः । सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः
सोऽस्य सिद्धान्त इति वैतण्डिकत्वं जहाति । अथ न प्रति-
पद्यते नायं लौकिको न परीक्षक इत्यापद्यते । अथापि
परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनं ब्रवीति, एतदपि तादृगेव ।
यो ज्ञापयति यो जानाति यच्च ज्ञाप्यते एतच्च प्रतिपद्यते
यदि तदा वैतण्डिकत्वं जहाति । अथ न प्रतिपद्यते पर-
पक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनमित्येतदस्य वाक्यमनर्थकं भवति ।
वाक्यसमूहश्च स्थापनाहीनो वितण्डा, तस्य यद्यभिधेयं प्रति-
पद्यते सोऽस्य पक्षः स्थापनीयो भवति । अथ न प्रतिपद्यते
प्रलापमात्रमनर्थकं भवति वितण्डात्वं निवर्त्तत इति । अथ
दृष्टान्तः । प्रत्यक्षविपर्ययोऽर्थः । यत्र लौकिकपरीक्षकाणां
दर्शनं न व्याहन्यते स च प्रमेयं तस्य पृथग्वचनञ्च तदान्वया-
वनुमानागमौ । तस्मिन् सति स्यातामनुमानागमावसति च
न स्याताम् । तदान्वया च न्यायप्रवृत्तिः । दृष्टान्तविरोधेन

प्रतिपादनायाधिगमपदम् । ननु प्रमापादयः पदार्था इति शब्दात् प्रथमत्वादेव
या तत्त्वज्ञानं स्यादिति चेन्न तेषां विविधं ज्ञानं हि तत्त्वज्ञानं तद्विद्वत्त्वत्त्वं
परीक्षाप्रकाशकात्त्वात्त्वादेव, ज्ञानं हि विशिष्टानुपूर्वीका पञ्चाध्यायी ऋष्याय-
स्त्राह्निकसमूहः ऋषिह्निकं तादृशप्रकरणसमूहः, प्रकारणं तादृशत्वसमूहः
स्वल्पं तादृशवाक्यसमूहः वाक्यं तादृशपदसमूह इति वदन्ति । एव समूह-
शब्देनानेकत्वं विवक्षितं तेनाध्यायादेराह्निकादिहयात्मकत्वेऽपि न सतिः । एव च
यद्यपि नीलजनकज्ञानविपर्ययेन प्रमेयनेवादीं निरूपयितुं नष्टं तथापि प्रमापद-
सकलपदार्थव्यवस्थापसत्त्वेन प्राधान्यात् प्रथमसमूहैः । ततोऽवसरतो दुमुक्ति-
प्रमेयस्य ततश्च पदार्थव्यवस्थापनस्य न्यायाधीनतया न्याये निरूपणीयेऽप्यर्हितयो-
न्यायपूर्वाद्दधीः संश्रयप्रयोजनयोः तदाप्यर्हिततया संश्रयस्य प्रथमं न च
निर्दिष्टेऽपि नननविधानात् संश्रयस्य न्यायाद्वलनिति वाच्यम् । आचार्यसंश्रयो-
ननाम् यद्यपि प्रयोजनं न न्यायाह्निकमपि तु तज्ज्ञानं तथापि तदेव निरूपणीं

न परमत्वप्रतिषेधो वचनोपी भवति दृष्टान्तमभाषितं न
 स्वतन्त्रः भाषनीयो भवति, नाशक्तयं दृष्टान्तमभ्युपगच्छ
 चास्ति कलं जहाति अनभ्युपगच्छन् किं भाषनः परम्यावमे
 तेति निरुक्तेन दृष्टान्तेन शक्यमभिधातुम् "भाष्यभाषयति
 तदर्थभाषी दृष्टान्त उदाहरणं तद्विषयोत्तद्विषयमिति"
 अस्त्वगमित्यनुज्ञायमानोऽर्थः भिन्नान्, य य प्रमेयं, तस्य
 पृथग्वचनम्, सप्य भिन्नान्निर्देशं वादजल्पवितण्डाः प्रवर्त्तन्ते
 नातोऽन्यथेति भाषनीयार्थस्य यावति शक्यमभ्युपे मितिः परि-
 समाप्तते तस्य पञ्चापयताः प्रतिज्ञादयः मन्मूढमपेक्ष्यान्वया
 उच्यन्ते । तेषु प्रमाणममत्राय आगमः प्रतिज्ञा, ईश्वरज्ञानम्,
 उदाहरणं प्रत्यक्षम्, उपनयनमुपमानं, सर्वेषामेकार्थममवाये
 सामर्थ्यपटर्गनं निगमनमिति सोऽयं परमो न्याय इति एतेन
 वादजल्पवितण्डाः प्रवर्त्तन्ते नातोऽन्यथेति तदाश्रया च तस्य-
 व्यवस्था । ते चेतेऽययवाः शब्दविगोपाः मन्ताः प्रमेयेऽन्तर्भूता

न म् ज्ञाननिरूपणापेक्षेति । परप्रत्यायने दृष्टान्तस्य मूलतादनन्तरं दृष्टान्तस्य
 दृष्टान्तमूलको न्यायः सिद्धान्तविषय इत्यतीतनन्तरं सिद्धान्तस्य, ततश्चावसरतः
 सिद्धान्ताधीनस्य, पञ्चापयवस्वस्य न्यायस्य ततश्चेककार्थतया न्यायसङ्कारिष-
 र्त्तकस्य, ततश्च तर्कजन्यतया निरूपणस्य, ततश्च निर्णयानुसूत्रत्वात्तादस्य, अन्यस्यापि
 वादकार्यकारितादनन्तरं जल्पस्य, ततश्च विजयरूपेककार्थानुसूत्रतया वितण्डायाः
 कथातुल्यापि दूषणसापेक्षतयानन्तरं दूषणेषु निरूपणोपेक्षु वादे देशनीयत्वस्यो
 र्त्तपेक्षेत्ताहेतुवदाभासमानत्वात्तादौ ऐलाभासानां, ततश्च ऐलाभासोपजीवनेन
 हलस्य, स्वव्याघातकत्वेन अत्यन्तासुदुत्तरत्वात्ततो जातेः कथावसानत्वेनाद्योदनन्तरं
 नियच्छानानामिति, अत्र च प्रमेयान्तःपातिबुद्धिरूपस्यापि संशयादेर्निरनुषोभ्यानु
 योगरूपनियच्छानान्तःपातिभीरुत्वजात्योय प्रकारभेदेन प्रतिपादनं मित्युद्धि-
 वैश्याथंमस्तु नियच्छानान्तःपातिनां ऐलाभासानां पृथग्निधानप्रयोजनत्वं
 जानाति भगवानक्षपाद एव । भाष्ये तु वादे देशनीयतया ऐलाभासानां पृथ-
 गुपन्यास इत्युक्तम् अत्र वार्त्तिकं, यदि वादे देशनीयत्वात् पृथग्निधानं तदा

एवमर्थं घृघगुच्यन्त इति । तर्को न प्रमाणसङ्गृहीतो न प्रमाणान्तरं प्रमाणानामनुग्राहकस्त्वज्ञानाय कल्पयते, तस्योदाहरणं किमिदं जन्म कृतकेन हेतुना निवर्त्यते आहो-
 सिदकृतकेन अथाकस्मिकमिति एवमविज्ञातेऽर्थे कारणोप-
 पत्त्वा ऊहः प्रवर्तते यदि कृतकेन हेतुना निवर्त्यते हेतूच्छेदा-
 दुपपन्नोऽयं जन्मोच्छेदः । अथाकृतकेन हेतुना ततो हेतूच्छेद-
 स्याशक्यत्वादनुपपन्नोऽयं जन्मोच्छेदः । अथाकस्मिकमतो-
 ऽकस्मान्निवर्त्यमानं न पुनर्निर्वर्त्यतीति निवृत्तिकारणं नोप-
 पद्यते तेन जन्मानुच्छेद इति । एतस्मिंस्तर्कविषये कर्मनिमित्तं
 जन्मेति प्रमाणानि वर्त्तमानानि तर्केणानुसृष्ट्यन्ते तत्त्वज्ञान-
 विषयस्य विभागात्तत्त्वज्ञानाय कल्पयते तर्क इति । सोऽय-
 मित्यम् भूतस्तर्कः प्रमाणसङ्गृहीतो वादे साधनायोपालभाय
 दार्ढ्यस्य भवतीत्येवमर्थम्युघगुच्यते प्रमेयान्तर्भूतोऽपीति, निर्णय-
 स्तत्त्वज्ञानं प्रमाणानां फलम्, तदवमानो वादः, तस्य पाल-
 नार्थं जल्पवितण्डे, तावेतौ तर्कनिर्णयो लोकायात्रां बहव इति

दूनाशिकापण्डितानां वादे देवमौयत्वात् इष्टमिधानं स्यात्, यदि इष्टमि-
 धानावादे देवमौयत्वं तदा मंत्रयादौनामपि वादे देवमौयत्वं स्यात् । तदादात्तो
 विभोषदौवाकां देवमौयत्वेतिरविद्याप्रत्यागभेदज्ञापनादे उदादादेरेत्वाभासस्य च
 इष्टमस्यमिति तदस्यस्यत् विददस्यानाकयंतलेनेव तद्विरपदेन प्रत्यागभेदस्यस्यत् ।
 वदन्तु ऐत्वाभासनां न विददस्यात्वं तदा सति सर्वत्र ऐत्वाभासस्यत्वात् सर्वत्रैव
 निवृत्तौत्स्यपत्तिः । तदाह ऐत्वाभासप्रयोगो विददस्यात्वं तद्विभासवदस्य-
 ऐत्वाभासपदस्य तदुपयोगस्य, तत च उपयोगस्य न इष्टमस्येष्टदीयं यदि तु
 ऐत्वाभासाशान्दित्त सत् ऐत्वाभासाय यदोक्ता इति चरमदत्त, न च ऐत्वा-
 भाससाधन्येष्टकप्रदेशदेव इष्टानुपपत्तापेक्षिति सत्यं तदा सति प्रमावत्स्य-
 साधनोपालभ इति सादादवधेदकप्रमादादिवपि इष्टानुपपत्तापेक्षिति युक्त-
 मुपपत्तम् । एत वैचिं हतादौ उदादादासेन मद्रसं न प्रामादिकमिदत्त
 एवतर्कां तापदे इदंदि, तदस्य तदस्यात्प्रत्यक्षमदस्यत् विद्वभासविरिदंता

मोऽयं निर्णयः प्रमेयान्तर्भूत एवमर्थे पृथगुद्दिष्ट इति । वाटः
 मृतु नानाप्रवक्तृकः प्रलधिकरणसाधनोऽन्यतराधिकरणनिर्ण-
 यायमानो यावत्समूहः पृथगुद्दिष्ट उपलक्षणार्थम्, उपलक्षि-
 तेन व्यवहारस्तत्त्वज्ञानाय भवतीति तद्विगेषी जल्पवितण्डे
 तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थमित्युक्तम् । निग्रहस्थानेभ्यः पृथगुद्दिष्टा
 हेत्वाभासायादे चोदनोया भविष्यतीति, जल्पवितण्डयोस्तु
 निग्रहस्थानानीति छलजातिनिग्रहस्थानानां पृथगुपदेग
 उपलक्षणार्थ इति । उपलक्षितानां स्ववाक्ये परिवर्जनम् ।
 छलजातिनिग्रहस्थानानां परवाक्ये पर्यनुयोगः । जातेय
 परेण प्रयुज्यमानायाः सुलभः समाधिः स्वयञ्च सुकरः प्रयोग
 इति । सेयमान्वीचिकी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना
 “प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्व-
 धर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता” तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेय-
 साधिगमार्थं यथाविद्यं वेदितव्यम् । इहत्वध्यात्मविद्याया-
 मात्मादितत्त्वज्ञानम्, निःश्रेयसाधिगमोऽपवर्गप्राप्तिः । तत्

करणसम्भवाच्च वयन्तु प्रमाणं प्राणनिलय इति भगवन्नामगणान्तःपातिप्रमाणशब्द-
 खोशारणमेव नङ्गलमिति ब्रूमः, अत एव उद्देशलक्षणपरीक्षायां पूर्वपूर्वसापेक्षतया
 प्रथममुद्देशोऽनन्तरं लक्षणं प्रसङ्गाच्छलपरोक्षेति सोद्देशपदार्थलक्षणश्चलपरीक्षा
 प्रथमाध्यायायः तत एव सपरिकरन्यायलक्षणं प्रथमाङ्किकार्थः, तत्र च स योज-
 नाभिधेयप्रतिपादकं प्रथमद्वितीयस्वाभ्यानेकं प्रकरणं, ततः प्रमाणलक्षणप्रकरणं
 ततः प्रमेयलक्षणप्रकरणं ततो न्यायपूर्वाङ्गप्रकरणं ततो न्यायसिद्धान्तप्रकरणं
 ततो न्यायसूत्रप्रकरणं ततो न्यायोत्तराङ्गप्रकरणमिति प्रथमाङ्किके सप्त प्रकरणानि ।
 श्रवणादनु पश्चादीशा चत्वीशा उन्नयनन्तन्निर्वाहिका सेयमान्वीचिकी न्यायतर्कादि-
 शब्देरपि व्यवह्रियते तथा च “न्यायो मौनांसा धर्मशास्त्राणीति” श्रुतिः, पुराण-
 न्यायमीनांसेत्यादि श्रुतिः । मौनांसा न्यायतर्कश्च उपाङ्गः परिकीर्तित इति
 पुराणम् । त्रैविद्योभ्यस्त्रयीं विद्यां दृष्टनीतिश्च शाश्वतोम् । चान्वीचिकीशास्त्र-
 विद्यां वाचार्थभाष्यं लोकोक्त इति मनुः, तथा यज्ञकेशानुसन्धसे स धर्मो वेद नेतर

खलु निःश्रेयसं किन्तत्त्वज्ञानानन्तरमेव भवति नेत्युच्यते
किंतर्हि तत्त्वज्ञानात् ॥ १ ॥

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिध्याज्ञानानामुत्तरोत्तरा-
पाये तदनन्तरापायादपवर्गः ॥ २ ॥

तत्रात्माद्यपवर्गपर्यन्तप्रमेये मिध्याज्ञानमनेकप्रकारकं
वर्तते आत्मनि तावन्नास्तीति अनात्मन्यात्मेति दुःखे सुखमिति
अनित्ये नित्यमिति अत्राणे द्राणमिति सभये निर्भयमिति
जुगुप्सितेऽभिमतमिति हातव्येऽप्रतिहातव्यमिति प्रवृत्तौ
नास्ति कर्म, नास्ति कर्मफलमिति दोषेषु नायं दोषनिमित्तः
संसार इति प्रेत्यभावे नास्ति जन्तुर्जीवो वा सत्त्व आत्मावा
यः प्रेयात् प्रेत्यच भवेदिति । अनिमित्तं जन्म । अनिमित्तो
जन्मोपरम इत्यादिमान् प्रेत्यभावोऽनन्तश्चेति नैमित्तिकः सन्न
कर्मनिमित्तः प्रेत्यभाव इति । देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानो-
च्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां निरात्मकः प्रेत्यभाव इति । अपवर्गो
भौषः । स खल्वयं सर्वकार्योपरमः सर्वविप्रयोगेऽपवर्गं बहु
च भद्रकं लुप्यत इति कथं बुद्धिमान् सर्वसुखोच्छेदमचैतन्य-
ममुमपवर्गं रोचयेदिति । एतस्मान्मिध्याज्ञानादनुकूलेषु रागः
प्रतिकूलेषु द्वेषः रागद्वेषाधिकाराच्चासुदेव्यामायालोभादयो

इत्यादि मोक्षधर्मं तदोपनिषदं तात ! परिशीपन्तु पाथिव ! । मद्यानि मनसा
तात ! दृष्ट्वा चान्दोषिकीं परामित्युपनिषदं यान्दोषिकान्तुसारीं प्राद्यं इत्युक्त-
मिति ॥ १ ॥

ननु तत्त्वज्ञानस्य न साक्षादेव निःश्रेयसहेतुत्वं निःश्रेयसं तावद्विधिं परापर-
भेदात् तथापरं जीवन्मुक्तिलक्षणं तत्त्वज्ञानानन्तरमेव तदप्यवधारितात्मतत्त्वस्य
नैरन्तर्याम्यासापद्यतमिध्याज्ञानस्य प्रारब्धं कर्मोपमुञ्जानस्य परन्तु कर्मण, तत्र ह्यम-
प्रदिपादनायेदं दूत्रमिति दुःखादीनां मध्ये यत् उत्तरोत्तरं तेषामपाये तदनन्तरस्य

निमित्तोऽयं संसार इति । प्रेत्यभावे खल्वस्ति जन्तुर्जीवः
 सत्त्व आत्मावा यः प्रेत्य भवेदिति । निमित्तवज्जन्म निमि-
 त्तवान् जन्तोपरम इत्यनादिः प्रेत्यभावोऽपवर्गान्त इति नैमि-
 त्तिकः सन् प्रेत्यभावः प्रवृत्तिनिमित्त इति सात्मकः सन् देहे-
 न्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां प्रवर्तत इति ।
 अपवर्गः शान्तः खल्वयं सर्वविप्रयोगः सर्वोपरमोऽपवर्गः । बहु
 च कृच्छ्रं घोरं पापकं लुप्यत इति कथं बुद्धिमान् सर्वदुःखो-
 च्छेदं सर्वदुःखासंविदपवर्गं न रोचयेदिति । तद्यथा मधुविष-
 संपृक्तान्नमनादेयमिति एवं सुखं दुःखानुपक्तमनादेयमिति ।
 त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । उद्देशो लक्षणं परीक्षा
 चेति, तत्र नामधेयेन पदार्थमात्रस्याभिधानमुद्देशः, तत्रोद्दिष्ट-
 स्यात्त्वव्यवच्छेदको धर्मो लक्षणम् लक्षितस्य यथा लक्षणमुप-
 पद्यते नवेति प्रमाणैरवधारणं परीक्षा, तत्रोद्दिष्टस्य प्रविभक्तस्य
 लक्षणमुच्यते यथा प्रमाणानां प्रमेयस्य च, उद्दिष्टस्य लक्षितस्य
 च विभागवचनं यथा क्लृप्तस्य वचनविघातोऽर्थविवल्पोपपत्त्या
 क्लृप्तं तत् त्रिविधमिति अथोद्दिष्टस्य विभागवचनम् ॥ २ ॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ ३ ॥

अक्षस्याक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम् । वृत्तिस्तु सन्नि-

लक्षसंयोगादितो धर्मादिसम्भवाद्द्वयभिचारः तस्मात् मिथ्याज्ञानजवासनैवाव-
 दोषः, तस्याय मिथ्याज्ञाननाशात् तत्कालीनतत्त्वज्ञानजवासनातो वा नात्र इत्या-
 श्रय इत्यपि वदन्ति । यद्यपि दुःखापायाद्यापवर्गः किन्तु स एव सः तदाप्यभेद-
 एव तत्र पञ्चम्यः, अपवर्गपदं वा तद्वाच्यपरम् अनन्तरपदेन जन्मान्तरमेव
 पराश्रयत इति तु न व्याख्यानं दुःखपदवैयर्थ्यापत्तेः दुःखानुपत्तेरपरमदुःखध्वं-
 प्रयोगकत्वं क्लृप्तत इत्याशयेनेदमित्यपि कथितम् ॥ २ ॥

इति सूत्रज्ञो सप्रयोजकामिधेयप्रकरणम् ।

प्रमातुः प्रमातव्येऽर्थे प्रमाणानां सद्विरोऽभिसंभवः । असद्विरो
व्यवस्येति अथ विभक्तानां लक्षणवचनमिति ॥ ३ ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्य-
भिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षोत्पद्यते यत् ज्ञानं तत् प्रत्य-
क्षम् । न तर्हि इदानीमिदं भवति आत्मा मनसा संयुज्यते
मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति, नेदं कारणावधारणमेतावत्
प्रत्यक्षे कारणमिति किन्तु विशिष्टकारणवचनमिति यत्प्रत्यक्ष-
ज्ञानस्य विशिष्टकारणं तदुच्यते, यत्तु समानमनुमानादि-
ज्ञानस्य न तन्निवर्त्तत इति । मनसस्तर्हि इन्द्रियेण संयोगो
वक्तव्यः । भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नायं भिद्यत इति
समानत्वान्नोक्त इति यावदर्थं वै नामधेयशब्दास्तैरर्थसंप्रत्ययः
अर्थसम्प्रत्ययाच्च व्यवहारः । तत्रेदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न-
मर्थज्ञानं रूपमिति वा रस इत्येवं वा भवति, रूपरसशब्दाच्च
विषयनामधेयम् । तेन व्यपदिश्यते ज्ञानं रूपमिति जानीते
रस इति जानीते नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमानं सत् शब्दं
प्रसज्यते अत आह अव्यपदेश्यमिति । यदिदमनुपयुक्ते शब्दार्थ-
सम्बन्धेऽर्थज्ञानं तन्नामधेयशब्देन व्यपदिश्यते, गृहीतेऽपि च
शब्दार्थसम्बन्धेऽस्यायं शब्दो नामधेयमिति यदातु सोऽर्थो

द्वेष एवान्तर्भूतत्वादयं विशेषीद्वेषः । प्रत्यक्षवचनं वक्ष्यते । इति विसृज्य
इतिः समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ विभक्तानि यदाह्निकं वचयितुमारभते । अत प्रतिगतमयं प्रत्यक्षमिति
योगादिन्द्रियवाचकत्वात् प्रत्यक्षशब्दस्य प्रस्तुतत्वाच्च करणवचनस्य प्रमितिलक्षणं
वचनमुचितं तथापि यत् इत्यध्याहारस्य प्रत्यक्षप्रनाद्वरणवचने वाच्ये तदेकदैव-
प्रनाद्वरणे ज्ञाते तत्करणत्वं सुप्तस्य मित्वाप्रयेन वा सद्वचनीयम् । आत्ममनः-

वह्नव्यम् अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं हि तदिति, इन्द्रियस्य वै सतो मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगुपदेशो धर्मभेदात् । भौतिकानीन्द्रियाणि नियतविषयाणि । सगुणानाञ्चैपामिन्द्रियभाव इति । मनस्त्वभौतिकं सर्वविषयञ्च नास्य सगुणस्येन्द्रियभाव इति सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सन्निधिमसन्निधिं चास्य युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिकारणं वक्ष्याम इति । मनसश्चेन्द्रियभावान्न वाच्यं लक्षणान्तरमिति । तन्वान्तरसमाचाराच्चैतत् प्रत्येतव्यमिति परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्त्रयुक्तिः । व्याख्यातम् प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानम् पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च ॥ ५ ॥

तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धदर्शनं लिङ्गदर्शनञ्चाभिसम्बध्यते लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धयोर्दर्शनेन लिङ्गस्मृतिरभिसम्बध्यते स्मृत्या लिङ्गदर्शनेन चाप्रत्यक्षोऽर्थोऽनुमीयते । पूर्ववदिति यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते । यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति । शेषवत्तत् यत्र कार्येण कारणमनुमीयते पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते भूता वृष्टिरिति, सामान्यतो दृष्टं व्रज्यापूर्वकमन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनामिति तथाचादित्यस्य तस्मादस्य-

वारकनञ्चभिचारौति धनभिन्नमित्यर्थः, इदञ्चांशिकममशालस्यत्वेन सत्यत्वे तु तदिति तत्प्रकारकत्वं निर्विकल्पकस्य सत्यत्वे तदभाववति तदप्रकारकत्वमयं तस्य विभागः अल्पदेशं व्यवसायाकञ्जमिति निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति द्विविधं प्रत्यक्षमित्यर्थः । ४ ।

अनुमानं सत्यमिति विभजते च । आनन्तर्व्यधीषकाद्यशब्दो हेतुहेतुमज्ञाव-
सङ्गतिरूपेण तत्पूर्वकं प्रत्यक्षपूर्वकं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षविशेषी व्याख्यादिविषयकस्तेन

प्रत्यक्षाप्यादित्यस्य व्रज्येति । अथ वा पूर्ववदिति यत्र यथा
 पूर्वं प्रत्यक्षभूतयोरन्यतरदर्शनेनान्यतरस्याप्रत्यक्षस्यानुमानम् ।
 यथा धूमेनाग्निरिति । शेषयन्नाम परिशेषः स च प्रसक्तप्रति
 पेषेऽन्यत्रापसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः यथा सदन्वित्यमित्येव-
 मादिना द्रव्यगुणकर्मणामविशेषेण सामान्यविशेषसमवायेभ्यो
 निर्भक्तस्य शब्दस्य तस्मिन् द्रव्यकर्मगुणसंगये न द्रव्यमेक-
 द्रव्यत्वात् न कर्म शब्दान्तरहेतुत्वात् यस्तु गिष्यते सोऽयमिति
 शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्तिः । सामान्यतो दृष्टं नाम यत्रापत्यक्षे
 लिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धे केनचिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो
 लिङ्गी गम्यते यद्येच्छादिभिरात्मा इच्छादयो गुणाः गुणाश्च
 द्रव्यसंस्थानाः तद्यदेपां स्थानं स आत्मेति विभागवचनादेतत्
 त्रिविधमितिसिद्धे त्रिविधवचनं महतो महाविषयस्य न्यायस्य
 लघीयसा सूत्रेणोपदेशात् परं वाक्यनाघवं मन्यमानस्यान्नस्मिन्
 वाक्यलाघवेऽनादरः तथाचायमित्यम्भूतेन वाक्यविकल्पेन
 प्रवृत्तः सिद्धान्ते क्लृप्ते शब्दादिषु च बहुलं समाचारः शास्त्रे
 द्वैतिं संहिषयश्च प्रत्यक्षं सदसहिषयश्चानुमानम्, कस्मात्
 त्रैकाल्यग्रहणात् त्रिकालयुक्ता अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते भवि-
 ष्यन्तीत्येवंनुमीयते भवतीति चाभूदिति च असच्च खल्वतीतमना-
 गतश्चेति । अथोपमानम् ॥ ५ ॥

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वं लभ्यते अनुमानम् अनुमिति र्यत इत्यध्याहारेण
 च करणलक्षणं अथ वा करणलक्षणमेवेदं तत्रानुमानमिति करणल्युटा अनुमिति-
 करणमिति समाख्यावलादेव लब्धं तच्च व्याप्तिज्ञानं प्रत्यक्षपूर्वकं सहधारप्रत्यक्ष-
 पूर्वकं विभजते त्रिविधमिति पूर्वं कारणं तद्वत् तल्लिङ्गकं यथा मेषोन्नतिविशेषेण
 वृष्यनुमानं शेषः कार्ये तल्लिङ्गकं शेषवत् यथा नदीवृद्ध्या वृष्यनुमानं सामान्यतो
 दृष्टं कार्यकारणभिल्लिङ्गकं यथा पृथिवीत्वेन द्रव्यत्वानुमानम् अथ वा पूर्वम्
 अन्यसद्वत्केवलान्वयीत्यर्थः यथा चभिषेयं प्रमेयत्वादित्यादि शेषो व्यतिरेकसद्वत्

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ६ ॥

प्रज्ञातेन सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमान-
मिति । यथा गौरिव गवय इति, किं पुनरत्रोपमानेन क्लियते
यदा खल्वयं गवा समानधर्मं प्रतिपद्यते तदा प्रत्यक्षतस्तमर्थं
प्रतिपद्यत इति समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थं इत्याह ।
यथा गौरिव गवय इत्युपमाने प्रयुक्ते गवा समानधर्ममर्थ-
मिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपलभमानोऽस्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञा
संज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यत इति । यथा मुहस्तथा मुहपर्णी
यथामापस्तथा मापपर्णीत्युपमाने प्रयुक्ते उपमानात् संज्ञा-
संज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यमानस्तामोपधीं भैषज्यायाहरति एव-
मन्योऽप्युपमानस्य लोके विषयो वुभुक्षितव्य इति । अथ
शब्दः ॥ ६ ॥

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

आप्तः खलु साक्षात् कृतधर्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्या-
पयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा साक्षात्करणमर्थस्याप्तिस्तथा प्रवर्तत

केवसत्तिरेकीत्यर्थः यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवच्चादित्यादि सामान्यतो
दृष्टं चन्दसत्तिरेकि यथा बह्निमान् घूमादित्यादि ॥ ५ ॥

उपमानं लक्षयति । प्रसिद्धस्य पूर्वप्रमितस्य गवादेः साधर्म्यात्सादृश्यात्
तज्ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानरूपमिति र्यत
इत्यध्याहारेण च करणलक्ष्यं च वा साध्यसाधनमिति करणलक्ष्यता करणलक्ष्य-
मेवेदम् अत्र च वैधर्म्योपमितिमपि मन्यन्ते टीकाहृतः, यथा च इतिदीर्घयौव-
त्तादि पञ्चमरवैधर्म्यज्ञानादुक्ते करणपदवाच्यतायुः । एवमन्योऽप्युपमानस्य विषय
इति भाष्यं, तथा मुहपर्णीसदृशी सोपधी विषयं इतीत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते मुह-
पर्णीसादृश्यज्ञाने ज्ञाते इत्यनोपधी विषयस्वरूपीत्युपमित्या विषयौक्लियतइत्यादि ॥ ६ ॥

इत्वं लक्षयति । इत्वं इति सत्यरूपं तदर्थः प्रमाणशब्द इति आप्तोपदेश
इति लक्ष्यं आहः प्रकृतमावयार्थययार्थज्ञानदान् तस्योपदेश इत्यर्थः प्रकृतमावयार्थ-

इत्याप्तः ऋष्यार्थान्नेच्छानां समानं लक्षणम् । तथा च सर्वेषां व्यवहाराः प्रवर्तन्ते इति । एवमेभिः प्रमाणैर्देवमनुष्यतिरथां व्यवहाराः प्रकल्पन्ते नातोऽन्यथेति ॥ ७ ॥

स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥

यस्येह दृश्यतेऽर्थः स दृष्टार्थः यस्यामत्र प्रतीयते सोऽदृष्टार्थः एवमपि लौकिकवाक्यानां विभाग इति । किमर्थं पुनरिदं सुच्यते स न मन्येत दृष्टार्थेवाप्तोपदेशः प्रमाणम् अर्थस्यावधारणादिति । अदृष्टार्थोऽपि प्रमाणमर्थस्यानुमानादिति । किं पुनरनेन प्रमाणेनार्थजातं प्रमातव्यमिति तदुच्यते ॥ ८ ॥

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्य-
भावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ९ ॥

तवात्मा सर्वस्य द्रष्टा, सर्वस्य भोक्ता, सर्वज्ञः, सर्वानुभावो, तस्य भोगायतनं शरीरम् । भोगसाधनानीन्द्रियाणि भोक्तव्या इन्द्रियार्थाः भोगो बुद्धिः । सर्वार्थोपलब्धौ नेन्द्रियाणि प्रभवन्तीति सर्वविषयमन्तः कारणं मनःशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिसुखवेद-

यथार्थज्ञानप्रयुक्तः शब्द इति फलितार्थः अथ ता आत्मी यथार्थं उपदेशः शाब्द-
बोधो यस्मात् । शाब्दत्वञ्च जातिविशेषस्तथा च यथार्थशाब्दज्ञानकरणत्वमर्थः ।
अत्र च विशेष्यादृश्यप्रकारकत्वतइति तत्प्रकारकत्वादिप्रमासलक्षणात्तमेकं लक्षणे
परञ्च लक्ष्यतावच्छेदके निवेशनीयमती नामेदः ॥ ७ ॥

विभजते । सप्रमाणशब्दः शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणगम्यार्थको
दृष्टार्थकः शब्दतदुपजीविप्रमाणमात्रगम्यार्थकोऽदृष्टार्थकः तथा च दृष्टार्थकत्वा-
दृष्टार्थकत्वमेदात् प्रमाणशब्दस्य द्वैविध्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

समानं प्रमाणलक्षणप्रकरणम् ।

प्रमेयं विभजते लक्षयति च । अत्र तु शब्दः पुनरर्थे तथाचैतेषां पुनः
प्रमेयत्वं न तु प्रमा विषयत्वेन संयोगादौनामपि प्रमेयशब्दो हि वादादिशब्दवत्
परिभाषाविशिष्टेण दादशसु प्रवर्तते तत्र च प्रकृतं मेयं -प्रमेयमिति योगार्थः

नानां निर्हत्तिकारणम्, प्रहृत्तिर्दोषाय नास्य, इदं शरीरमपूर्व-
मनुत्तरञ्च, पूर्वशरीराणामादिर्नास्ति उत्तरेषामपवर्गोऽन्त-
इति प्रेत्यभावः । समाधनसुखदुःखोपभोगः फलम् । दुःख-
मिति नेदमनुजूलवेदनीयस्य सुखस्य प्रतीतिः प्रत्याख्यानम्,
किन्तर्हि जन्मन एवेदम्, ससुखसाधनस्य दुःखानुपद्वाद्दुःखेनावि-
प्रयोगाद्विविधबाधनायोगाद्दुःखमितिसमाधिभावनमुपदिश्यते,
समाहितो भावयति, भावयन्निर्विद्यते, निर्विणस्य वैराग्यम्,
विरक्तस्यापवर्ग इति जन्मतरणप्रवन्धोच्छेदः सर्वदुःखप्रहाण-
मपवर्ग इति । अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमे-
वायाः प्रमेयम् तद्भेदेन चाऽपरिसङ्ख्येयम् । अस्य तु तत्त्वज्ञाना-
दपवर्गः मिथ्याज्ञानात् संसार इत्यत एतदुपदिष्टं विशेषेणेति ।
तत्रात्मा तावत् प्रत्यक्षतो न गृह्यते स किमाप्तोपदेशमात्रादेव
प्रतिपद्यत इति नेत्युच्यते अनुमानाच्च प्रतिपत्तव्य इति
कथम् ॥ ९ ॥

दूच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्ग-
सिति ॥ १० ॥

यज्जातीयस्थार्थस्य सन्निकर्षात् सुखमात्मोपलब्धवान्

प्रकर्षस्य संसारहेतुनिष्ठाज्ञानविषयत्वं मोक्षहेतुधीविषयत्वं वा ख्या च तावदन्या-
न्यत्वमर्थः लक्षणेनपि तदेव प्रमेयं किमित्याकाङ्क्षायामात्मादयो दर्शिता इत्यतो
वचनभेदेऽपि नानन्वयः वेदाः प्रमापमित्यादावथेवं, अन्यथा चात्मसूत्रे विगतिः
स्यात्तथा च इत्यते प्रमेयत्वेनैकमिति प्रतिपादनाय अन्यतमाज्ञानेऽपि नापवर्गं
इति प्रतिपादनाय वा प्रमेयमित्येकवचनमित्यन्ये तद्विन्यं, अत्रापि चात्मा च
शरीरञ्च इन्द्रियाणि च अर्थाश्च बुद्धिश्च मनश्च प्रहृत्तिश्च दोषाश्च प्रेत्यभावश्च फलञ्च
दुःखञ्च अपवर्गश्चेति यदावचनं विदहं वर्णयन्ति, अत्र प्राधान्यात्कारणरूपपट्टक-
नभिधाय कार्यरूपप्रमेयपट्टकमिहितं तत्र पूर्वपूर्वस्य प्राधान्यात् प्रथममुद्देश इति
वदन्ति । ९ ।

तज्जातीयमेवार्थे सम्यक्सादात्तमिच्छति भेदसादात्तमिच्छा
 एकस्थानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिमभ्यानाद् भवति निज-
 मात्मनः, नियतविषये च बुद्धिभेदभावे न सम्भवति देहास्तर-
 वदिति । एवमेकस्थानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिमभ्यानाद्दुःख-
 हेतो हेतुः गज्जातीयो मन्थार्यः सुखहेतुः प्रथितगज्जातीय-
 मर्शम्यक्सादात्तम् प्रपद्यते सोऽयम् प्रयत्न एकमनेकार्थदर्शिनो
 दर्शनप्रतिमभ्यासादमन्थारेण न स्यात् नियतविषये बुद्धिभेद-
 भावे न सम्भवति देहास्तरवदिति । एतेन दुःखहेतो प्रयत्नो
 व्याख्यातः । सुखदुःखमूल्या भाये तत्साधनमाददानः सुख-
 सुपन्नभते दुःखसुपन्नभते सुखदुःखे वेदयते पूर्वात्पन्न हेतुः,
 युभक्तमानः स्वल्पं विमृशति किञ्चिदिति विमृशन् जानीते
 दृढमिति तद्विदे ज्ञानं युभक्ताविमर्शाभ्यामभिवक्तृकं मृष्ट्य-
 माणमात्मसिद्धम् पूर्वात्पन्न हेतुरिति । तत्र देहान्तरवदिति
 विभज्यते । यथाऽनात्मवादिनां देहास्तरेषु नियतविषया
 बुद्धिभेदा न प्रतिमन्वोयन्ते तथैकदेहविषया अपि न प्रति-
 मन्वीयेरन् अविशेषात्, सोऽयमेकमत्वस्य समाचारः स्वयं
 दृष्टस्य स्मरणं नान्यदृष्टस्येति एयं खलु नानामत्त्वानां समा-
 चारोऽन्यदृष्टमन्ये न स्मरन्तीति । तदेतदुभयमशक्यमनात्म-
 वादिना व्यवस्थापयितुमिति एवमुपपन्नमस्यात्मेति । तस्य
 भोगाधिष्ठानम् ॥ १० ॥

तत्र प्रथमोद्दिष्टमात्मानं लक्षयति । अत्र चात्मनः प्रत्यक्षत्वात्तद्विशेषणमस-
 ङ्गतं न च शरीरातिरिक्तामव्युत्पादनार्थं तदितिवाच्यं अपिमपरोक्षावेयम्यापसेः
 लक्षणाकथनेन शून्यत्वं चेति चेन्न तद्विरुद्धपदस्य लक्षणार्थत्वात् न च लिङ्गमित्येक-
 वचनेन निश्चितानां लक्षणत्वं प्रतीयते तच्चायुक्तं वेयम्यादिति वाच्यं किं लक्ष-
 मित्याकाङ्क्षामभिच्छादीनामभिधानान्निश्चितं लक्षणमिति प्रत्यायकाभावात्, तथा

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥

कथं चेष्टाश्रयः । ईप्सितं जिह्वासितं वाऽर्थमधिकृत्येसा-
जिहासाप्रयुक्तस्य तदुपायानुष्ठानलक्षणा समीहा चेष्टा सा
यत्र वर्तते तच्छरीरम् । कथमिन्द्रियाश्रयः । यस्यानुग्रहे-
णानुगृहीतानि उपघाते चीपहतानि स्वविषयेषु साध्वसाधुषु
वर्तन्ते स एषामाश्रयस्तच्छरीरम्, कथमर्थाश्रयः यस्मिन्नाय-
तने इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् उत्पन्नयोः सुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनं
प्रवर्तते स एषामाश्रयस्तच्छरीरमिति भोगसाधनानि पुनः ॥११॥

प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥१२

जिघ्रत्यनेनेति प्राणं गन्धं गृह्णातीति, रसयत्यनेनेति रसनं

ष प्रत्येकमेव लक्ष्यं ष्व ज्ञानेष्टाप्रयदानामात्ममात्रस्य लक्ष्यत्वं सुखदुःखहेषाणां
संसारिणीं लक्ष्यत्वमिति ॥ १० ॥

रूपमाहं शरीरं लक्षयति । ष्व चेष्टादीनां मिलितानां आश्रयत्वं न लक्ष्यं
वैयर्थ्यादपि त्वाश्रयपदस्य प्रत्येकमन्वयाचेष्टाश्रयत्वादिलक्ष्यपत्रये तात्पर्यं चेष्टात्वञ्च
प्रयत्नाजन्यतावच्छेदकी जातिविशेषः न च शरीरावयवेऽतिव्याप्तिः अन्त्यावयवि-
त्वेन विशेषपात् न च निष्क्रियशरीरेऽव्याप्तिसादृशे मानाभावात्, अतएवाह
इन्द्रियाश्रय इति इन्द्रियाश्रयत्वञ्च ष्वच्छेदकताप्यस्वरूपसम्बन्धविशेषेण चक्षुष्मान्
देवदत्तोऽयमित्यादिप्रतीतिः, अर्थाश्रयत्वमित्याद्याद्येऽशब्दो न रूपादिपरत्वाश्रय-
त्वरूप घटादावतिव्याप्तिः किन्तु सुखदुःखान्यतरपरः अतएव भाष्यं यस्मिन्नायतने
सुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनं प्रवर्तते स एषामाश्रयस्तच्छरीरमिति, वस्तुतस्तन्यतरा-
श्रयत्वमपि न लक्ष्यं, किन्तु सुखाश्रयत्वं दुःखाश्रयत्वञ्चेति लक्ष्यपदत्रये तात्पर्यं
शरीरस्य तदाश्रयत्वमवच्छेदकतासम्बन्धेन इत्यादीरलक्ष्यत्वे तन्त्यावयवित्वेन
विशेषणीयं स्वर्गिशरीरे नारकिशरीरे हृषादौ च सुखदुःखस्वीकाराद्वाव्याप्तिः, न च
तच्छून्यसुखशरीरेऽव्याप्तिः सुखादाश्रयहृत्तिद्रव्यत्वव्याप्याव्याप्यजातिमत्त्वस्य विद-
चित्वात् तादृशजातिय मनुष्यत्वचैत्रत्वादिः कल्पभेदेन नरसिंहशरीराणां भेदादर-
सिंहत्वजातिमादाय नरसिंहशरीरे लक्ष्यसमन्वय इति ॥ ११ ॥

इन्द्रियं विभजते लक्षयति च । यद्यपि मनसोऽपीन्द्रियत्वमस्यैव तथापि
भावेत्यादेरुपलक्ष्यपरत्वाद् दोषः वस्तुतस्तिन्द्रियापीत्यस्य इतिरिन्द्रियापीत्यर्थः

रसं गृह्णातीति । चष्टेऽनेनेति चक्षु रूपं पश्यतीति, स्मृशत्यने-
नेति स्पर्शनम् त्वक्स्थानमिन्द्रियं त्वक् तदुपचारः स्थाना-
दिति । शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दं गृह्णातीति एवं समाख्या-
निर्वचनसामर्थ्याद्बोध्यं स्वविषयग्रहणलक्षणानीन्द्रियाणीति ।
भूतेभ्य इति नानाप्रकृतौनामेषां सतां विषयनियमो नैकप्रकृ-
तौनां सति च विषयनियमे स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं भव-
तीति । कानि पुनरिन्द्रियकारणानि ॥ १२ ॥

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥ १३ ॥

संज्ञाशब्देः पृथगुपदेशो भूतानां विभक्तानां सुवचं कार्य्यम्भ-
विष्यतीति । इमे तु खलु ॥ १३ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥ १४

पृथिव्यादीनां यथाविनियोगं गुणा इन्द्रियाणां यथाक्रम-
मर्था विषया इति । अचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिः

तेन भूतेभ्य इत्यस्य नासङ्गतिः अत्र चेतानीन्द्रियाणीति वदता प्राणाद्यन्यान्यत्वं
लक्षणमिति सूचिकं, प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकतया इन्द्रियत्वमखण्डोपाधिरुपमित्यन्ये,
प्राणत्वादिकं जातिविशेषरूपं कर्णशकुल्यवच्छिन्नं नमः श्रोत्रं प्राणादीनि किं
प्रकृतिकानीत्याकाङ्क्षायामाह भूतेभ्य इति तेनेन्द्रियाणामहङ्कारप्रकृतिकत्व नैति
मन्तव्यं व्युत्पादयिष्यते चेत् तृतीयाध्याये, अत्र प्राणादीनां चतुर्णां पृथिव्यादि-
जन्यत्वं सम्भवति श्रोत्रस्य कर्णशकुल्यवच्छिन्नाकाशस्य कर्णशकुल्याजन्यत्वादेव
जन्यत्वव्यपदेशः अथवा अभिन्नानीति पूरयित्वा भूताभिन्नानीति व्याख्येयम् ।
प्राणादीत्यस्योपलक्षणपरत्वे तु भूतेभ्य इति वहिरिन्द्रियपरम् ॥ १२ ॥

भूतान्येव कानीत्याकाङ्क्षायामाह । आरम्भे परस्परानपेक्षत्वसूचनायासमास-
करणं भूतत्वन्तु वहिरिन्द्रियग्रहणयोग्यविशेषगुणवत्त्वं पृथिवीत्वादयस्तु जातिविशेषा
इति ॥ १३ ॥

क्रमप्राप्तमर्थं विभजते लक्षयति च । वैशेषिकाणां द्रव्यगुणकर्मस्वर्थशब्दा-
भिधेयत्वमतः पञ्चानां गन्धादीनामेव कथं तत्त्वमित्याशङ्कानिरासय तदर्था इत्युक्तं
तेषामिन्द्रियाणामर्था विषया उद्दिष्टा अपि तएवेत्याशयः इत्यत्र तदर्थत्वं लक्षण-

चेतनस्याकर्तुरूपलब्धिरिति युक्तिविरुद्धमर्थं प्रत्याचक्ष्णाणक
इवेदमाह ॥ १४ ॥

बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

नाचेतनस्य कारणस्य बुद्धेर्ज्ञानं भवितुमर्हति तच्च चेतनं
स्यात् एकधायं चेतनो देहेन्द्रियसङ्घातव्यतिरिक्त इति प्रमेय-
लक्षणार्थस्यापि वाक्यस्यान्यार्थप्रकाशनमुपपत्तिसामर्थ्यादिति ।
ऋत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहाः सुखादिप्रत्यक्षमि-
च्छादयश्च मनसो लिङ्गानि तेषु सत्तु इयमपि ॥ १५ ॥

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १६ ॥

अनिन्द्रियनिमित्ताः ऋत्यादयः करणान्तरनिमित्ता भवितु-
मर्हन्तीति युगपच्च खलु घ्राणादीनां गन्धादीनाञ्च सन्निकर्षेषु
सत्तु युगपद्भानानि नोत्पद्यन्ते तेनानुमीयते अस्ति तत्त-
दिन्द्रियसंयोगि सहकारिनिमित्तान्तरमव्यापि यस्यासन्नि-
धेर्नोत्पद्यते ज्ञानं सन्निधेद्योत्पद्यत इति मनःसंयोगानपेक्षस्य
हीन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानहेतुत्वे युगपदुत्पद्यरन् ज्ञाना-
नीति । क्रमप्राप्ता तु ॥ १६ ॥

मिति मनस्यं तच्छब्देन बहिरिन्द्रियाणि परामुग्रन्ते तथा चेकबहिरिन्द्रियमात्र-
याद्यविशेषगुणत्वं बहिरिन्द्रियाद्यत्रबहिरिन्द्रियाद्याद्यगुणत्वं वा तदर्थः । इन्द्रिया-
दिगुणा इति एतन्निर्देशस्तं वे गुणा इत्याकाशायां गन्धेत्यादि इन्द्रियादीनां गुणा
इति यदौक्ताद्यो भाष्यादिसम्मतसंज्ञेन गुणगुणिनोरभेदो नेति सूचितम् ॥ १४ ॥

बुद्धिं एतदिन्द्रियाह । एतदन्तरं समानार्थकं न तु सादृशानामिव इति-
तदस्य मरुत्वापरपर्यायस्य परिदानदिदेशो ज्ञानं यदा चैतन्यदा वदन्ते तदाह
बुद्ध्यादिपदवाच्यत्वमनुभव सिद्धज्ञानत्वप्रतिरेव वा एतदिति भावः । १५ ॥

मनो एतदिति । युगपत् एकवाक्ये एकात्मनीति पूरणीयं ज्ञानानामनुत्पत्ति-
दंतः स एव धर्मो ज्ञानरूपादत्वं मनसो लिङ्गं एतदिति भावः । तदारि चदृश-
दिषु रिपदसम्बन्धेऽपि यस्यासत्त्वभावादेवं न ज्ञानं एतदिति यकस्यथादपर-

मन्त्रं फलं चानुपादानमोतमोचते लोका इति ।
अपेक्षते ॥ २० ॥

बाधनालक्षणं दुःखमिति ॥ २१ ॥

बाधना पीडा ताप इति । तयानुविद्धमनुपपन्नमि-
निर्भागेन वर्तमानं दुःखयोगाद्दुःखमिति मोक्षं सर्वं दुःखे-
नानुविद्धं महत्त्वमिति पश्यन् दुःखं जिहासुर्जन्मनि दुःखदर्शी
निर्विच्यते निर्विणो विरज्यते विरक्तो विमुच्यते यत्र तु निष्ठा
मोक्ष्यं यत्र तु पर्यवसानम् ॥ २१ ॥

तद्व्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ २२ ॥

येन दुःखेन जन्मनात्यन्तं विमुक्तिरपवर्गः कथमुपातस्य
जन्मनो हानमन्यत्र चानुपादानम् एतामथम्यामपथ्यन्तामप-
वर्गं वेदयन्तोऽपवर्गविदः अभयदमजरममृत्युपटं ब्रह्मविमप्राप्ति-
रिति । नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षे व्यज्यते तेनाभि-
व्यक्तेनात्यन्तं विमुक्तः सुखो भवतीति केचित् मन्यन्ते तेषां
प्रमाणाभावादनुपपत्तिः, न प्रत्यक्षं नानुमानं नागमो वा
विद्यते नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षेऽभिव्यज्यत इति
नित्यस्याभिव्यक्तिः संवेदनं ज्ञानमिति तस्य हेतुर्वाच्यो यतस्त-

शरीरादिकं सर्वमेव तथा च मायं तत्पुनर्देहेन्द्रियबुद्धिषु सतीषु भवतीति सद्य
देहेन्द्रियादिभिः फलमभिप्रेतं तथाहि प्रवृत्तिदीपजनितोऽद्यः फलमेतत्सर्वं
भवतीति इत्यद्य जन्यत्वमेव फलत्वं प्रवृत्तिदीपजनित इति तु निर्वेदीपयोगा-
दुक्तम् ॥ २० ॥

दुःखं लक्षयति । बाधना पीडा तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तथाचानुभव-
सिद्धदुःखत्वजातिरेव लक्षणं शरीरेन्द्रियाद्येषु दुःखसाधनत्वात्सुखे च दुःखावपद्वात्
दुःखव्यवहारो गौण इति अतएवायिममृत्वे तत्पदेन मुख्यदुःखपरामर्शः ॥ २१ ॥

दुपपद्यत इति, सुखवन्नित्यमिति चेत् संसारस्यस्य मुक्तेना-
 ऽविशेषः यथा मुक्तः सुखेन तत् संवेदनेन च सन्नित्येनोपपन्न-
 स्तथा संसारस्योऽपि प्रमज्ज्यत इति । उभयस्य नित्यत्वात्
 अभ्यनुज्ञाने च धर्माधर्मफलेन साहचर्यं यौगपद्यं गृह्येत यदि-
 दमुत्पत्तिस्थानेषु धर्माधर्मफलं सुखं दुःखं वा संवेद्यते पर्यायेण
 तस्य च नित्यं स्वसंवेदनस्य च सह भावो यौगपद्यं गृह्येत न
 सुखाभावो नाऽनभिव्यक्तिरस्ति उभयस्य नित्यत्वात् अनित्यत्वे
 हेतुवचनम् । अथ मोक्षे नित्यस्य सुखस्य संवेदनमनित्यं यत
 उत्पद्यते स हेतुर्वाच्यः आत्ममनःसंयोगस्य निमित्तान्तर-
 सहितस्य हेतुत्वम् । आत्ममनःसंयोगो हेतुरिति चेत् एवमपि
 तस्य सहकारिनिमित्तान्तरं वचनीयमिति धर्मस्य कारण-
 वचनम् यदि धर्मो निमित्तान्तरं तस्य हेतुर्वाच्यो यत उत्पद्यत
 इति योगसमाधिजस्य कार्यावसायविरोधात् प्रलये संवेदनानि-
 नित्यत्वेः, यदि योगसमाधिजो धर्मो हेतुस्तस्य कार्यावसाय-
 विरोधात् प्रलये संवेदनमत्यन्तं निवर्त्तयति असंवेदने
 चाविद्यमानाविशेषः यदि धर्मक्षयात् संवेदनोपरमो नित्यं
 सुखं न संवेद्यत इति किं विद्यमानं न संवेद्यते अथाविद्य-
 मानमिति नानुमानं विशिष्टेऽस्तौति अप्रक्षयञ्च धर्मस्य निरनु-
 मानमुत्पत्तिधर्मकत्वात् योगसमाधिजो धर्मो न क्षीयते इति
 नास्त्वनुमानमुत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति विपर्ययस्य त्वनुमानम्
 यस्य तु संवेदनोपरमो नास्ति तेन संवेदनेन हेतुर्नित्य
 इत्यनुमेयम् । नित्ये च मुक्तसंसारस्ययोरविशेष इत्युक्तम् यथा
 मुक्तस्य नित्यं सुखं तत्संवेदनहेतुश्च संवेदनस्य तूपरमो नास्ति
 कारणस्य नित्यत्वात् तथा संसारस्यस्थापीति एवञ्च सति
 धर्माधर्मफलेन सुखदुःखसंवेदनेन साहचर्यं गृह्येतेति ।
 शरीरादिसम्बन्धः प्रतिबन्धहेतुरिति चेत् न शरीरादीनामुप-

नित्यसुखरागः प्रहीयते तस्मिन् प्रहीणे नास्य नित्यसुखरागः
प्रतिकूलो भवति यद्येवं मुक्तस्य नित्यं सुखं भवति अद्यापि
न भवति नास्योभयोः पक्षयोर्मोक्षाधिगमो विकल्पत इति ।
स्यानवत एव तर्हि संशयस्य लक्षणं वाच्यमिति तदुच्यते ॥२२॥

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्धानुप-
लब्धव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥२३॥

समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति स्याणु-
पुरुषयोः समानं धर्ममारोहपरिणाहौ पश्यन् पूर्वदृष्टञ्च तयो-
र्विशेषं बुभुक्षमानः किंस्त्रिदित्यन्यतरन्नावधारयति तदनवधा-
रणं ज्ञानं संशयः समानमनयोर्धर्ममुपलभे विशेषमन्यतरस्य
नोपलभ इत्येपा बुद्धिरपेक्षा संशयस्य प्रवर्तिका वर्तते, तेन
विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः । अनेकधर्मोपपत्तेरिति समान-
जातीयमसमानजातीयञ्चानेकम् तस्यानेकस्य धर्मोपपत्ते-
र्विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् समानजातीयेभ्योऽसमानजाती-
येभ्यथार्था विशेष्यन्ते । गन्धवत्त्वात् पृथिवी अवादिभ्यो
विशिष्यते गुणकर्मभ्यश्च, अस्ति च शब्दे विभागजत्वं विशेषः,
तस्मिन् द्रव्यं गुणः कर्म वेति सन्देहः विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात्
किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्मभ्यो विशेष आहोस्त्रिहुणस्य मत

समानकालीनो भेदः तस्य च कर्मापादादेव सम्भव इत्याशयेन दुःखेन उक्ताना-
स्तत्वं विदुस्त्रिरप्ययं इति भाष्यं दुःखेन दुःखादुत्पत्तिहेतुः । २६ ।

समानं प्रसिद्धत्वादप्यवसरत्म् ।

समानानां संशयं एव्यति । संशय इति लस्यनिर्देशः विमर्श इत्यत्र विमर्शो-
विरोधात्तः एतद्विनिर्देशः एकस्मिन् धर्मिणीति पूरणीयं तेन एकधर्मिणि विरोधेन
भावाभावाकारकं ज्ञानं संशयः तत कारत्तुष्टेन विशेषलक्षणात् समानेत्यादि
एव्यतिर्ज्ञानं तदाह समानानां विरुद्धोक्तिरसाधारणधर्मस्य ज्ञानहेतुः

इति अत्र कर्मणः मत इति विशेषाधिक्या अन्वयस्य अत्र
 व्यापकं धर्मोपलभ्ये इति बुद्धिरिति । विशेषाधिक्येति याद-
 तमेकार्यद्वयेने विशेषाधिक्यः । व्यापकतो विशेषोऽग्रभावे
 इति अस्यालोच्यं कं द्वयेने नास्यालोच्यपदम्, न च भङ्गात्
 भङ्गात् भङ्गैकत्र संशयतः, न नात्यतस्यार्थको हेतुस्यलभ्यते
 तत्र तत्त्वानवधारणं संशय इति । उपलभ्यात्यवस्थातः तत्रापि
 मच्चोदकस्यलभ्यते तद्वागार्थं मग्नोत्तं तावत्यमानमूदक
 मिति ततः क्वचिदुपलभ्यमाने तत्रत्यवस्थापकस्य प्रमाण
 स्यात्तुपलभ्यः किं सद्युपलभ्यते अत्रासदिति संशयो भवति ।
 अनुपलभ्यात्यवस्थातः सद्युपलभ्यते मूलकोलकोदकादि,
 अमच्चानुत्पद्ये निरुद्धं वा, ततः क्वचिदुपलभ्यमाने संशयः
 किं सद्युपलभ्यते उतासदिति संशयो भवति विशेषाधिक्या
 पूर्ववत्, पूर्वं समानोऽनेकस्य धर्मो ज्ञेयस्य, उपलभ्यानुपलभ्यो
 पुनश्चास्ये, एतावता विशेषेण पुनरेवमम्, समानधर्माधि-
 गमात् समानधर्मापपत्तेरिदं प्रामाण्यव्येत्तो विमर्श इति, स्यान्-
 वतां लक्षणवचनमिति समानम् ॥ २३ ॥

अनेकधर्मः साधारणधर्मः तज्ज्ञानादित्यर्थः तथाच साधारणधर्मवद्भिर्ज्ञानज्ञानो
 ऽसाधारणधर्मवद्भिर्ज्ञानजन्येत्यर्थः, विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापकः शब्द-
 लक्षादित्यर्थः यद्यपि शब्दस्य न संशयकत्वं तथापि शब्दात्कोटिद्वयोपस्थितो
 मानसः संशय इति वदन्ति उपलभ्येज्ञानस्य अनुपलभ्येतिरेकज्ञानस्य यादव्यवस्था
 मद्विषयकत्वानिर्द्धारणं प्रामाण्यं संशय इति फलितोऽर्थः, अन्ये तु उपलभ्याव्यवस्था-
 प्रामाण्यसंशयः अनुपलभ्यरूपलभिविरोधिभ्रमत्वं तदव्यवस्था तन् संशय इत्याहः ।
 वस्तुतस्तु प्रामाण्यसंशयस्य न संशयहेतुत्वं किं तद्विरोधिताप्रामाण्यकज्ञानस्य विरोधि-
 तया मति प्रामाण्यसंशये तज्ज्ञानस्याविरोधितया साधारणधर्मद्वयं नादित एव
 संशयोपत्तिरिति उपलब्धीत्यादिकं तादृश्यस्य संशयो भवतीत्येतावन्मात्रपरं
 प्रकृतारोव्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वं समुचिनोतीति वदन्ति, विशेषाधिक्यः

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् ॥ २४ ॥

यमर्थमाप्तव्यं हातव्यं वाध्यवसाये तदासिंहानोपायमनु-
तिष्ठति प्रयोजनन्तद्देदितव्यम्, प्रवृत्तिहेतुत्वादिममर्थमा-
प्सामि हास्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकारः, एवं व्यव-
स्रीयमानोऽर्थोऽधिक्रियत इति ॥ २४ ॥

लौकिकापरीचकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं

स दृष्टान्तः ॥ २५ ॥

लोकसाम्यमनतीता लौकिका नैसर्गिकं वैनयिकं बुद्धयति-
शयमप्राप्तान्तद्विपरीताः परीचकास्तर्केण प्रमाणैरर्थं परी-
क्षितुमर्हन्तीति, यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा परी-
चका अपि सोऽर्थो दृष्टान्तः । दृष्टान्तविरोधेन हि प्रतिपक्षाः
प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति । दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः स्थाप-
नीया भवन्तीति । अवयवेषु चोदाहरणाय कल्पत इति ।
अथ सिद्धान्तः । इदमित्यभूतञ्चेत्यभ्यनुज्ञायमानमर्थजातं सिद्धं

कोटिहरणपक्षः वस्तुतस्तु संशयधारावाहिकत्वं स्यादत आह विशेषेति विशेषं
विशेषदर्शनं अपेक्षते निदर्शकत्वेन तथाच विशेषदर्शननिवर्त्यतकथनमुखेन
विशेषादर्शनजन्यसंशय इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

रूपप्राप्तं प्रयोजनं लक्षयति । अधिकृत्य उद्दिश्य तथाच प्रवृत्तिहेतुत्वा-
दिषयत्वं प्रयोजनत्वं विषयत्वं साध्यतास्यविषयताविशेषः तेन ज्ञानमुखत्वादिवारणं
प्रवृत्तिहेतुति स्वरूपरूपनं तद्वक्तृत्वान्पिनुनेवादिप्राप्तिवारकं तदिति केचित् अत्र
निरुपाधीत्याविषयकत्वात् स्रग्दुःखाभावयोर्मुक्तप्रयोजनत्वं तदुपायस्य तु तदि-
च्छाधीनेत्याविषयताद्वीपप्रयोजनत्वमिति ॥ २४ ॥

रूपप्राप्तं दृष्टान्तं लक्षयति । लौकिकोऽप्राप्तशास्त्रपरिशीलनजन्यबुद्धिप्रकर्षः
प्रतिपाद्य इति फलितोऽर्थः परीचकः शास्त्रपरिशीलनप्राप्तबुद्धिप्रकर्षः प्रतिपादक
इति फलितार्थः तथाच प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरिति पत्येवसन्नं बहुवचनं कथा-

सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृततोऽर्थः सर्वतन्त्र-
सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

यथा ज्ञाणादीनीन्द्रियाणि गन्धादय इन्द्रियार्थाः पृथिव्या-
दीनि भूतानि प्रमाणैरर्थस्य ग्रहणमिति ॥ २८ ॥

समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्र-
सिद्धान्तः ॥ २९ ॥

यथा नास्त आत्मलाभः न सत आत्महानं निरतिशया-
श्चेतनाः देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणेषु च विशेष इति
सांख्यानाम्, पुरुषकर्मनिमित्तो भूतसर्गः, कर्महेतवो दोषाः
प्रवृत्तिश्च, स्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः, असदुत्पद्यते, उत्पन्नं निरु-
ध्यते इति, योगानाम् ॥ २९ ॥

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरण-
सिद्धान्तः ॥ ३० ॥

यस्यार्थस्य सिद्धावन्येऽर्था अनुषज्यन्ते न तैर्विना सोऽर्थः

सर्वतन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । सर्वतन्त्राविरुद्धः सर्वशास्त्राभ्युपगत इति बहवः
वन्तुतो यदाश्रुतएवार्थः अन्यथा तन्त्रेऽधिकृत इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरत एव च जात्या-
देरसदुत्तरत्वमपि सर्वतन्त्रसिद्धान्तः न च तन्त्रेऽधिकृत इति स्पष्टार्थं लक्षणे तु न
दीयतेवेति वाच्यं मनस इन्द्रियत्वस्यापि सर्वतन्त्रसिद्धान्ततापत्तेः नव्यान्तु सूत्रस्यो-
पलक्षणात्वात्वाद्यदिप्रतिवाक्यभयाभ्युपगतः कथानुकूलोऽर्थः स इति वदन्ति ॥ २८ ॥

प्रतितन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । समानशब्द एकार्थसैनैकतन्त्रसिद्ध इत्यर्थः
स्वतन्त्रसिद्ध इति पर्यवसितोऽर्थः तथा च वादिप्रतिवाक्येतरत्वात्वाभ्युपगत-
सद्वैकतरस्य प्रतितन्त्रसिद्धान्त इति फलितार्थः यथा भीमांसकानां इत्य-
निरुक्तम् ॥ २९ ॥

पदिकरसिद्धान्तं लक्षयति । यस्यार्थस्य सिद्धौ जायमानाशानेवात्मस्य

सिध्यति तेऽर्था यदधिष्ठानाः सोऽधिकरणसिद्धान्तः यथा देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता, दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति । अत्रानुपङ्गिणोऽर्था इन्द्रियनानात्वं नियतविषयाणोन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणलिङ्गानि ज्ञातुर्ज्ञानसाधनानि गन्धादिगुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं गुणाधिकरणं नियतविषयशेतना इति पूर्वार्थसिद्धावेतेऽर्थाः सिद्धान्ति न तैर्यिना सोऽर्थः सम्भवतीति ॥ ३० ॥

अपरोक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

यत्र किञ्चिदर्थजातमभ्युपगम्यते अस्तु द्रव्यं शब्दः, स तु नित्योऽयाऽनित्य इति द्रव्यस्य सती नित्यताऽनित्यता या तद्विशेषः परीक्ष्यते सोऽभ्युपगमसिद्धान्तः स्वयुद्धप्रतिशयचिख्यापिपया परबुद्धवज्ज्ञानाच्च प्रवर्तत इति । अथावयवाः ॥ ३१ ॥

प्रकरणस्य प्रस्तुतस्य सिद्धिर्भनति सोऽधिकरणसिद्धान्त इत्यर्थः यथा तद्वाचकादिकं पक्षीकृत्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकोपांक्तिसम्बन्धत्वे साध्यमाने सर्वज्ञत्वमौशस्य एवं हेतुबलादपि यथा दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिन्द्रियादिव्यतिरिक्तं आत्मनि साधिते इन्द्रियनानात्वं तथा च यदर्थसिद्धिं विना योऽर्थः शब्दादगुमानाहा न सिध्यति सोऽधिकरणसिद्धान्त इति, वस्तुतस्तु शब्दत्वमनुमानत्वं चाविषयितं प्रमाणमात्रमपेक्षितं अतएव प्रत्यक्षेण स्थूलत्वसाधनानन्तरमुक्तमात्मतत्त्वविवेके सोऽयमधिकरणसिद्धान्तन्यायेन स्थूलत्वसिद्धौ चपमङ्गभङ्ग इति तत्र च वाक्यार्थसिद्धौ तदनुसङ्गी यो यः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति वाचिकफक्किं लिखित्वा येन केनापि प्रमाणेन वाक्यार्थसिद्धौ जन्यमानायां योऽन्यार्थः सिध्यति स तद्येत्यर्थः, इति व्याख्यातं, दीधितिकृता, एवं हेतुरोद्देशः पक्ष्य वाक्यार्थ इति टीकावचने च उपलक्षणमेतदित्युक्तं तत्र तत्र विशिष्यैव लक्षणं कार्यं यत्तु जनकोभूतव्यापकताज्ञाने व्यापककोटावैव विषयः प्रकृतानुमित्या व्यापककोटौ विषयौकृतः शब्दजनकपदार्थज्ञानविषयत्वे सति शब्दविषयशेति हयमधिकरणसिद्धान्त इति तत्र इन्द्रियनानात्वादौ भाष्याद्युदाहृतेऽव्याप्तेरिति ॥३०॥

अभ्युपगमसिद्धान्तं लक्षयति । अपरोक्षितस्य साक्षादवृत्तस्य विशेषपरोक्ष

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः

॥ ३२ ॥

दशावयवानेके नैयायिका वाक्ये सञ्चयते । जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति ते कस्मान्नो-
च्यन्त इति तत्राप्रतीयमानेऽर्थे प्रत्ययार्थस्य प्रवर्तिका जिज्ञासा
अप्रतीयमानमर्थं कस्माल्जिज्ञासते तं तत्त्वतो ज्ञातं हास्यामि
वोपादास्ये वा, उपेक्षित्ये वेति तावता हानोपादानोपेक्षा-
वृद्धयस्तत्त्वज्ञानस्यार्थस्तदर्थमयं जिज्ञासते सा खल्वियम-
साधनमर्थस्येति, जिज्ञासाधिष्ठानं संशयश्च व्याहतधर्मोपसङ्गा-
तात् तत्त्वज्ञाने प्रत्यासन्नः व्याहतयोर्हि धर्मयोरन्यतरत्त्वं
भवितुमर्हतीति स पृथगुपदिष्टोऽप्यसाधनमर्थस्येति, प्रमातुः
प्रमाणानि प्रमेयाधिगमार्थानि सा शक्यप्राप्तिनं साधकस्य
वाक्यस्य भागेन युज्यते प्रतिज्ञादिवदिति प्रयोजनं तत्त्वाव-
धारणमर्थसाधकस्य वाक्यस्य फलं नैकदेश इति, संशयव्युदासः
प्रतिपक्षोपवर्णनं तत्रातिपेक्षेन तत्त्वज्ञानाभ्यनुज्ञानार्थं न त्वयं
साधकवाक्यैकदेश इति प्रकारेण तु जिज्ञासादयः समर्थाः अव-

विशेषधर्मरूपं च भ्युपगमादिति ज्ञापकत्वे पश्यन्ती च भ्युपगमज्ञापकमित्यर्थः
विशेषधरोत्पादज्ञायते स्वहृतोऽभ्युपगतमिदमिति तथा च सादादमूत्रिताभ्यु-
पगमसिद्धान्तः यदा मनस इन्द्रियत्वमिति ॥ ३१ ॥

समाप्तं न्यायाशयसिद्धान्तस्य प्रकरणम् ॥

समाप्तं न्यायाशयसिद्धान्तस्य प्रकरणम् । एतेन विभागेन प्रतिज्ञायन्तमत्व-
मवयवत्वमिति सप्तमं सूचितम्, एव च प्रतिज्ञादीनां पक्षानामवयवत्वस्य दशा-
वयवत्वाद् व्युदास इति ननु, ते च यदा दर्शिता भाष्ये जिज्ञासासंशयः शक्य-
प्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति एते प्रतिज्ञादिचिह्ना दश व्याख्याता एते
तापस्येटीशासां प्रयोजनं ज्ञानादिद्वयः तत्प्रवर्तिका जिज्ञासा तत्प्रवर्तकः संशयः

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

उदाहरणवैधर्म्याच्च साध्यसाधनं हेतुः कथम् अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं यथात्मादि द्रव्य-
मिति ॥ ३५ ॥

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदा-
हरणम् ॥ ३६ ॥

साध्येन साधर्म्यं समानधर्मता साध्यसाधर्म्यात् कारणात्
तद्धर्मभावो दृष्टान्त इति तस्य धर्मस्तद्धर्मः तस्य साध्यस्य साध्यञ्च
द्विविधम् धर्मविशिष्टो वा धर्मः शब्दस्यानित्यत्वम् । धर्म-
विशिष्टो वा धर्मी अनित्यः शब्द इति, इहोत्तरं तदग्रहणेन
गृह्यत इति कस्मात् पृथग्धर्मवचनात् । तस्य धर्मस्तद्धर्मस्तस्य
भावस्तद्धर्मभावः स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्तते स दृष्टान्तः साध्य-
साधर्म्यात् तद्धर्मभावी भवति स चोदाहरणमिष्यते तत्र यदु-
त्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकं तच्च भूत्वा न भवति आत्मानं जहाति

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यान्वितशापकत्वबोधकः साध्यान्वितस्यायं बोधको वा
एवयव इति फलितायः तस्य वैविध्यनाह उदाहरणसाधर्म्यात्तदा वैधर्म्यादिति
साधर्म्यमन्वयः वैधर्म्यं व्यतिरेकः तादृशव्याप्तिरिति फलितायः उदाहरणसाधर्म्यं
उदाहरणबोधान्वयव्याप्तिसुतोऽन्वयी हेतुर्ज्ञातव्य उदाहरणेति स्पष्टार्थं तदा च
ज्ञातान्वयव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयवः ज्ञातव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयव
इति फलितायः एवमप्रतीतान्वयव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयवो व्यतिरेकी हेतुः
इत्यनेव प्रतीतान्वयव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयवोऽन्वयव्यतिरेकीत्यपि
सूचितमिति वदन्ति । ३४ । ३५ ।

इमप्राप्तनुदाहरणं लक्षयति । दृष्टान्त उदाहरणमिति लक्ष्यं दृष्टान्तो
दृष्टान्तवचनं दृष्टान्तकथनयोग्यावयव इत्यर्थः तेन दृष्टान्तस्य सान्निध्यत्वेनासार्व-
विकल्पोऽपि न घटति योग्यतावच्छेदकत्वं एवयवान्तरापांनन्वितायंकावयवत्वं, तस्य

निरुध्यत इत्यनित्यम् । एवमुत्पत्तिधर्मकत्वं साधनमनित्यत्वं साध्यं सोऽयमेकस्मिन् द्वयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावः साधर्म्याद् व्यवस्थित उपलभ्यते तं दृष्टान्ते उपलभमानः शब्देऽप्यनुमिनोति शब्दोऽप्युत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः स्वात्मादिवदित्युदाह्रियते तेन धर्मयोः साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम् ॥ ३६ ॥

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतं साध्यवैधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमात्मादि सोऽयमात्मादिर्दृष्टान्तः साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्मकत्वादतद्धर्मभावी योऽसौ साध्यस्य धर्मोऽनित्यत्वं स तस्मिन् भवतीति । अत्रात्मादौ दृष्टान्ते उत्पत्तिधर्मकत्वस्याभावादनित्यत्वं न भवतीति उपलभमानः शब्दे विपर्ययमनुमिनोति उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादनित्यः शब्द इति साधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् वैधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणं पूर्वस्मिन् दृष्टान्ते यौ तौ धर्मौ साध्यसाधनभूतौ पश्यति साध्येऽपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते ययोर्धर्मयोरेकस्याभावादितरस्याभावं

द्विविधम् अत्र विध्यतिरेकभेदात्तत्रानुदाहरणं लक्षयति साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावीति अत्रानुदाहरणमिति मेयः परे तु मध्यमं प्रवक्तव्यं उदाहरणमेव सामान्यं ननु तद्विपर्ययाद्, साध्यसाधर्म्यात् साध्यसाधनरहितधर्मात् प्रकृतसाधनादित्ययं तं साध्यस्य धर्मं भावयति तथा च साधनवत्तात्प्रयुक्तसाध्यवत्तादुभावकोऽवयवः साध्यसाधनवत्तात्प्रयुक्तधर्मोदाहरणमिति यावत् ॥ ३६ ॥

अतिरेकसाधनं लक्षयति । तदित्ययं साध्यसाधनवत्तादतिरेकसाधनं प्रदर्शयति च साध्यसाधनवत्तादतिरेकसाधनवत्तादतिरेकसाधनं अतिरेकसाधनं

पश्यति तयोरैकस्याभावादितरस्याभावं साध्ये अनुमिनीतीति
तदेतद्वेत्वाभासेषु न सम्भवतीत्यहेतवो हेत्वाभासाः तदित्ये
हेतूदाहरणयोः सामर्थ्यम्परमसूक्ष्मं दुःखबोधं परिण्डितैरुपवेद
नीयमिति ॥ ३७ ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा

साध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥

उदाहरणापेक्ष उदाहरणतन्त्रः उदाहरणवशः, वश
सामर्थ्यम्, साध्यसाधर्म्ययुक्ते उदाहरणे स्यात्वादिद्रव्यमुत्पत्ति
धर्मकमनित्यं दृष्टं तथा शब्द उत्पत्तिधर्मक इति साध्य
शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंज्ञियते, साध्यवैधर्म्ययुक्ते पुनरुदा
हरणे आत्मादिद्रव्यमनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं दृष्टं न च तथा शब्द
इति अनुत्पत्तिधर्मकत्वस्योपसंहारप्रतिषेधेनोत्पत्तिधर्मकत्वमु
संज्ञियते तदिदमुपसंहारहेतमुदाहरणहेताद्भवति उपसंज्ञियते
ऽनेनेति चोपसंहारो वेदितव्य इति । द्विविधस्य पुनर्हेतु
द्विविधस्य चोदाहरणस्योपसंहारहेतौ च समानम् ॥ ३८ ॥

यदा जीवश्चरीरं सात्मकं प्राणादिभूत्वात् यद्वैवं तद्वैवं यदा घट इति वाक्य
प्रयोगमपेक्ष्य तथा चान्वय्युदाहरणं व्यतिरेक्युदाहरणं वा प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

रूपमपेक्ष्योपनयं लक्षयति । साध्यस्य पक्षस्य उदाहरणापेक्ष उदाहरण
कारी य उपसंहार उपन्यासः प्रकृतौदाहरणोपदर्शितव्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टप
दिपयकबोधजननी न्यायावयव इत्यर्थः निगमनं हेतुविशिष्टत्वेन न पक्षधी
किन्तु पक्षहेतिहेतुबोधकमिति तद्रूपदासः अत्र चान्वयव्यतिरेकव्याप्तीरन्वय
त्वादिनामुगमः साध्यं उदाहरणोपदर्शितेति तु परिधायकमात्रमिति तु न वाच्य
उदाहरणविपरीतव्याप्तापदर्शकोपनयवारकत्वात् वस्तुतोऽवयवपदेनैव तद्गुदा
रुच्योपनयो द्विविधोऽन्वयव्यतिरेकिभेदात् तथेति साध्यस्योपसंहारोऽन्वयुप
न तथेति साध्यस्योपसंहारो व्यतिरेक्युपनयः अत्र च तथाग्रहप्रयोगादग्रह
दात्म्यं किन्तु व्याप्तिविशिष्टदक्षबोधं तथा च बहिःसाध्य धूमवांशायमिति वा त

ज्ञायामनाश्रया हेत्वाद्यो न प्रवर्त्तरन्, असति हेतौ कस्य साधनभावः प्रदर्श्यते उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः स्यात् कस्य चापदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं स्यादिति, असत्युदाहरणे केन साधर्म्यं वैधर्म्यं वा साध्यसाधनमुपादीयेत कस्य वा साधर्म्यवशादुपसंहारः प्रवर्त्तत, उपनयनञ्चान्तरेण साध्येऽनुपसंहृतः साधको धर्मो नार्थं साधयेत्, निगमनाभावे वानभिव्यक्तसम्बन्धानां प्रतिज्ञादीनामेकार्थेन प्रवर्त्तनं तथेति प्रतिपादनं कस्येति । अथावयवार्थः साध्यस्य धर्मस्य धर्मिणा सम्बन्धोपादानं प्रतिज्ञार्थः । उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य वा धर्मस्य साधकभाववचनं हेत्वर्थः, धर्मयोः साध्यसाधनभाव-प्रदर्शनमेकत्रोदाहरणार्थः । साधनभूतस्य धर्मस्य साधनेन धर्मेण सामानाधिकरण्योपपादनमुपनयार्थः । उदाहरण-स्वयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावोपपत्तौ साध्ये विपरीतप्रसङ्ग-प्रतिषेधार्थं निगमनम् । न चैतस्यां हेतूदाहरणपरिशुद्धौ सत्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिनिग्रहस्यान-वहुत्वं प्रकल्पते, अव्यवस्थाप्य खलु साध्यसाधनभावमुदाहरणे जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते व्यवस्थिते तु खलु धर्मयोः साध्य-साधनभावे दृष्टान्तस्य दृष्ट्यमाणे साधनभूतस्य धर्मस्य हेतुत्वे-नोपमानं न साधर्म्यमात्रस्य न वैधर्म्यमात्रस्य वेति । अत ऊर्ध्वं तर्को लक्षणीय इति अथेदमुच्यते ॥ ३६ ॥

हेतुकथनपूर्वकसाध्यविशिष्टप्रदर्शकः व्याहृत्प्रदर्शनहेतुज्ञाप्यसाध्यविशिष्टप्र-
पोषकसाध्यसाधनीधकी वा न्यायावयवी निगमनमिति यस्य तन्वदिव्यतिरेकि-
नेदाद् भेद इत्यादयः व्यतिरेकिणि तु तस्माद् तद्वेदेवाकार इदपरे ॥ ३६ ॥

सनाहं न्यायस्वरूपप्रकरणम् ॥ ६ ॥

ज्ञायामनाश्रया हेत्वाद्यो न प्रवर्त्तेरन्, असति हेतौ कस्य साधनभावः प्रदर्श्यते उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः स्यात् कस्य चापदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं स्यादिति, असत्युदाहरणे केन साधर्म्यं वैधर्म्यं वा साध्यसाधनमुपादीयेत कस्य वा साधर्म्यवशादुपसंहारः प्रवर्त्तेत, उपनयनञ्चान्तरेण साध्येऽनुपसंहृतः साधको धर्मो नार्थं साधयेत्, निगमनाभावे वानभिव्यक्तसम्बन्धानां प्रतिज्ञादीनामेकार्थेन प्रवर्त्तनं तथेति प्रतिपादनं कस्येति । अथावयवार्थः साध्यस्य धर्मस्य धर्मिणा सम्बन्धोपादानं प्रतिज्ञार्थः । उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य वा धर्मस्य साधकभाववचनं हेत्वर्थः, धर्मयोः साध्यसाधनभाव-प्रदर्शनमेकतोदाहरणार्थः । साधनभूतस्य धर्मस्य साध्येन धर्मेण सामानाधिकरण्योपपादनमुपनयार्थः । उदाहरण-स्वयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावोपपत्तौ साध्ये विपरीतप्रसङ्ग-प्रतिषेधार्थं निगमनम् । न चैतस्यां हेतूदाहरणपरिशुद्धौ सत्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थान-बहुत्वं प्रकृतम्, अव्यवस्थाय खलु साध्यसाधनभावमुदाहरणे जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते व्यवस्थिते तु खलु धर्मयोः साध्य-साधनभावे दृष्टान्तस्थे गृह्यमाणे साधनभूतस्य धर्मस्य हेतुत्वे-नोपमानं न साधर्म्यमात्रस्य न वैधर्म्यमात्रस्य वेति । अत ऊर्ध्वं तर्को लक्षणीय इति अघेदमुच्यते ॥ ३६ ॥

हेतुकथनपूर्वकसाध्यविश्लिष्टपक्षप्रदर्शकः व्याप्तपक्षधर्महेतुज्ञाप्यसाध्यविश्लिष्टपक्ष-
षोषकस्तादृशसाध्यवैधकी वा न्यायावयवी निगमनमिति अस्य त्वनियव्यतिरेकि-
भेदाद्भेद इत्याशयः व्यतिरेकिणि तु तस्माद् तद्यत्वेवाकार इत्यपरि ॥ ३६ ॥

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥ ४० ॥

अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीयेममर्थमिति, अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहृती धर्मा विभागेन विमृशति किञ्चिदित्यमाहोस्त्रिनेत्यमिति विमृश्यमानयोर्धर्मयोरेकं कारणोपपत्त्याऽनुजानाति सम्भवत्यस्मिन् कारणं प्रमाणं हेतुरिति, कारणोपपत्त्या स्यादेवमेतन्नेतरदिति तत्र निदर्शनम् योऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानीते तच्च भो जानीयेति जिज्ञासा, स किमुत्पत्तिधर्मकोऽनुत्पत्तिधर्मक इति विमर्शः, विमृश्यमानेऽविज्ञाततत्त्वेऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुपपद्यते तमनुजानाति, यद्ययमनुत्पत्तिधर्मकस्ततः स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता, दुःखजन्यप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणमुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति स्यातां संसारापवर्गौ, उत्पत्तिधर्मके ज्ञातरि पुनर्न स्याताम्, उत्पन्नः खलु ज्ञाता

क्रमप्राप्तं तर्कं लक्षयति । तर्कं इति लक्ष्यनिर्देशः कारणोपपत्तित ऊह इति लक्षणम् अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजनकथनं कारणं व्याप्यं तथोपपत्तितारोपसाध्यात् ऊह आरोपः अर्थाद्यापकस्य तथाच व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीति व्याप्याद्यायांरोपायो व्यापकस्याद्यायांरोपः, स तर्कं यथा निर्धञ्जित्वा-रोपाभिर्धूमलारोपः निर्वाञ्जिः स्याभिर्धूमः स्यादित्यादि इदीनिर्वाञ्जिः स्याभिर्धूमः स्यादित्यादिवारणाय व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीत इति निर्वाञ्जिः स्यात् अद्वयं स्यादित्यादिवारणाय व्याप्येति तदद्याप्यारोपाधीनसदारोप इत्यर्थलाभाय व्यापकेति न चानुमानादितोऽर्थमिद्वैलकी अर्थ इति वाच्यम् अपयोजकतादिशब्दा-क्रमद्वितेन हेतुनायं, साधयितुमशक्यतात्तदतदुक्तमविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थ-मिति तत्त्वनिर्णयार्थमित्यर्थः यत्र नाप्रयोजकतायाशब्दा तत्र नापेक्ष एवेति भावः । परं तु ऊह इत्येव लक्षणम् ऊहनस्य मानसतयायो आतिविशेषस्तर्कयोस्यनुभव-

देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बध्यत इति नास्येदं स्वकृतस्य कर्मणः फलमुत्पन्नञ्च भूत्वा न भवतीति तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्मणः फलोपभोगो नास्ति, तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीराटिवियोगश्चात्यन्तं न स्यादिति । यत्र कारणमनुपपद्यमानं पश्यति तन्नानुजानाति, सोऽयमेवं लक्षणं जहस्तर्क इत्युच्यते । कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थं न तत्त्वज्ञानमेवेति अनवधारणात् अत्रज्ञानात्ययमेकतरं धर्मकारणोपपत्त्या न त्ववधारयति न व्यवस्यति न निश्चिनोति एवमेवेदमिति । कथं तत्त्वज्ञानार्थं इति, तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञालक्षणानुग्रहोद्भावितात् प्रसन्नाटनन्तरप्रमाणसामर्थ्यात् तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येव तत्त्वज्ञानार्थं इति । सोऽयं तर्कः प्रमाणानि प्रतिसन्दधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात् प्रमाणसहितो वाटे उपदिष्ट इत्यविज्ञाततत्त्वमनुजानातीति यथा सोऽर्थो भवति तस्य यथाभावस्तत्त्वमविपर्ययो यायातप्यन् । एतस्मिंश्च तर्कविषये । ४० ॥

मिहः तर्कः वि भ्यत्एव निर्णयः परस्परया वैद्यत आह वारपति वारपः व्याप्तिशक्तिरूपमादतहावेत्येः तदा च धर्मो यदि वारिभ्यमिचारी कान् यदि अन्तो न स्यादित्येव व्याप्तिशक्तिरुद्भाविताः अनरुद्भावं व्याप्तिशक्तिरुद्भाविताः परस्परवैद्यतौप्येन इत्याह न आद्य पर्यायश्च आकाशदानोत्पादकत्वदान दद्यात्तदवशाधतायेप्रदुर्भेदात् तदा व्यापितेः क्विप्रसह आकाशः स च एतर्कनिर्णयविषया देहा यदा यदर्थं एत एतदर्थः साकदेकत्वमधिकर एतदोक्तवर्णनं न स्यात् यदर्थ एत एतदर्थः स्यात् एतदव्याप्ती न स्यात् यदर्थं एत एतदर्थमभिप्रा स्यात् इत्येवामदोक्तं स्यात् एतदर्थः स्यादिति वा सर्वतापयः सर्वतापयैः एतन्निष्कर्षोऽन्यथा सर्वोऽव्याप्यः सोऽपि पूर्व- र्कया सर्वतापयैः एतन्निष्कर्षोऽन्यथा सर्वोऽव्याप्यः एतन्निष्कर्षोऽन्यथा सर्वतापयैः एतन्निष्कर्षोऽन्यथा सर्वोऽव्याप्यः एतन्निष्कर्षोऽन्यथा सर्वतापयैः एतन्निष्कर्षोऽन्यथा सर्वोऽव्याप्यः

विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः

॥ ४१ ॥

स्थापना साधनं, प्रतिषेध उपालम्भः, तौ साधनोपालम्भौ पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं व्यतिपक्तावनुबन्धेन प्रवर्तमानौ पक्षप्रतिपक्षावित्युच्येते, तयोरन्यतरस्य निवृत्तिरेकतरस्यावस्थानम् अवश्यम्भावि, यस्यावस्थानं तस्यावधारणं निर्णयः । नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं सम्भवतीति एको हि प्रतिपक्षातमर्थं हेतुतः स्थापयति प्रतिसिद्धं चोद्धरतीति द्वितीयस्य द्वितीयेन स्थापनाहेतुः प्रतिषिध्यते तस्यैव प्रतिषेधहेतुश्चोद्ध्रियते स निवर्तते तस्य निवृत्तौ योऽवतिष्ठते तेनार्थावधारणं निर्णय इति उभाभ्यामेवार्थावधारणमित्याह, कया युक्त्या एकस्य सम्भवो द्वितीयस्यासम्भवः तावेतौ सम्भवासम्भवौ विमर्शं सह निवर्तयतः, उभयसम्भवे उभयासम्भवे त्वनिवृत्तौ विमर्श इति । विमृश्येति विमर्शं कृत्वा, सोऽयं विमर्शः पक्षप्रतिपक्षाभावद्योत्यं न्यायं प्रवर्तयतीत्युपादीयत इति, एतच्च विरुद्धयोरेकधर्मिस्थयोर्विद्वयं यत्र तु धर्मिस्तामान्यगतौ विरुद्धौ धर्मौ हेतुतः सम्भवतः तत्र समुच्चयहेतुतोऽर्थस्य तत्त्वाभावोपपत्तेः, यथा क्रियावद्द्रव्यमिति लक्षणवचने यस्य द्रव्यस्य क्रियायोगो हेतुतः सम्भवति तत् क्रियावत् यस्य न

त्वव्याप्यं न स्यात् तदन्यवाधितार्थप्रसङ्गस्तु धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यादिः प्रथमोपस्थितत्वोत्सर्गविनिगमनाविरहलाघवगौरवादिकन्तु प्रसङ्गानामकत्वात् न तर्कः किन्तु प्रमाणसहकारित्वरूपसाधर्म्यात्तथा व्यवहार इति संक्षेपः ॥ ४० ॥

क्रमप्राप्तं निर्णयं सक्षयति । विमृश्य सन्दिग्ध पक्षप्रतिपक्षाभ्यां साधनोपालम्भाभ्याम् उपालम्भः परपक्षद्रव्यम् अर्थस्यावधारणं तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ०

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः
पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥४२॥

एकाधिकरणस्यै विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षौ प्रत्यनीक-
भावादस्यात्मा नास्यात्मेति, नानाधिकरणी विरुद्धौ न पक्ष-
प्रतिपक्षौ यथा नित्य आत्मा अनित्या बुद्धिरिति, परिग्रहो-
ऽभ्युपगमव्यवस्था, सोऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः तस्य
विशेषणं प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः प्रमाणैस्तर्केण च साधन-
मुपालम्भश्चास्मिन् क्रियत इति, साधनं स्थापना, उपालम्भः
प्रतिषेधः, तौ साधनोपालम्भौ उभयोरपि पक्षयोर्व्यतिपक्तावनु-
वद्धौ च यावदेको निवृत्त एकतरो व्यवस्थित इति निवृत्तस्यो-
पालम्भो व्यवस्थितस्य साधनमिति जल्पे निग्रहस्थानविनियोग-
त्वादेतत्प्रतिषेधः, प्रतिषेधे कस्यचिदभ्यनुज्ञानार्थं सिद्धान्ता-
विरुद्ध इति वचनम्, सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति

स्यादित्याशयेनोक्तं भाष्यकृता तिस्रः खलु कथा भवन्ति वादो जस्यो वितण्डा
वेति तत्र तत्तन्निर्णयविजयान्यतरस्वरूपयोग्यो न्यायानुगतवचनसन्दर्भः कथा
लौकिकविवादवारणाय न्यायेत्यादि, यत्रैकेन न्यायः प्रयुक्तोऽपरेण तु मतपरि-
ग्रहोऽपि न कृतस्तद्वारणाय चाद्यं विशेषणमिति कथाधिकारिणस्तु तत्तन्निर्णय-
विजयान्यतराभिलाषिणः सर्वजनसिद्धानुभवानुपसापिनः श्रवणादिपटवः अकलङ्क-
कारिणः कथौपयिकव्यापारसमर्था इति ।

तत्र वादं लक्षयति । अत्र च वाद इति सत्यनिर्देशः पक्षप्रतिपक्षौ विप्रति-
पत्तिकीटौ तयोः परिग्रहस्तत्साधनोद्देश्यकीर्तिप्रत्युक्तिरूपवचनसन्दर्भः तावन्मात्रेण
कथान्तरसाधारणमतं चाह प्रमाणेत्यादि प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण ज्ञाताभ्यां साधनो-
पालम्भौ यत्र स तथा उभयत्रापि प्रमाणादिसहादे कौटिल्यस्यापि सिद्धिः
स्यादेतत्तद्रूपेण ज्ञाताभ्यामिति ज्ञानमनाहाय्ये विवक्षितम् उपालम्भो द्वयं ज्ञातादौ
तु प्रमाणाभासत्वादिना ज्ञाताभ्यामपि साधनोपालम्भौ भवत इति तद्वारणं तथा
इतरथा तु तद्वैतोरेव दृष्टत्वम् इत्यत्र प्रमाणाभासत्वप्रकारकज्ञानविषयकररूप-

हेत्वाभासस्य नियहस्यानस्याभ्यनुज्ञावादे पञ्चावयवोपपन्न इति,
हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनं हेतूदाहरणाधिकमधिकमिति
चैतयोरभ्यनुज्ञानार्थमिति अवयवेषु प्रमाणतर्कान्तर्भावे पृथक्
प्रमाणतर्कग्रहणं साधनोपालम्भव्यतिपङ्गन्नापनार्थम् । अन्ययो-
भावपि पक्षौ स्थापनाहेतुना प्रवृत्तौ वाद इति स्यात् । अन्त-
रेणाप्यवयवसम्बन्धम् प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति दृष्टं तेनापि
कल्पेन साधनोपालम्भौ वादे भवत इति ज्ञापयति । छल-
जातिनिग्रहस्यानसाधनोपालम्भो जल्प इति वचनादिनिग्रहो
जल्प इति मा विज्ञायि । छलजातिनिग्रहस्यानसाधनोपालम्भ
एव जल्पः प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भो वाद एवेति मा विज्ञायी-
त्येवमर्थं पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणमिति ॥ ४२ ॥

साधनोपालम्भयोग्यान्ते सतीत्यदंशेन तादृशजन्मविशेषे जातिव्याप्तिः तत्र च
निग्रहस्यानविक्रममिदमार्थं सिद्धान्त्यादिविशेषणद्वयम् अन्ये तु तदपि लक्ष्य-
पटवसेव तददंशे तादृशान्तिनिग्रहस्यानयोग्यात् तादृशतिरिक्तनिग्रहस्यानोपमा-
सादीत्यतः वा निग्रहस्यानं प्रतिशाब्दान्तादीनामिषेकं इत्या तदुपमासादीत्यतमिति
निष्कर्षः तेनोक्तजल्पविशेषणदमित्याहुः सिद्धान्तादिरुद्ध इत्यनेनापसिद्धान्तोदाहरणं
पदावयवीपपत्र इत्यनेन नूनाधिबोधावर्तनं अवयवाभासस्य दृष्टान्तादिदृष्टावैरो-
दाहरणं प्रमादित्यनेन च प्रमादाभासत्वेन हेत्वाभासात् तर्कभासस्य चोपमादी
निग्रहत्वे तदा ज्ञातं हेत्वाभासस्य नूनाधिकापसिद्धान्तकारणनिग्रहस्यानस्य तुपमादाव-
मिति इदमिति बहुतस्तु वादस्य बोधरागवधानेन तन्मिदं यदीहोक्ततया पुर-
योवर्णाविरातादीदिदिव नूनाधिवयोपि नोदाहरणुचितमत एव पदावयवाव-
यवमपि भाससाधो भासुमि हेत्वाभासादुदाहरणमिति तदैव स्यादित्येते यदि
हेतुवैद्व्यापि साधितुं न शक्यते इतरथा तु तद्वैद्व्येव इतरत्वं इतर पदाव-
योवयव इति साधितव्यमित्यादिरेतं लक्षणादाधिकारित्यत् तन्मिदं मुमुक्षुः
प्रतीतिरिति चरितव्यमिति यदाहास्यं नृणां चरितव्यं इति विद्वान्मतेनः
चरितव्यं चरितव्यं चरितव्यं चरितव्यं चरितव्यं चरितव्यं चरितव्यं चरितव्यं
या च चरितव्यं चरितव्यं चरितव्यं चरितव्यं चरितव्यं चरितव्यं चरितव्यं

यथोक्तोपपन्नच्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनो-
पालम्भो जल्पः ॥ ४३ ॥

यथोक्तोपपन्न इति प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः मिदान्ता-
विरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः । छलजातिनि-
ग्रहस्थानसाधनोपालम्भ इति । छलजातिनिग्रहस्थानैः साधन-
मुपालम्भयाम्निन् क्रियत इति । एवं विशेषणो जल्पः न
शुभ्रु वै छलजातिनिग्रहस्थानैः साधनं कस्यचिदर्थस्य सम्भवति
प्रतिषेधार्थं चैषां सामान्यलक्षणे च श्रूयते वचनविघातो-
ऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलमिति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं
जातिः । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिय निग्रहस्थानमिति । विशेष-
लक्षणेऽपि यथास्वमिति न चैतद्विजानीयात् प्रतिषेधार्थ-
तयैवार्थं साधयन्तीति । छलजातिनिग्रहस्थानोपालम्भ इत्येव-
मप्युच्यमाने विज्ञायत एतदिति । प्रमाणैः साधनोपालम्भयो-
च्छलजातीनामङ्गभावो रक्षणार्थत्वात् न तु स्वतन्त्राणां साधन-

जल्पं लक्षयति । यथोक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्न इत्यर्थः नध्यपदलोपो समासः
तथा च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इत्यस्य योग्यतया परामर्शः
अन्यथा जल्पस्य वादविशेषत्वापत्तिः प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण ज्ञाताभ्यां न तु
ज्ञानेऽनाह्वयत्वं विवक्षितम् आरोपितप्रमाणाभावेनाभासेऽपि जल्पनिर्वाहात्
यद्यपि छलादिभिरुपालम्भ एव न तु साधनं तथापि साधनस्य परकीयानुमानस्वी-
पालम्भो यत्रैत्यर्थात्तदोपः परपक्षरूपे सति स्वपक्षसिद्धिरित्यतः साधने तद्रूपयोग
इत्यन्ते उभयपक्षस्थापनावच्छेदः च विशेषणीयमतो वितण्डायान्नातिव्याप्तिः सप्रति-
पक्षस्थापनाहीन इत्युत्तरसूत्रात् प्रकृते उभयपक्षस्थापनावच्छेदलाभः स्थापनावच्छे-
दे च पञ्चावयवनिग्रहोऽपि लभ्यत इति वदन्ति अत्र च छलादिभिः सर्वैरुपालम्भो
न विशेषणाय व्याप्तिरपि तु तथोग्यतयैव योग्यतावच्छेदकान्तु वादभिन्नकथालम्बेव
तत्र धीकृतादत्त्वावच्छिन्नभेदसत्तादादमेदी वा विशेषणमिति च्छेदेषादिना विजि-
गोषुकथालं बोध्यते विजिगोषुर्हि च्छेदादिकं करोति तथाचोभयपक्षस्थापनावती

भावः । यत् तत्रमाणैरर्थस्य साधनं तत्र ह्यलजातिनिग्रह-
स्थानानामङ्गभावो रक्षणार्थत्वात्, तानि हि प्रयुज्यमा-
नानि परपक्षविघातेन स्वपक्षं रक्षयन्ति । तथा चोक्तम् ।
“तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहरक्षणार्थं
कण्टकशाखावरणवदिति” । यच्चासौ प्रमाणैः प्रतिपक्ष-
स्थोपालभस्तस्य चैतानि प्रयुज्यमानानि प्रतिषेधविघातात्
सहकारीणि भवन्ति तदेवमङ्गीभूतानां ह्यलादीनामुपादानम्
जल्पे न स्वतन्त्राणां साधनभावः । उपालभे तु स्वातन्त्र्य-
मप्यस्तीति ॥ ४३ ॥

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥ ४४ ॥

स जल्पो वितण्डा भवति, किं विशेषणः प्रतिपक्षस्थापनया
हीनः, यौ तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षा-

विरुद्धौयुक्तया जल्प इत्यर्थः । जल्पे वदन्ति यत्र पार्थ क्रमः वादिना स्वपक्षसाधनं
प्रयुज्य नायं रीत्याभासकसङ्घट्टाद्योगादिति सामान्यतो नायमस्ति इत्यादि
विरुद्धो वा प्रतिवादिना स्वस्थापनादिनिरासाय परोक्ष सङ्घट्टादेव लाभे
उपमानवाद्यादासमाप्तकालार्थान्तरनिरर्थकानामलाभे उक्तवाद्याणां प्रतिज्ञादान
प्रतिज्ञान्तर प्रतिज्ञाविरोध प्रतिज्ञासम्पत्तौलक्षणादिवाताद्यर्थविरुद्धमहाभुक्तानु-
धिक पुनरुक्तनिरनुयोञ्जाद्युयोगापक्षिलान्नामलाभे पर्यनुयोञ्जादिष्वप्य-
मध्यस्तीत्यादिवाद्युपपत्त्याकार्थतया यथा सङ्घट्टरीत्याभासेन परोक्षं दृष्टवित्वा
स्यप उक्तसन्धेयः ततो वादिना ततोयस्यार्थितेन परोक्षसङ्घट्ट स्वपक्षदृष्ट-
नुदृष्टादितिवाद्योच्यमानवाद्यरीत्याभासातिरिक्तो वाद्यादासलाभे रीत्याभासेन
यथा सङ्घट्टं प्रतिपक्षवादिना स्थापना दृष्टवीया चन्त्या क्रमविरुद्धादीनामला-
भंनिरुद्धीदृष्टवीयावने च निरनुयोञ्जाद्युयोगः यथा कल्पति चेत् प्रतिज्ञादान-
विरोधवसि र्थितेनकारिणादि प्रतिज्ञादानादिष्वरीत्याभासाकारुक्त वाद्यादावि-
रोधेति चर्तव्येऽपरोक्षवाद्यादासङ्घट्टाकार्थमिति । ४३ ।

वितण्डाः इत्यर्थः उच्यते । यदपि तदर्थेन जल्पः च परस्मै इत्यर्थः

अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ४६ ॥

व्यभिचार एकत्राव्यवस्था सह व्यभिचारेण वर्तत इति सव्यभिचारः, निदर्शनम् नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात् स्पर्शवान् कुम्भोऽनित्यो दृष्टो न च तथा स्पर्शवान् शब्दस्तस्मादस्पर्शत्वान्नित्यः शब्द इति दृष्टान्ते स्पर्शवत्त्वमनित्यत्वं च धर्मो न साध्यसाधनभूतौ दृश्येति स्पर्शवांच्चाणुर्नित्यश्चेति । आत्मादौ च दृष्टान्ते उदाहरणसाधन्यात् साध्यसाधनं हेतुरिति । अस्पर्शत्वादिति हेतुर्नित्यत्वं व्यभिचरति अस्पर्शा बुद्धिरनित्या चेति, एवं द्विविधेऽपि दृष्टान्ते व्यभिचारात् साध्यसाधनभावो नास्तीति लक्षणाभावादहेतुरिति । नित्यत्वमध्येकोऽन्तः । अनित्यत्वमध्येकोऽन्तः, एकस्मिन्नन्ते विद्यत इति ऐकान्तिकः । विपर्ययादनैकान्तिकः उभयान्तव्यापकत्वादिति ॥ ४६ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ४७ ॥

परमदोस्तनुमिति विरोधिष्पानवच्छिन्नत्वादेकधोरभावादनुमिति विरोधित्वं तेना-
नुमिति तत्कारणात्तदनुतरविरोधित्वं पर्यवस्यति । ४५ ॥

सव्यभिचारं लक्ष्यति । एकस्य साध्यस्य तदभावस्य च योऽन्तः सङ्घारः सव्यभिचरितसङ्घारः सोऽन्तः सङ्घारः सव्यभिचरितसङ्घारः इत्याशयः स चात्र व्याप्तिदाहकत्वाधैकमात्र व्याप्तिदाहकसङ्घारदानैकान्तिकसङ्घटनोऽनैकान्तिकः स च साधारणोऽसाधारणोऽनुपसंहारी चेति द्विविधः साधारणः साध्यवत्त्वमहतिः यदा शब्दो नित्यः निदर्शत्वात् न च विरुद्धसङ्घटोऽदोषः सपक्षेदसङ्घटोऽभ्युपगिरिसङ्घटरात् ससाधारणः सपक्षविपक्षसाहजः सपक्षः साध्यवत्त्वनिर्देशविषयः यदा शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ अनुपसंहारी च वेदसाहजविषयसङ्घटसङ्घटकः यदा सर्वे नित्यं संप्रत्याहृत्यादि चत स साध्यवत्त्वोपसंहारिणी न भवतीत्याशयः इत्याह ससाधारणः साध्यवत्त्वमहतिः एकस्य साध्यसङ्घार-
ददरतिरस्येन व्याप्तिदहकतिरस्यो दृष्यकतायोऽम् अनुपसंहारी च वेदसाहजविषय-
सङ्घट साहजभावात्प्रतिदोषितःध्यकत्वरसस्य प्राणावातिरिक्त्यातिरिक्तस्यो
दृष्यकतायोऽम् इत्याह । ४६ ।

तं विरुणहोति तद्विरोधी अभ्युपेतं विनाशं व्याहन्तीति
 गगा सोऽयं विकारो व्यक्तेरपेति नित्यत्वप्रतिषेधादपेतोऽप्यस्ति
 विनाशप्रतिषेधात् न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येव हेतु-
 व्यङ्ग्येतेतोऽपि विकारोऽस्तोलानेन सामिहान्तेन विरुध्यते ।
 कथम् व्यक्तिरात्मलाभः अपायः प्रच्युतिः यदात्मलाभात्
 प्रच्युतो विकारोऽस्ति नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते यद्व्यक्तेर-
 पेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत् खलु नित्यत्वमिति । नित्यत्व-
 प्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभात् प्रच्युतेरुपपत्तिः । यदा-
 त्मलाभात् प्रच्यवते तदनित्यं दृष्टं यदस्ति न तदात्मलाभात्
 प्रच्यवते । अस्तित्वं चात्मलाभात् प्रच्युतिरिति विरुद्धावेतौ न
 सह सम्भवत इति सोऽयं हेतुर्यत्सिद्धान्तमात्रित्यं प्रवर्त्तते तमेव
 व्याहन्तीति ॥ ४७ ॥

यस्मात् प्रकरणाचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः

प्रकरणासमः ॥ ४८ ॥

विमर्शाधिष्ठानी पक्षप्रतिपक्षावनवसितौ प्रकरणम् तस्य
 चिन्ता विमर्शाप्रभृति प्राङ्निर्णयाद्यत् समीक्षणं सा
 जिज्ञासा यत्कृता स निर्णयार्थं प्रयुक्त उभयपक्षसाम्यात्

क्रमप्राप्तं विरुद्धं सूचयति । अत्र च सिद्धान्तं साध्यं प्रतिज्ञायाम् हि पक्षस्य
 सिद्धस्यान्ते साध्यमभिधीयते तथा च साध्यमभ्युपेत्य उद्दिश्य प्रयुक्तसद्विरोधी
 साध्याभावव्याप्त इति फलितार्थः, यथा बद्धिमान् ब्रह्मत्वादिति एतस्य साध्या-
 भावानुमिति सामर्थ्यत्वेन साध्यानुमिति प्रतिषन्धो दूषकताबीजं न च सत्प्रति-
 पक्षाविशेषः तत्र ह्यन्तरं साध्याभावसाधकम् इह तु हेतुरेव साध्याभावसाधकः
 साध्यसाधकत्वेन तयोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोन्नायकत्वेन विशेषात् ॥ ४७ ॥

क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं सूचयति । सहेतुः स्वसाध्यस्य परसाध्याभावस्य वा
 निर्णयार्थमपदिष्टः प्रयुक्तः प्रकरणसम उच्यते स च क इत्याकाङ्क्षायामाह यस्यात्-

प्रकरणमनतिवर्त्तमानः प्रकरणसमो निर्णयाय न प्रकल्पते
 प्रज्ञापनं तु अनित्यःशब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेरित्यनुपलभ्य-
 माननित्यधर्मकमनित्यं दृष्टं स्यात्वादि, यत्र समानो धर्मः
 संशयकारणं हेतुत्वेनोपादीयते स संशयसमः सव्यभिचार
 एव । या तु विमर्शस्य विशेषापेक्षिता उभयपक्षविशेषानुप-
 लब्धिश्च सा प्रकरणं प्रवर्त्तयति, कथम् । विपर्यये हि प्रकरण-
 निवृत्तेः यदि नित्यधर्मशब्दे गृह्यते न स्यात् प्रकरणम् यदि
 वा अनित्यधर्मो गृह्येत एवमपि निवर्त्तत प्रकरणम् सोऽयं हेतु-
 र्भौ पक्षौ प्रवर्त्तयन्नन्यतरस्य निर्णयाय न प्रकल्पते ॥ ४८ ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः ॥ ४९ ॥

द्रव्यं ह्ययेति साध्यम्, गतिसत्त्वादिति हेतुः साध्येना-
 विशिष्टः साधनीयत्वात्साध्यसमः, अयमप्यसिद्धत्वात् साध्य-
 वयञ्जापयितव्यः, साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायापि

प्रकरणमनतिवर्त्तमानं पक्षप्रतिपत्तादिति भाष्यं साध्यतद्भाववन्नाविति तदर्थस्यैवा
 ए निर्णयार्थे प्रयुक्तो हेतुर्न निर्णयं जनयितुमशक्तस्तुल्यदलेन परिप प्रतिपत्त्वात्
 किन्तु धर्मिणः साध्यवत्त्वं तद्भाष्यत्वं वेति चिन्तां जिज्ञासां प्रवर्त्तयति स प्रकरण-
 समः यथा प्रकृतं करणं लिङ्गं परामर्शो वा को हेतुरनयो. साधकः एतयोः क,
 परामर्शः प्रमेति वा यत्र जिज्ञासा भवतीत्यर्थः दक्षादित्यादि तु पक्षप्रतिपत्तिनात्
 स एतन् तुल्यदलविरोधिपरामर्शकालीनपरामर्शविशिष्टदत्तं स्वसाध्यपरामर्शकालीन-
 तुल्यदलविरोधिपरामर्शो वा विरोधिपरामर्शस्य च हेतुनिवृत्तमेकज्ञानविषयत-
 त्वस्येव एतदाहेतोर्दुष्टत्वं न स्यात् एतच्च दशाविधये दीपः इत्यतः सदेतोरपि
 विरोधिपरामर्शकाले दुष्टतन्निवृत्तिर्विषयम् । ४८ ।

इतिमार्गं साध्यसमं खल्विति । साध्यं वदतादिमाश्लिषिष्टः कुत इत्यत
 एव । साध्यत्वादिति साधनीयत्वादित्यर्थः यदा हि साध्यं साधनीयं तदा
 हेतुरपि तत्र साध्यसम इत्युच्यते एतत् एव साध्य इति व्यवहियते एतदाश्लिषिष्ट-
 खरपासिद्धिस्वाध्यत्वादिनिर्णयविषयः । साध्यता सिद्धिश्च पक्षे पक्षतावच्छेदकः-

गच्छति आहोस्विदावरकद्रव्ये संसर्पति आवरणसन्तानाद-
सन्निधिसन्तानोऽयं तेजसो गृह्यत इति सर्पता खलु द्रव्येण
ज्ञानायो यस्तेजोभाग आत्रियते तस्य तस्यासन्निधिरेवाव-
च्छिन्नो गृह्यत इति । आवरणन्तु प्राप्तिप्रतिषेधः ॥ ४६ ॥

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ५० ॥

कालात्ययेन युक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिश्यमानस्य स
कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते । निदर्शनम् । नित्यः-
शब्दः संयोगव्यञ्जत्वात् रूपवत् प्रागुद्भूय व्यक्तेरवस्थितं रूपं
प्रदीपघटसंयोगेन व्यञ्जते तथा च शब्दोऽप्यवस्थितो भेरो-
दण्डसंयोगेन व्यञ्जते दारुपरशुसंयोगेन वा तस्मात् संयोग-
व्यञ्जत्वानित्यःशब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात् व्यञ्ज-

भावः यथा काचनमयः पर्वतो वज्रमानित्यादौ स्वरूपासिद्धिः पक्षे हेतुतावच्छेद-
कावच्छिन्नस्याभावः यथा ऋदो द्रव्यं घृणादित्यादौ व्याप्यत्वासिद्धिश्चात्मविचरित-
सामानाधिकरणस्याभावः न च स्वरूपासिद्धेरिव सूत्राल्लक्ष्यत्वप्रतीतेर्नोभयोर्नेतर-
लक्ष्यत्वमिति वाच्यं हेतुरिति पदं ह्यत्र पूरणीयं हेतुपदञ्च गमकहेतोर्व्याप्ति-
विशिष्टपक्षधर्मस्य वाचकं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म इत्येव वा सूच्यतां तथा च तस्य
किञ्चिदंशसाध्यत्वेनैव साध्यसमत्वम् अतएव साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः साधने
साधनतावच्छेदकाभावश्च व्याप्यत्वासिद्धिः यथा पक्षतावच्छेदकाभावपक्षताव-
च्छेदकवद्देहादेरन्यतमत्वेनायथासिद्धित्वं यथा च पक्षे हेलभावहेतुमद्देहादेरन्यत-
मत्वेन स्वरूपासिद्धित्वं तथा साध्यतावच्छेदकाभावादेरन्यतमत्वेन व्याप्यत्वासिद्धित्वं
द्वितीयान्यतमत्वं चासिद्धिसामान्यलक्षणं नीलधूमत्वादेरपि व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्मात्रं
वदन्ति तेषामयमाशयः व्याप्तिर्हि साध्यमन्वन्धितावच्छेदककृपा गुरुधर्मस्य साध्य-
सम्बन्धितानवच्छेदकोऽती नीलधूमत्वादेः साध्यमन्वन्धितानवच्छेदकत्वात् व्याप्ति-
लक्षणत्वं तथा च साध्यतावच्छेदकाभावादेरिव साधनतावच्छेदके व्याप्यता-
वच्छेदकत्वमपि भवति व्याप्यत्वासिद्धिरिति ॥ ४६ ॥

क्रमप्राप्तमतीतकालं लक्षयति । अतीतकालस्य समानार्थकत्वात् काष्ठा-
तीतशब्देनीलकालस्य साधनकालस्यात्ययेऽभावेऽपदिष्टः प्रयुक्तो हेतुः एतेन

कस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते, निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते । विभागकाले सेयं शब्दव्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोग-निर्मिता भवति । कस्मात् कारणाभावाद्धि कार्याभाव इति । एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति । अवयवविपर्ययासवचनं न सूत्रार्थः, कस्मात्, “यस्य येनार्थ-सखन्वी दूरस्थस्यापि तस्य सः । अर्थतो ह्यसमर्धानामानन्त-र्थसकारणम्” इत्येतद्वचनाद्विपर्ययासेनोक्तो हेतुरुदाहरण-साधर्म्यात् तथा वैधर्म्यात् साधनं हेतुलक्षणं न जहाति । अजहहेतुलक्षणं न हेत्वाभासो भवतीति अवयवविपर्ययास-वचनमप्राप्तकालमिति निग्रहस्थानमुक्तं तदेवेदं पुनरुच्यत इति अतस्तत्र सूत्रार्थः । अथ क्लमम् ॥ ५० ॥

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥ ५१ ॥

साध्याभावप्रमाददण्ड इति सूचितं साध्याभावनिर्ये साधनासम्भवादयमेव बाधितसाध्यक इति नीयते यथा वज्रिणुष्टः कृतकत्वादित्यादौ न च बाधे चावच्छेदकस्य व्यभिचारसदृशा विदुःश्रुतस्यैव दीपत्वसूचितमिति वाच्यं तदप्रति-स्थानेन बाधस्य दीपत्वावच्छेदकत्वात् सपक्षिसदृशेऽप्युपाधिरसदृशात् सपक्षिकाला-वच्छिद्रो घटो नन्वहान् प्रिखरावच्छिद्रः पर्वतो वज्रिमानित्यादावसदृशाच्च साध्या-भाववत्प्रमादतावच्छेदकावच्छिद्रकत्वस्य तत्र सत्तात् । परे तु घटः नकर्तृकः स्यादित्यादित्यादौ यत्र साध्यासमीतसंभवात्कर्तृकत्वं भासत इत्युच्यते तत्र तद-भावीऽसदोर्पोदाहरणमिति वदन्ति । ५० ॥

समाप्तं ऐत्वाभासप्रकरणम् । १ ।

कस्यमाप्तं दण्डं सद्यति । यदस्य बाधमित्यस्य यो विकल्पो विरुद्धः कस्यो यथांतरवदन्तीति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविरहेण यो वचनस्य बाधकस्य

न सामान्यलक्षणे छलं शक्यमुदाहर्तुम् विभागे तूदाहर-
णानि । विभागश्च ॥ ५१ ॥

तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुप-
चारच्छलञ्चेति ॥ ५२ ॥

तेषाम् ॥ ५२ ॥

अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तर-
कल्पना वाक्छलम् ॥ ५३ ॥

नवकम्बलोऽयं माणवक इति प्रयोगः । अत्र नवः कम्बलो-
ऽस्येति वक्तुरभिप्रायः । विग्रहे तु विशेषो न समाप्ते, तत्रायं
छलवादी वक्तुरभिप्रायादविवक्षितमन्यमर्थं नव कम्बला
अस्येति तावदभिहितं भवतेति कल्पयति कल्पयित्वा चासम्भ-
वेन प्रतिषेधति एकोऽस्य कम्बलः कुतो नव कम्बला इति ।
तदिदं सामान्यशब्दे वाचि छलं वाक्छलमिति । अस्य प्रत्यव-

विद्याघातो दूषणं तच्छलमित्यर्थः वक्तृतात्पर्याविषयार्थकल्पने न दूषणाभिधान-
मिति फलितं तात्पर्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा यथा नेपालादागतोऽयं
नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसङ्ख्यापरत्वकल्पनशुद्धासिद्धाविधानं प्रमेयं धर्मत्वादित्यत्र
पुण्यत्वार्थकल्पनया भोगासिद्धाविधानं वङ्गिमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभि-
चाराभिधानम् ॥ ५१ ॥

लक्षितं छलं विमजते । तत्र वाक्छलं लक्षयति । यत्र शक्यार्थद्वये सम्भ-
यति एकार्यनिर्णायकविशेषाभावादनभिप्रेतशक्यार्थकल्पनेन दूषणाभिधानं तदाक्-
छलं लक्षणन्तु शक्या एकार्यशब्दबोधतात्पर्यकशब्दस्य शक्यार्थान्तरतात्पर्यकल-
कल्पनया दूषणाभिधानं यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्युक्ते कुतोऽस्य
नवसङ्ख्यायाः कम्बला इति एवं गौर्विषाणीत्युक्ते कुतो गजस्य शङ्खं श्रेतो धावतीति
श्रेतरूपवदभिप्रायेणीकश्रेतो न धावतीत्यभिधानमित्यादिकमुद्यम् ॥ ५२ ॥

नं सामान्यशब्दस्यानेकार्थत्वेऽन्यतराभिधानकल्पनायां विशेष-
चनम् । नवकम्बल इत्यनेकार्थस्याभिधानं नवः कम्बलो-
ऽनवकम्बला अस्येति । एतस्मिन् प्रयुक्ते येयं कल्पना नव
म्बला अस्येत्येतद्भवताभिहितं तच्च न सम्भवतीति । एत-
रान्यतराभिधानकल्पनायां विशेषो वक्तव्यः । यस्माद्विशेषो-
र्विशेषेषु विज्ञायते । अयमर्थोऽनेनाभिहित इति, स च
विशेषो नास्ति तस्मान्निष्ठाभियोगमात्रमेतदिति । प्रसिद्धघ-
ोक्ते शब्दार्थसम्बन्धोऽभिधानाभिधेयनियमनियोगः । अस्या-
भिधानस्यायमर्थोऽभिधेय इति समानः सामान्यशब्दस्य विशेषो
वशिष्टशब्दस्य प्रयुक्तपूर्वाच्चेमे शब्दा अर्थे प्रयुज्यन्ते नाप्रयुक्तपूर्वाः,
योगश्चार्थसम्प्रत्ययार्थः, अर्थप्रत्ययाच्च व्यवहार इति । तत्रैव-
मर्थगत्यर्थे शब्दप्रयोगे सामर्थ्यात् सामान्यशब्दस्य प्रयोग-
नेयमः । अजां ग्रामं नय सर्पिराहर ब्राह्मणं भोजयेति
सामान्यशब्दाः सन्तोऽर्थावयवेषु प्रयुज्यन्ते सामर्थ्याद्यत्रार्थ-
क्रियादेशना सम्भवति तत्र प्रवर्तन्ते नार्थसामान्ये क्रियादेशना-
ऽसम्भवात् । एवमयं सामान्यशब्दो नवकम्बल इति योऽर्थः
सम्भवति नव कम्बलोऽस्येति तत्र प्रवर्तते यस्तु न सम्भवति
नव कम्बला अस्येति तत्र न प्रवर्तते सोऽयमनुपपद्यमानार्थ-
कल्पनया परवाक्योपालम्भेन कल्पयत इति ॥ ५३ ॥

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगाद्सम्भूतार्थक-
ल्पना सामान्यच्छलम् ॥ ५४ ॥

अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह

सम्भवति हि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् इत्यस्य वचनस्य विघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्याऽसम्भूतार्थकल्पनया क्रियते यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् सम्भवति ब्राह्मणेऽपि सम्भवेत्, ब्राह्मणेऽपि ब्राह्मणः सोऽप्यस्तु विद्याचरणसम्पन्न इति । यद्विवक्षितमर्थमाप्नोति चाल्येति च तदतिसामान्यम् । यथा ब्राह्मणत्वं विद्याचरणसम्पदं क्वचिदाप्नोति क्वचिदत्येति सामान्यलक्षणं छलं सामान्यच्छलमिति । अस्य च प्रत्यवस्थानमविवक्षितहेतुकस्य विषयानुवादः प्रशंसार्थत्वात् वाक्यस्य, तदत्रासम्भूतार्थकल्पनानुपपत्तिः । यथा सम्भवन्त्यस्मिन् क्षेत्रे शालय इति । अनिराकृतमविवक्षितञ्च बीजजन्म, प्रवृत्तिविषयस्तु क्षेत्रं प्रशस्यते सोऽयं क्षेत्रानुवादो नास्मिन् शालयो विधीयन्त इति । बीजात्तु शालिनिर्वृत्तिः सती न विवक्षता एवं सम्भवति ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदिति सम्पद्विषयो ब्राह्मणत्वं न सम्पद्हेतुः । न चात्र हेतुर्विवक्षितः । विषयानुवादस्त्वयं प्रशंसार्थत्वाद्वाक्यस्य, सति ब्राह्मणत्वे सम्पद्हेतुः समर्थ इति विषयञ्च प्रशंसता वाक्येन यथा हेतुतः फलनिर्वृत्तिर्न प्रत्याख्यायते तदेवं सति वचनविघातोऽसम्भूतार्थकल्पनया नोपपद्यत इति ॥ ५४ ॥

धर्मविकल्पनिर्देशोऽर्थसङ्गावप्रतिषेध उपचार-
च्छलम् ॥ ५५ ॥

अभिधानस्य धर्मो यथार्थप्रयोगः । धर्मविकल्पोऽन्यत्र

सामान्ययोगादसम्भवदर्थकलकल्पनया द्रव्याभिधानं सामान्यच्छलम् । यथा ब्राह्मणोऽयं विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पदं साधयतीति कल्पयित्वा परी नदति कुर्वी ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पदाख्ये व्यभिचारात् ॥ ५४ ॥

दृष्टस्यान्यत्रप्रयोगः । तस्य निर्देशे धर्मविकल्पनिर्देशे । यथा
मञ्चाः क्रोशन्तीति अर्थसद्भावेन प्रतिषेधः मञ्चस्याः पुरुषाः
क्रोशन्ति न तु मञ्चाः क्रोशन्ति, का पुनरत्रार्थविकल्पोपपत्तिः
अन्यथा प्रयुक्तस्यान्यथार्थकल्पनं भक्त्या प्रयोगे प्राधान्येन
कल्पनम्, उपचारविषयं ह्यलमुपचारह्यलमुपचारो नीतार्थः
सहचरणादिनिमित्तेनाऽतद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इति ।
अत्र समाधिः प्रसिद्धाप्रसिद्धे प्रयोगे वक्तुर्यथाभिप्रायं शब्दार्थ-
योरनुज्ञा प्रतिषेधो वा न ह्यन्दतः प्रधानभूतस्य शब्दस्य
भाक्तस्य च गुणभूतस्य प्रयोग उभयोर्लोकसिद्धः । सिद्धे प्रयोगे
यथा वक्तुरभिप्रायस्तथा शब्दार्थावनुज्ञेयौ प्रतिषेध्यौ वा न
ह्यन्दतः । यदि वक्ता प्रधानशब्दं प्रयुङ्क्ते यथा भूतस्याभ्यनुज्ञा
प्रतिषेधो वा न ह्यन्दतः । अथ गुणभूतं तदा गुणभूतस्य, यत्र
तु वक्ता गुणभूतं शब्दं प्रयुङ्क्ते प्रधानभूतमभिप्रेत्य परः प्रति-
षेधति स्वमनीया प्रतिषेधोऽसौ भवति न परोपालम्भ
इति ॥ ५५ ॥

वाक्छलमेवोपचारच्छलं तद्विशेषात् ॥ ५६ ॥

उपचारच्छलं इत्यति । धर्मविकल्पेन सम्बन्धस्य विकल्पो विरिधः इत्यः
इति लक्षणपरमपक्षात् च इति लक्षणपरमपक्षात् इति इत्ये तदपरमपक्षा
यः प्रतिषेधः न उपचारच्छलं यथा मञ्चाः क्रोशन्ति नीली पट इत्यादी मञ्चस्य
एव क्रोशन्ति न तु मञ्चा एव पटस्य च न नीलपटस्यः एवम् च इति इति
इत्यात् प्रयुक्तं चतुष्पादुत्पत्तये इत्ये इति इति प्रतिषेधोऽमुपचारच्छलं इत्यति-
प्रकारेणादुपपन्नं इत्यति इत्यति । न च इति लक्षणपरमपक्षात् इति लक्षणपरमपक्षात्
इत्यात्पक्षात् इत्यात्पक्षात् इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये
इत्यात्पक्षात् इत्यात्पक्षात् इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये
इत्यात्पक्षात् इत्यात्पक्षात् इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये इत्ये

न वाक्छलात्पचारच्छलं भिद्यते तस्याप्यर्थांतरकल्प-
नाया अविशेषात्, इहापि स्यान्नर्थो गुणमन्तः, प्रधानमन्तः
स्यानर्थ इति कल्पयित्वा प्रतिविध्यत इति ॥ ५६ ॥

न तदर्थान्तरभावात् ॥ ५७ ॥

न वाक्छलमेवोपचारच्छलं तस्यार्थमज्ञापतिपेधस्यार्था-
न्तरभावात् । कुतः अर्थान्तरकल्पनातोऽन्यार्थान्तरमज्ञाप-
कल्पना अन्यार्थमज्ञापतिपेध इति ॥ ५७ ॥

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ॥ ५८ ॥

छलस्य द्वित्वमभ्यनुज्ञाय द्वित्वं प्रतिविध्यते किञ्चित्साध-
र्म्यात् यथा धार्यं हेतुस्त्रित्वं प्रतिपेधति तथा द्वित्वमभ्यनुज्ञातं
प्रतिपेधति, विद्यते हि किञ्चित्साधर्म्यं द्वयोरपीति, अथ द्वित्वं
किञ्चित्साधर्म्यात् निवर्त्तते द्वित्वमपि न निवर्त्स्यतीति ।
अत ऊर्द्धम् ॥ ५८ ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ ५९ ॥

प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसङ्गो जायते सा जातिः स च प्रसङ्ग

प्रसङ्गाच्छलं परोक्षितं पूर्वपचयति । अर्थस्यार्थान्तरकल्पनाऽविशेषाद्वाक्-
छलमेवोपचारच्छलं स्यादिति छलस्य द्वित्वमेव न तु द्वित्वमिति शङ्कायः ॥ ५६ ॥

समाधत्ते । उपचारच्छलस्य वाक्छलाभेदो न तयोरर्थान्तरभावात् भिन्न-
त्वात् भिन्नतया प्रमाणसिद्धत्वादिति, फलितायः पूर्वोक्तभेदकथमेष भेदसम्भवेऽपि
यत्किञ्चिद्भेदाभेदे सामान्यधर्मेषाभेदस्य सर्वतः सम्भवादविभागः कुत्रापि न
स्यादिति ॥ ५७ ॥

विपक्षे साधकमभिप्रेत्याह । यत्किञ्चिद्भेदाविशेषे किञ्चित्साधर्म्याच्छलत्वादि-
रूपाच्छलस्यैव स्यात् न तु त्वदभिमतं द्वित्वमपीति भावः ॥ ५८ ॥

समाप्तं च्छलप्रकरणम् ॥ १० ॥

क्रमप्राप्तं जातिं लवयति । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति साधधारणो निर्देशस्तत्रैव

स्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपालम्भः प्रतिषेध इति उदा-
 हारसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणसाधर्म्येण
 वस्थानम् । उदाहरणवैधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरित्यस्यो-
 दाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । प्रत्यनीकभावाज्जायमानोऽर्थो
 तेरिति ॥ ५८ ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥६०॥

विपरीता वा कुलिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः । विप्रति-
 पत्तिमानः पराजयं प्राप्नोति निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिः ।
 प्रतिपत्तिस्वारम्भविषये न प्रारम्भः । परेण स्थापितं वा
 प्रतिषेधति प्रतिषेधं वा नोद्धरति, असमासाच्च नैत एव
 निग्रहस्थाने इति । किं पुनर्दृष्टान्तवज्जातिनिग्रहस्थानयो-
 र्भेदोऽथ सिद्धान्तवद्भेद इत्यत आह ॥ ६० ॥

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ ६१ ॥

तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जाति-
 बहुत्वम् । तयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थान-
 बहुत्वम्, नानाकल्पो विकल्पः, विविधो वा कल्पो विकल्पः ।

तन्निर्दिष्टाभ्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं दूषणमिच्छानं जातिरित्येवं
 तदनुभावा प्रत्यवस्थानस्य प्रत्यवस्थानानिज्जातिविप्रत्यवस्थानस्य लक्षणे
 तदप्रत्यवस्थानानिज्जातिविप्रत्यवस्थानस्य निवृत्तं सर्वत्र जातावभावात्तदपि
 तानिर्दिष्टतया दूषणमिच्छानमिच्छेत् तेषां तेन च सन्दर्भेण दूषणसन्दर्भेण
 तदनुभावात्तत्र वा दर्शितं तथा च दलानिर्दिष्टदूषणसन्दर्भेण स्वभावात्त-
 दनुभवं वा जातिरिति दर्शितं साधर्म्येणानिर्दिष्टदूषणसन्दर्भेण तदनुभवं
 दर्शितं ॥ ६१ ॥

तदनुभवं निवृत्तानं लक्षणेः निवृत्तं तदनुभवं स्यात् तत्र
 तदनुभवं निवृत्तानं लक्षणेः निवृत्तं तदनुभवं स्यात् तत्र
 तदनुभवं निवृत्तानं लक्षणेः निवृत्तं तदनुभवं स्यात् तत्र

तताननुभाषणमज्ञानमपतिभा विनियोगतानुजा पथितुपो
 ल्पोपेक्षणमित्यपतिपतिनियतज्ञानं ज्ञेयस्तु विपतिपति
 रिति । इमे प्रमाणादयः तदापि तद्विद्या मपोदेमनन्विता
 यगानलणं परोक्षित्या इति विविधस्य शास्त्रस्य प्रसक्ति-
 वेदितमेति ॥ ३१ ॥

इति वाक्याद्यनीये व्यागभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्त्याये प्रथमोऽध्यायः ॥ २ ॥

द्वितीयाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रमाणादिपरोक्षा सा च विस्तृत्य पक्षप्रति-
 पक्षाभ्यामर्थवधारणं निर्णय इत्यये विमर्श एव परोक्ष्यते ।

पतिष तद्यापि विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्यन्यतरीप्रायकभर्मरत्नं तदर्थः उद्देशानुगुण-
 सम्यक् ज्ञानाभावनिरुद्धत्वं प्रतिप्राप्त्याद्यन्यतमत्वं वा लक्षणमित्यपि वदन्ति ॥ ३० ॥

जातिनियच्छेदानयोर्विभागी नास्तीति भ्रमो मा भूदित्यत आह । तदविक-
 ल्यात् साधर्म्यादिना प्रत्यक्षज्ञानस्य विप्रतिपत्त्यानुप्रायकस्यापारस्य च विकल्पान्नेदा-
 नानाप्रकारत्वादिति यावत् इत्यथ तयोर्बह्वेऽपि प्रमाणादिपरोक्षाविषयक-
 शिष्यजिप्राप्तया प्रतिपत्त्यान्नेदाभी तद्विभागः क्रियत इति भावः ॥ ३१ ॥

समाप्तं पुरुषाशक्तिलिङ्गदोषसामान्यलक्षणप्रकरणम् ॥ ११ ॥

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतन्यायसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्याय-
 वृत्तिः समाप्ता ।

प्रमाप्तेः प्रथितेर्दीर्घिर्बिवादिषु परोक्षितेः ।

इति द्वितीयमध्यायं भासमानमहं भजे ॥ १ ॥

अथप्र माणादिषु लक्षितेषु परोक्षणीयेषु संभयं विना परोक्षया असम्भवादादौ

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यव-
सायाद्वा न संशयः ॥ १ ॥

समानस्य धर्मस्याध्यवसायात् संशयो न धर्ममात्रात् ।
अथवा समानमनयोर्धर्मसुपलभत इति धर्मधर्मिग्रहणे
संशयाभाव इति । अथवा समानधर्माध्यवसायादर्थान्तरभूते
धर्मिणि संशयोऽनुपपन्न इति न जातु रूपस्यार्थान्तरभूतस्या-
ध्यवसायादर्थान्तरभूते स्वर्थे संशय इति । अथवा नाध्यव-
सायादर्थवधारणादनवधारणज्ञानं संशय उपपद्यते कार्य-
कारणयोः सारूप्याभावादिति । एतेनानेकधर्माध्यवसाया-
दिति व्याख्यातम् । अन्यतरधर्माध्यवसायाच्च संशयो न
भवति । ततो ह्यन्यतरावधारणमेवेति ॥ १ ॥

संशय एव परीक्षणीयः शिष्यजिज्ञासानुसारात् सूचीकटाहत्यायाशास्तः संशयपरी-
क्षायाः प्रमाणादिपरीक्षोपयोगितात् प्रमाणापरीक्षैवाध्यायार्थ इति वदन्ति । वस्तु-
तस्तु ह्यस्य परीक्षितत्वात् ततोयत्तुर्धयोः प्रमेयस्य पक्षे च जाते परीक्षित-
भावेत्वात्तदतिरिक्त्यावत्पदार्थपरीक्षैवाध्यायार्थः । प्रयोगादिपरीक्षाया अप्यत्रै-
वातिदेशेन कल्पिमाणात् तत दिभाससापेक्षप्रमाणापरीक्षातिरिक्त्यावत्पदार्थ
परीक्षाप्रमाणाधिकार्यः तत च ननु प्रकरणाणि । तत्रादौ संशयपरीक्षाप्रकारं
अत्रानि यदायत्तं वक्ष्यते तत संशयपरीक्षाया पूर्वपक्षद्वयम् ।

एत एतद्वत्ता संशयस्याऽऽर्थात् संशयपरीक्षाया संशयो जाह्नमवस्थाभवा-
दित्याद्यं कथंती वदन्ति तदसत् न तत संशयस्वरूपं परीक्षते । ऐनामवस्था
स्यात् अपि न स्वस्वरूपीत् संशयकारणं तदा च संशयः समाप्तमर्थमर्थकारिणो
न वेति संशयः स्वस्वरूपः । परन्तु एतद्वत्ता निरर्थकत्वात् पूर्वपक्ष निरास-
कात्तस्यापिपदात् संशयो न रक्षित एवमेव प्रमाणादिपरीक्षायाऽपि स्वस्व-
भिहितं भाष्ये भाष्ये वादे च विवक्ष्यमानं तस्य समाप्तमर्थमर्थकारिणो संशयः
स्वस्वोऽपिपदात् स्वस्वस्वरूपीत् संशयकारणं न संशयः न हि स्वस्व-
स्वस्वस्वरूपीत् पूर्वपक्षमर्थमर्थकारिणोऽपि वा स्वस्वोऽपिपदात् स्वस्वोऽपि

स्थिता व्यवस्थानादव्यवस्था न भवतीत्यनुपपन्नः संशयः, अथा-
ध्यवस्थात्मनि न व्यवस्थिता, एवमतादात्म्यादव्यवस्था न
भवतीति संशयाभाव इति ॥ ४ ॥

तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्वर्त्मसातल्योपपत्तेः ॥ ५ ॥

येन कल्पेन भवान् समानधर्मोपपत्तेः संशय इति मन्यते
तेन खल्वत्यन्तसंशयः प्रसज्यते समानधर्मोपपत्तेरनुच्छेदात्
संशयानुच्छेदः नायमतद्वर्मा धर्मो विच्छेद्यमाणे गृह्यते
सततन्तु तद्वर्मा भवतीति अस्य प्रतिषेधप्रपञ्चस्य संक्षेपे-
णोद्धारः ॥ ५ ॥

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये
नासंशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥

संशयानुपपत्तिः संशयानुच्छेदश्च न प्रसज्यते, कथम्,
यत्तावत्समानधर्माध्यवसायः संशयहेतुर्न समानधर्ममात्रमिति ।

अनुपलभ्याव्यवस्थायाम् संशयजनकत्वं तदा स्यात् यदि स्वस्मिन्नप्यव्यवस्थितत्वं
स्यात् नत्वेवं तदा च स्वात्मनि व्यवस्थितायास्तस्याः कथमन्यत्राव्यवस्थात्व-
मित्यर्थः । ४ ॥

नन्वव्यवस्थाप्रामाण्यसंशयस्य च न स्वसंशयत्पत्वं संशयस्य विषयविशेष-
घटितत्वात् तस्य चान्यसंशयजनकत्वं न विरुद्धम् । अती दूषणान्तरमाह ।

तथा तदा सति अव्यवस्थायाम् हेतुत्वे सति तदाशब्दोऽयं न सूत्रान्तर्गतोऽपि तु
भाष्यस्य इत्यन्ये अत्यन्तसंशयः संशयानुच्छेदः स्यात् तद्वर्त्मस्य तत्पन्नकस्य ज्ञान-
त्वादिसाधारणधर्मदर्शनस्य सातल्योपपत्तेः सर्वदा सम्भवादस्य ज्ञानत्वादिसाधारण-
धर्मदर्शनेऽपि कारणान्तरविलम्बान्न सर्वत्र प्रामाण्यसंशय इति यदि तदा तस्यैव
विषयसंशयेऽपि हेतुत्वमस्ति किं प्रामाण्यसंशयस्य साधारणधर्मदर्शनादेवां
संशयहेतुत्वेनेति भावः । ५ ।

सिद्धान्तमाह । यथोक्ताध्यवसायात् साधारणादिधर्मदर्शनात् तत्र पुरुष-

एवमेतत्, कस्मादेवं नीच्यत इति विशेषापेक्षं इति वचनात् सिद्धेः । विशेषस्यापेक्षाकाङ्क्षा, सा चानुपलभ्यमाने विशेषे समर्था न चोक्तं समानधर्मापेक्ष इति समाने च धर्मं कथमाकाङ्क्षा न भवेत् यद्ययं प्रत्यक्षः स्यात् । एतेन सामर्थ्येन विज्ञायते समानधर्माध्यवसायादिति उपपत्तिवचनाद्वा समानधर्मोपपत्तेरित्युच्यते न चान्यासज्ञावसंवेदनादृते समानधर्मोपपत्तिरस्ति । अनुपलभ्यमानसज्ञावो हि समानो धर्मो विद्यमानवद्भतीति । विषयशब्देन वा विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानम् । यथा लोके धूमेताग्निरनुमीयते इत्युक्ते धूमदर्शनेनाग्निरनुमीयत इति ज्ञायते कथं दृष्ट्वा हि धूममग्निमनुमिनोति नादृष्ट्वा, न च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रूयते अनुजानाति च वाक्यस्यार्थप्रत्यायकत्वम्, तेन मन्यामहे विषयशब्देन विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानं बोद्धाऽनुजानाति एवमिहापि समानधर्मशब्देन समानधर्माध्यवसायमाहेति । यथोहित्वा समानमनयोर्धर्ममुपलभत इति । धर्मधर्मिग्रहणे संशयाभाव इति । पूर्वदृष्टविषयमेतत् । यावहमर्थौ पूर्वमद्राक्षन्तयोः समानं धर्ममुपलभे विशेषं नोपलभ इति । कथं तु विशेषं पश्येयं तेनान्यतरमवधारयेयमिति, न चैतत्समानधर्मोपलब्धौ धर्मधर्मिग्रहणमात्रेण निवर्तत इति यच्चोक्तम् नार्थान्तराध्यवसायादन्यत्र संशय इति यो ह्यर्थान्तराध्यवसायमात्रं संशयहेतुमुपाददीत स एवं वाच्य इति । यत्पुनरेतत्कार्यकारणयोः साख्यभावादिति कारणस्य भावाभावयोः कार्यस्य

लादीर्यो विशेष इतरव्यावर्तको धर्मसस्यापगत इत्थ इत्थं ततः विशेषादर्शनादित्ययं तथा च विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनादितः संशये स्वीकृते न

भावाभावी कार्यकारणयोः सारूप्यम् यस्योत्पादाद्यदुत्पद्यते
यस्य चानुत्पादाद्यन्नोत्पद्यते तत्कारणं कार्यमितरदित्येतत्सा-
रूप्यम्, अस्ति च संशयकारणे संशये चैतदिति, एतेनानेक-
धर्माध्यवसायादिति प्रतिषेधः परिहृत इति यत्पुनरेतदुक्तं
विप्रतिपत्त्यव्यवसायाध्यवसायाच्च न संशय इति । पृथक्प्रवाद-
योर्व्याहृतमर्थानुपलभे विशेषश्च न जानामि नोपलभे येनान्य-
तरमवधारयेयम् । तत् कोऽत्र विशेषः स्याद् येनैकतरमव-
धारयेयमिति । संशयो विप्रतिपत्तिजनितोऽयं न शक्यो
विप्रतिपत्तिसम्प्रतिपत्तिमात्रेण निवर्तयितुमिति । एवमुप-
लब्धानुपलब्धव्यवस्थाकृते संशये वैदित्यमिति । यत् पुन-
रेतत् विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेरिति विप्रतिपत्तिशब्दस्य
योऽर्थः तदध्यवसायो विशेषापेक्षः संशयहेतुस्तस्य च समा-
ख्यान्तरेण न निवृत्तिः समानेऽधिकरणे व्याहृतार्थो प्रवादौ
विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः तदध्यवसायश्च विशेषापेक्षः संशयहेतुः
न चास्य सम्प्रतिपत्तिशब्दे समाख्यान्तरे योज्यमाने संशय-
हेतुत्वं निवर्तते । तद्विदमकृतवृद्धिसम्प्रोहनमिति । यत्पुन-
रव्यवस्थालनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवसाया इति संशयहेतो-
रर्थस्याप्रतिषेधादव्यवस्थाऽभ्यनुज्ञानाच्च निमित्तान्तरेण शब्दा-
न्तरकल्पना व्यर्था शब्दान्तरकल्पना, अव्यवस्था खलु व्यवस्था
न भवत्यव्यवस्थालनि व्यवस्थितत्वादिति नानयोरुपलब्धानु-
पलब्धौः सदसहिपयत्वं विशेषापेक्षं संशयहेतुर्न भवतीति
प्रतिषिध्यते यावता चाव्यवस्थालनि व्यवस्थिता न तावता-

कारणाभावादसंशयो न वा यत्विधिप्रकारसंज्ञादसंशय इत्यर्थः साधारणधर्म-
संज्ञादेव संशयविधिप्रकारकत्वात् संशयत्वात्प्रतिषेधं प्रति व्यभिचारोक्तिरिति न इतिः
विप्रतिपत्तौ च सादिसाव्याभावात्संशयहेतुः संशयोपपत्त्यात् ददोहे संज्ञानधर्मसंज्ञ-

व्याघातश्च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति, एतावांश्च प्रमाणप्रमेययोः सद्भावविषयः स चानुपपन्न इति तस्मात् प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं न सम्भवतीति, अस्य समाधिः उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावानियमाद्यथा दर्शनं विभागवचनम् 'क्वचिदुपलब्धिहेतुः पूर्वं पश्चादुपलब्धिविषयः । यथादित्यस्य प्रकाशः उत्पद्यमानानां क्वचित् पूर्वमुपलब्धिविषयः पश्चादुपलब्धिहेतुः, यथावस्थितानां प्रदीपः क्वचिदुपलब्धिहेतुरुपलब्धिविषयश्च सह सम्भवतः, यथा धूमेनाग्नेर्ग्रहणमिति, उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणं, प्रमेयन्तुपलब्धिविषयः एवं प्रमाणप्रमेययोः पूर्वापरसहभावेऽनियते यथाऽर्थो दृश्यते तथा विभज्य वचनीय इति । तत्रैकान्तेन प्रतिषेधानुपपत्तिः सामान्येन खलु विभज्य प्रतिषेध उक्त इति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् तथाभूता समाख्या, यत् पुनरिदं पश्चात् सिद्धे च प्रमाणेन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिति विज्ञायत इति । प्रमाणमित्येतस्याः समाख्याया उपलब्धिहेतुत्वं निमित्तं तस्य त्रैकाल्ययोगः, उपलब्धिमकार्षीदुपलब्धिं करोति उपलब्धिं करिष्यतीति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् समाख्या तथाभूता, प्रमितोऽनेनार्थः प्रमीयते प्रमास्यते इति प्रमाणं, प्रमितं प्रमीयते प्रमास्यत इति च प्रमेयम् । एवं सति भविष्यत्यस्मिन् हेतुत उपलब्धिः, प्रमास्यतेऽयमर्थः, प्रमेयमिदमित्येतत् सर्वं भवतीति, त्रैकाल्यानभ्यनुज्ञाने च व्यवहारानुपपत्तिः । यच्चैवं

वा सत्त्वस्येत्वादुत्पत्तेः शब्दितुमशक्यत्वात् तदयमर्थः प्रमाणप्रमेययुगपत्सत्त्वे युगपदुत्पत्तौ बहूनामर्थविशेषनियतत्वाद्यत्कमव्यक्तित्वं तत्र स्यात् पदज्ञानं हि शब्दविषयकं यावत्प्रत्यक्षरूपं शाब्दबोधश्च पदार्थविषयकः परीक्षरूपो विजातीय इत्यनयोर्न युगपत्वं सम्भवति कार्यकारणभाववत्त्वात् क्रमिकत्वेनैव सिद्धेरत एवेक-

नाभ्यनुलानीयात् तस्य पाचकमानय पच्यति, लावकमानय सविध्यतीति व्यवहारो नोपपद्यत इति । प्रत्यक्षादीनाम-
प्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्येवमादिवाक्यं प्रमाणप्रतिषेधः ।
तत्रार्यं प्रष्टव्यः । अघानेन प्रतिषेधेन भवता किं क्रियत इति,
किं सम्भवो निवर्त्यते अघासम्भवो ज्ञाप्यत इति, तद्यदि सम्भवो
निवर्त्यते सति सम्भवे प्रत्यक्षादीनां प्रतिषेधानुपपत्तिः अघा-
सम्भवो ज्ञाप्यते प्रमाणलक्षणं प्राप्तस्त्वर्हि प्रतिषेधः प्रमाणा-
सम्भवस्योपलब्धिहेतुत्वादिति । किञ्चातः ॥ ११ ॥

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

अस्य तु विभागः पूर्वं हि प्रतिषेधसिद्धावसति प्रतिषेध्ये
किंमनेन प्रतिषिध्यते, पश्चात् सिद्धौ प्रतिषेध्यासिद्धिः प्रतिषेधा-
भावादिति युगपत्सिद्धौ प्रतिषेधसिद्धयभ्यनुज्ञानादनर्थकः
प्रतिषेधः इति । प्रतिषेधलक्षणे च वाक्येऽनुपपद्यमाने सिद्धं
प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यमिति ॥ १२ ॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १३ ॥

कथं त्रैकाल्यासिद्धेरित्यस्य हेतोर्व्युदाहरणमुपादीयते
हेत्वर्थस्य साधकत्वं दृष्टान्ते दर्शयितव्यमिति न च तर्हि

नेव ज्ञानमुभयविषयकमित्यपि नामद्वयीयं सङ्करप्रसङ्गस्य एवं व्याप्तिज्ञानानु-
मित्यादावपि द्रष्टव्यं परे तु प्रमाणाप्रमेयदीर्घं युगपत्सिद्धिर्न युगपत्ज्ञानं दुद्धीना-
नर्थविशेषनियतत्वात् क्लृप्तत्वं तदा सति न स्वात्तया हि चक्षुषो ज्ञानमु-
मित्यादिषु घटादिस्य प्रवृत्त्यादिरूपं न चानयोर्वैगपयं सम्भवतीत्यर्थं इत्याहुः ॥ ११ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । यदि त्रैकाल्यासिद्ध्या प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिर्नोपियते तदा
दृष्टीत्या तदीयः प्रतिषेधोऽप्यनुपपन्न इति बालुत्तमेतदिति भावः किञ्च सर्व-
प्रमाणाप्रतिषेधे द्रविषेधकं प्रमाणापि नाभ्युपगम्यम् ॥ १२ ॥

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यम् । अथ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमुपा-
दीयमानमप्युदाहरणं नार्थं साधयिष्यतीति सोऽयं सर्वप्रमाणै-
र्व्याहृतो हेतुरहेतुः । सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति,
वाक्यार्थो ह्यस्य सिद्धान्तः स च वाक्यार्थः प्रत्यक्षादीनि नार्थं
साधयन्तीति । इदञ्चावयवानामुपादानमर्थस्य साधनायेति ।
अथ नोपादीयते अप्रदर्शितहेत्वर्थस्य दृष्टान्तेन साधकत्वमिति
निषेधो नोपपद्यते हेतुत्वासिद्धेरिति ॥ १३ ॥

तत्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

प्रतिषेधलक्षणे स्ववाक्ये तेषामवयवाञ्चितानां प्रत्यक्षादी-
नामप्रामाण्येऽभ्यनुज्ञायमाने परवाक्येऽप्यवयवाञ्चितानां
प्रामाण्यं प्रसज्यते अविशेषादिति । एवञ्च न सर्वाणि प्रमा-
णानि प्रतिषिध्यन्त इति । विप्रतिषेध इति बौल्ययमुपसर्गः
सम्प्रतिपत्त्यर्थे न व्याघातेऽर्थाभावादिति ॥ १४ ॥

त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत्
सिद्धेः ॥ १५ ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, पूर्वोक्तनिबन्धनार्थं यत्तावत् पूर्वोक्त-
मुपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावानिय-
माद्यथादर्शनं विभागवचनमिति । तदितः समुत्थानं यथा

तथा च कथं प्रतिषेधसिद्धिरित्याह । यदि च प्रतिषेधकं प्रमापसुपेयते तदा
कथं सर्वप्रमाणप्रतिषेध इत्याह ॥ १३ ॥

ननु मन्मते वस्तुसिद्धिर्नापेक्षिता विरुद्धा शब्दत्वात् प्रमापसुपेयभावोऽपि न
वास्तविकस्तन्मते च त्रैकाल्यासिद्धिरुक्तैवेत्यतस्तदुत्तरति ॥ १४ ॥

त्रैकाल्यो यः प्रतिषेध एतः स न सम्भवति कुत इत्यत आह शब्दादिति यथा
शब्दात् पद्याद्वाविनः पूर्वसिद्धसातोयस्य सुरजादेः सिद्धिर्नापि यथा वा पूर्वसिद्धात्

विज्ञायित । अनियमदृशी खल्वयस्मिर्नियमेन प्रतिषेधं प्रत्याचष्टे, त्रैकाल्यस्य चायुक्तः प्रतिषेध इति । तत्रैकां विधामुदाहरति शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति यथा पद्यात् सिद्धेन शब्देन पूर्वसिद्धमातोद्यमनुमीयते साध्यज्ञातोद्यं साधनञ्च शब्दः । अन्तर्हिते ह्यातोद्ये स्वनतोऽनुमानं भवतीति । वीणा वाद्यते वेणुः पूर्यत इति स्वनविशेषेण आतोद्य-विशेषं प्रतिपद्यते । तथा पूर्वसिद्धमुपलब्धिहेतुना प्रतिपद्यत इति । निदर्शनार्थत्वाच्चास्य शेषयोर्विधयोर्यथोक्तमुदाहरणं वेदितव्यमिति । कस्मात् पुनरिह तन्नोच्यते पूर्वोक्तमुपपाद्यत इति सर्वथा तावदयमर्थः प्रकाशयितव्यः सह इह वा प्रकाशयेत तत्र वा न कश्चिद्विशेष इति यदा चोपलब्धिविषयः कस्यचिदुपलब्धिसाधनं भवति तदा प्रमाणं प्रमेयमिति चैकोऽर्थोऽभिधीयते । अस्यार्थस्यावद्योतनार्थमिदमुच्यते ॥ १५ ॥

प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥

गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनं तुला प्रमाणं, ज्ञानविषयो गुरुद्रव्यं सुवर्णादि प्रमेयम् । यदा तु सुवर्णादिना तुलान्तरं व्यवस्थाप्यते तदा तुलान्तरप्रतिपत्तौ सुवर्णादि प्रमाणं, तुलान्तरं प्रमेयमिति एवमनवयवेन तन्वार्थं उद्दिष्टो वेदितव्यः ।

पदादादुत्तरकालीनवस्तुप्रकृश्रं यदा वा वद्विजनकालीनाङ्गमादिसिद्धिसदा-
त्तापि प्रमा वः सर्वत्र प्रमादादुत्तरभावित्वेव प्रमापस्य चक्षुरादेः प्रमातः पूर्वभावि-
त्वमस्देव पूर्वे प्रमावैशिष्यन्तु तस्य नीपेयते यदा कदाचित् प्रमासम्भवेनैव प्रमाप-
त्वसम्भवाद्यदा कदाचित् पाकसम्भवेनैव पाचकमानयेत्यादिवदिति भावः अत्र
चकारान्तं न सूत्रान्तमिति तत्कालीके वस्तुतटीकादिस्वरसात् सूत्रान्त-
मेतमेव ॥ १५ ॥

नन्वनियतत्वादिषु प्रमापप्रतीत्यस्वद्वारो न पारनादिकः रज्जौ सर्पादिक-

आत्मा तावदुपलब्धिविषयत्वात् प्रमेये परिपठितः । उपलब्धौ
 स्वातन्त्र्यात् प्रमाता । बुद्धितुपलब्धिसाधनत्वात् प्रमाणम्,
 उपलब्धिविषयत्वात् प्रमेयम्, उभयाभावात् प्रमितिः । एव-
 मर्थविशेषे समाख्या समावेशो योज्यः । तथा च कारकशब्दा-
 निमित्तवशात् समावेशेन वर्तन्त इति । वृक्षस्तिष्ठतीति
 स्वस्थितौ स्वातन्त्र्यात् कर्ता, वृक्षं पश्यतीति दर्शनेनाहुमिष्य-
 माणतमत्वात् कर्म, वृक्षेण चन्द्रमसं ज्ञापयतीति ज्ञापकस्य
 साधकतमत्वात् करणम् । वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यासिञ्च-
 मानेनोदकेन वृक्षमभिप्रैतीति सम्प्रदानं, वृक्षात् पर्णम्पततीति-
 ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानम् । वृक्षे वयांसि सन्तीत्या-
 धारोऽधिकरणमित्यधिकरणम् । एवञ्च सति न द्रव्यमात्रं
 कारकं न क्रियामात्रं किं तर्हि क्रियासाधनं क्रियाविशेषयुक्तं
 कारकम् । यत् क्रियासाधनं स्वतन्त्रः स कर्ता न द्रव्यमात्रं
 न क्रियामात्रम् । क्रियया ज्ञातमिष्यमाणतमं कर्म न द्रव्य-
 मात्रं न क्रियामात्रम् । एवं साधकतमादिष्वपि, एवञ्च कार-
 कार्थान्वाख्यानं यथैवोपपत्तित एव लक्षणतः कारकान्वाख्यान-
 मपि न द्रव्यमात्रेण न क्रियया वा, किं तर्हि क्रियासाधने
 क्रियाविशेषे युक्त इति कारकशब्दार्थं प्रमाणं प्रमेयमिति स
 च कारकधर्मं न ज्ञातुमर्हति अस्ति च भोः कारकशब्दानां
 निमित्तवशात् समावेशः । प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि उप-
 लब्धिहेतुत्वात्, प्रमेयञ्चोपलब्धिविषयत्वात्, संवेद्यानि च
 प्रत्यक्षादीनि प्रत्यक्षेणोपलभे अनुमानेनोपलभे उपमानेनोप-

उपलब्धिविषयत्वमाह । यथाहि तुलायाः स्वर्णान्द्रियत्वमापरिच्छेदक-
 त्वात् प्रमाणत्वव्यवहारानुमानरेण च तदीयद्रव्यत्वमापरिच्छेदं च प्रमेयत्वव्यवहारमा-
 त्तिमित्यवयवसाधनमिति ज्ञेयमिति प्रमाणप्रमेयत्वव्यवहार इति यथा प्रमाणता

लभे आगमिनोपलभे प्रत्यक्षं मे ज्ञानं मानुमानिकं मे ज्ञानमौप-
मानिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति ज्ञानविशेषा गृह्यन्ते,
लक्षणतश्च ज्ञाप्यमानानि ज्ञायन्ते विशेषेण इन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्येवमादिना, तेयमुपलब्धिः प्रत्यक्षादि-
विषया किं प्रमाणान्तरतोऽद्यान्तरेण प्रमाणान्तरमसाधनेति
कदाच विज्ञेयः ॥ १६ ॥

प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धि-
प्रसङ्गः ॥ १७ ॥

यदि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणेन नोपलभ्यन्ते । येन प्रमाणि-
नोपलभ्यन्ते तत्रप्रमाणान्तरसङ्भावः प्रसज्यत इति । अनवस्था-
माह तस्याप्यन्यतरस्याप्यन्येनेति नचानवस्था शक्यानुज्ञातु-
मनुपपत्तेरिति । अस्तु तर्हि प्रमाणान्तरमन्तरेण निःसाध-
नेति ॥ १७ ॥

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणान्तरसिद्धिवत् प्रमेय-
सिद्धिः ॥ १८ ॥

यदि प्रत्यक्षाद्युपलब्धौ प्रमाणान्तरं निवर्त्तते आत्मत्वुप-

प्रमेयता च प्रमावेतिहादिति यद्युपास्यदित तदाह प्रमेयता चेति यदा कदा-
चिद्ब्रह्मणपरिचिन्नेवत्ताकुलायाः प्रमादस्यकारणत्वेन्द्रियदृष्टादिरिति प्रमाद-
प्रमेयत्वकार इति । १६ ।

अनवस्था प्रत्यक्षान्तरं पूर्णवद्वेदः प्रमाणानां प्रमादतः सिद्धेः
सौकारं प्रमादात्मकीकारः स्यात् तदाह प्रमादतः तदाह यदा सिद्धिप्राप्ता-
वदवस्थः प्रमादतः सौकार्यं तदाह यदा स्यात्प्रमेयत्वोपास्यदित-
वत्तदिति प्रमादान्तरमदोरे तद्विनिवृत्तेः सम्भवेति भावः । १७ ।

तद् प्रमादसिद्धिः प्रमादं विनिवृत्तं तदाह यदाह यदाह यदाह यदाह

रेव ग्रहणमित्युक्तम् । अन्येन ह्यन्यस्य ग्रहणं दृष्टमिति नार्थ-
 भेदस्य लक्षणसामान्यात् प्रत्यक्षलक्षणेनानेकोऽर्थः संगृहीतः ।
 तत्र केनचित् कस्यचिद्ग्रहणमित्यदोषः । एवमनुमानादि-
 ष्वपीति, ययोद्धृतेनोदकेनाशयस्यस्य ग्रहणमिति ज्ञात्मानसोऽव
 दर्शनात् । अहं सुखी अहं दुःखी चेति तेनैव ज्ञात्वा तस्यैव
 ग्रहणं दृश्यते, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति च
 तेनैव मनसा तस्यैवानुमानं दृश्यते, ज्ञातुर्ज्ञेयस्य चाभेदो ग्रह-
 णस्य ग्राह्यस्य चाभेद इति । निमित्तभेदोऽत्रेति चेत् समानं,
 न निमित्तान्तरेण विना ज्ञाताऽत्मानं जानीते न च निमि-
 त्तान्तरेण विना मनसा मनो गृह्यत इति समानमेतत्, प्रत्य-
 चादिभिः प्रत्यक्षादीनां ग्रहणमित्यत्राप्यर्थभेदो न गृह्यत
 इति । प्रत्यक्षादीनाञ्चाविषयस्यानुपपत्तेः । यदि स्यात्
 किञ्चिदर्थजातं प्रत्यक्षादीनामविषयः । यत् प्रत्यक्षादिभिर्न
 शक्यं ग्रहीतं तस्य ग्रहणाय प्रमाणान्तरमुपादीयेत । तत्तु न
 शक्यं केनचिदुपपाटयितुमिति । प्रत्यक्षादीनां यथादर्शन-
 मवेदं मञ्जानञ्च सर्वं विषय इति केचित्तु दृष्टान्तमपरिगृहीतं
 हेतुना विशेषहेतुमन्तरेण साध्यसाधनायोपाटदते । यथा
 प्रदीपप्रकाशः प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरेण गृह्यते, तथा प्रमा-
 णानि प्रमाणान्तरमन्तरेण गृह्यन्त इति । स चायं किञ्चि-

इति चेत् किञ्चिदर्थजातं प्रत्यक्षादीनामविषयः । यत् प्रत्यक्षादिभिर्न
 शक्यं ग्रहीतं तस्य ग्रहणाय प्रमाणान्तरमुपादीयेत । तत्तु न
 शक्यं केनचिदुपपाटयितुमिति । प्रत्यक्षादीनां यथादर्शन-
 मवेदं मञ्जानञ्च सर्वं विषय इति केचित्तु दृष्टान्तमपरिगृहीतं
 हेतुना विशेषहेतुमन्तरेण साध्यसाधनायोपाटदते । यथा
 प्रदीपप्रकाशः प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरेण गृह्यते, तथा प्रमा-
 णानि प्रमाणान्तरमन्तरेण गृह्यन्त इति । स चायं किञ्चि-

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ २० ॥

आत्ममनः सन्निकर्षो हि कारणान्तरं नोक्तमिति । न चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजन्यस्य गुणस्योत्पत्तिरिति ज्ञानोत्पत्ति-दर्शनादात्ममनःसन्निकर्षः कारणम्, मनःसन्निकर्षानपेक्षस्य चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वे युगपदुत्पद्येरन् बुद्ध्य इति मनःसन्निकर्षोऽपि कारणम् । तदिदं सूत्रं पुरस्तात् ह्यतभाष्यम् ॥ २० ॥

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ २१ ॥

आत्ममनसोः सन्निकर्षाभावे नोत्पद्यते प्रत्यक्षम् इन्द्रियार्थ-सन्निकर्षाभाववदिति, सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानोत्पत्ति-दर्शनात् कारणभावं ब्रुवते ॥ २१ ॥

संहाराभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः मन्त्रते विशिष्येतीः व्याप्तिपक्षधर्मतात्रयस्य परिगृहे सत्युपसंहारस्य साध्यसाधनव्याभ्यनुज्ञानादुक्तानैकात्मकः प्रतिषेधो न भवति ॥ १६ ॥

समाप्तं प्रमाणसामान्यपरीक्षा प्रकरणम् ॥ १३ ॥

प्रमाणसामान्यपरीक्षानन्तरं प्रमाणविशेषेषु परीक्षणेषु प्रथमोद्दिष्टं प्रत्यक्षं परीक्षणीयं तत्र च फलदायकमेव लक्षणं पूर्वमुक्तमतः फललक्षणं यथाश्रुतमात्ति-पति । प्रत्यक्षस्य यल्लक्षणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वं तन्नोपपद्यतेऽसमग्रवचनात् अयमर्थः प्रत्यक्षस्य कारणघटितं लक्षणमभिहितं तत्र कारणकलापघटितायाः सामग्र्या विनिवेशनमतिव्याप्तिनिरासकं तच्च नाभिहितम् असमग्रम् इन्द्रियार्थ-सन्निकर्षजन्यत्वात् अभिहितम् आत्ममनःसंयोगेन्द्रियमनःसंयोगादिकन्तु नाभिहितं तथा आत्ममनःसंयोगेन्द्रियार्थसंयोगजन्यतयानुमित्यादावतिव्याप्ति-रित्यर्थः ॥ २० ॥

ननात्मनोयोगादेः कारणत्वमेव नास्तीत्याशङ्क्यामाह । शरीरावच्छिन्न-व्याक्तनी मनसा यः सन्निकर्षसदभावे न प्रत्यक्षोत्पत्तिर्यतोऽत आत्ममनःसंयोगस्य कारणत्वमावश्यकम् । प्रत्यक्षोत्पत्तिरिति प्रकृतं ज्ञानोत्पत्तिरिति विवक्षितम् ॥ २१ ॥

मनः सन्निकर्षः प्रत्यक्षस्येवेन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यसमानो-
ऽसमानत्वात्तस्य ग्रहणं सुप्तव्यासक्तमनसाञ्चेन्द्रियार्थयोः सन्नि-
कर्षनिमित्तत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं नात्ममनसोः
सन्निकर्षस्येति । एकदा खल्वयं प्रबोधकालं प्रणिधाय सुप्तः
प्रणिधानवशात् प्रबुध्यते । यदा तु तीव्रौ ध्वनिस्पर्शौ
प्रबोधकारणभवतस्तदा प्रसुप्तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तं
प्रबोधज्ञानमुत्पद्यते, तत्र न ज्ञातुर्मनसश्च सन्निकर्षस्य प्राधान्यं
भवति, किं तर्हीन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य, न ह्यात्मा
जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनस्तदा प्रेरयतीति एकदा खल्वयं
विषयान्तरासक्तमनाः सङ्कल्पवशाद्विषयान्तरं जिज्ञासमानः
प्रयत्नप्रेरितेन मनसेन्द्रियं मंयोज्य तत्तद्विषयान्तरं जानीते ।
यदा तु खल्वस्य निःसङ्कल्पस्य निर्जिज्ञासस्य च व्यासक्तमनसो
वाह्यविषयोपनिपातनाज्ज्ञानमुत्पद्यते तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य
प्राधान्यं न ह्यात्मौ जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनः प्रेरयतीति
प्राधान्याञ्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यं, गुणत्वात्, नात्म-
मनसोः सन्निकर्षस्येति प्राधान्ये च हेत्वन्तरम् ॥ २४ ॥

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाञ्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य

पृथग्वचनम् ॥ २४ ॥ वा

दुःखिनाह । मानवबोध इत्यनुवर्तते इन्द्रियमनोयोगात् । ज्ञानार्थोपपत्तियः
सकलः सक्तमनोऽपि सुप्तव्यासक्तमनसि ह्यसौ सक्तमनोऽपि न । तद्व्यासक्तमिति
भावः इत्युदाहरणः । सक्तमनसस्य विषयान्तरं सुप्तम् ॥ २४ ॥

विज्ञानपुत्रम् । प्रत्यक्षनिमित्तत्वात् प्रत्यक्षविषयवशात् । यदस्यैः
प्रत्यक्षे इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य । इति च वाच्यनिमित्तत्वात् । विज्ञानमनोः
योगात्तद्विषयान्तरं सुप्तम् । इति तु लक्षणात् । इति च सक्तमनोऽपि

व्याहृतत्वादहेतुः ॥ २६ ॥

यदि तावत् क्वचिदात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं
नेष्यते तदा युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसोर्लिङ्गमिति व्याहन्येत
तदानीं मनसः सन्निकर्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपेक्षते, मनः-
संयोगानपेक्षायाञ्च युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः । अथ मा भूद-
व्याघात इति सर्वविज्ञानानामात्ममनसोः सन्निकर्षः कारण-
मिष्यते तदवस्यमेवेदं भवति ज्ञानकारणत्वादात्ममनसोः
सन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यमिति ॥ २६ ॥

नार्थविशेषप्रावल्यात् ॥ २७ ॥

नास्ति व्याघातः न ह्यात्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं
व्यभिचरति, इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमुपादीयते अर्थ-
विशेषप्रावल्याद्धि सुप्तव्यासक्तमनसां ज्ञानोत्पत्तिरेकदा भवति,
अर्थविशेषः कश्चिदेवेन्द्रियार्थः तस्य प्रावल्यं तीव्रतापटुते
तच्चार्यविशेषप्रावल्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षविषयं नात्ममनसोः
सन्निकर्षविषयं, तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रधानमिति, असति
प्रणिधाने सङ्कल्पे चासति सुप्तव्यासक्तमनसां यदिन्द्रियार्थ-

यतोऽतशाद्युपादिघटितविशेषलक्षणाद्यपि सम्भवन्ति चाद्युपहृत्यनुमित्यवसिजाति-
मत्वादीनि लक्षणात्तराद्यपि द्रष्टव्यानीत्याशयं वर्णयन्ति ॥ २५ ॥

इन्द्रियाद्येसन्निकर्षो न हेतुरन्वयव्यभिचारादित्याशयेन शक्यते । गीतश्रवणादि-
काले च लुप्तसंयोगादौ दिद्यमानेऽपि चाद्युपादेर्बुद्धतत्वे इन्द्रियाद्येसंयोगो न
हेतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

समाधत्ते । अर्थविशेषस्य गीतादिः प्रावल्यात् दुभुक्तित्वाद्गीतादिवचनं तथा
ए गीतश्रवणादेराद्युपादिप्रतिबन्धकत्वात् प्रतिबन्धकाभावश्च ए वाप्यांशकत्वात्
लक्षणात्त ए इन्द्रियाद्येसन्निकर्षस्य हेतुत्वमतः पूर्वपक्षो न युक्त इति परे तु इन्दि-
याद्येसन्निकर्षस्य हेतुत्वमित्यत इन्द्रियमनोयोगादेरहेतुत्वमिति मानः शक्यते

सन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं तत्र मनःसंयोगोऽपि कारणमिति
 मनसि क्रिया कारणं वाच्यमिति यथैव ज्ञातुः गृह्ययमिच्छा-
 जनितः प्रसङ्गो मनसः प्रेरक आत्मगुण एवमात्मनि गुणान्तरं
 मनस्य साधकं प्रवृत्तिदोषजनितमस्ति येन प्रेरितं मन
 इन्द्रियेण सम्बध्यते तेन ह्यपेक्षमाणे मनसि संयोगाभावाज्-
 ज्ञानानुत्पत्तौ मनार्थतास्य निवर्त्तते, एतदव्यञ्जास्य गुणान्त-
 रस्य दृश्यगुणकर्मकारणकत्वं अन्यथा हि चतुर्विधानामणुनां
 भूतमज्ञानां मनसाश्च ततोऽन्वस्य क्रियाहेतोरभावात् शरी-
 रेन्द्रियविषयाणामनुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशसङ्ख्यादुपलब्धेः ॥ २८ ॥

यदिदमिन्द्रियाग्रमन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं तत्र इत्येतत्
 किञ्च प्रत्यक्षे तत् प्रत्यक्षमनुमानस्य, कस्यात्, एकदेशसङ्ख्यात्
 इत्यर्थोपलभ्य रतोऽप्यस्य सङ्ख्यात्वात् प्रत्यक्षमनुमाने न नैक-
 देशः तत्र । तत्र यथा धूमं सङ्गीत्वा चङ्गिमनुमिनोति
 तदर्थेन सङ्गतिः । किं पुनर्यज्ञसाक्षादेकदेशादर्थीत्यसन्-
 नते मन्त्रस्य प्रत्यक्षसङ्ख्यात्वे अथवात्प्रत्यक्षे इत्याख्यात
 पदे सति, चास्यो विनि अथवात्प्रत्यक्षेन वाच्यं एकदेश-
 सङ्ख्यादर्थसङ्ख्यात्वे । नास्यसाक्षात्प्रत्यक्षसङ्ख्यात्वे सङ्ख्यात्वात्
 साक्षात्प्रत्यक्षे, अथवात्प्रत्यक्षे इत्यादिसङ्ख्यात्वात्प्रत्यक्षे प्रत्यक्षे

प्रतिसन्धानात् तत्र वृक्षबुद्धिः न तर्हि वृक्षबुद्धिरनुमानमेवं सति भवितुमर्हतीति । द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे नावयव्यनुमेयः । अस्यैकदेशसम्बन्धस्याग्रहणात् ग्रहणे चाविशेषादनुमेयत्वाभावः । तस्माद्वृक्षबुद्धिरनुमानं न भवति । एकदेशग्रहणमाश्रित्य प्रत्यक्षस्यानुमानत्वमुपपाद्यते तच्च ॥ २८ ॥

न प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलम्भात् ॥ २९ ॥

न प्रत्यक्षमनुमानं कस्मात् प्रत्यक्षेणैवोपलम्भात् यत्तदेकदेशग्रहणमाश्रीयते प्रत्यक्षेणासावुपलम्भः न चोपलम्भो निर्विषयोऽस्ति यावच्चार्थजातं तस्य विषयस्तावदभ्यनुज्ञायमानं प्रत्यक्षव्यवस्थापकं भवति । किं पुनस्ततोऽन्यदर्थजातमवयवी समुदायो वा न चैकदेशग्रहणमनुमानं भावयितुं शक्यं हेत्वभावादिति । अन्यथापि च प्रत्यक्षस्य नानुमानत्वप्रसङ्गस्तत्पूर्वकत्वात्, प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं, सखद्वावग्निधूमौ प्रत्यक्षतो दृष्टवतो धूमप्रत्यक्षदर्शनादग्नावनुमानं भवति यत्र च सस्वहयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः प्रत्यक्षं यच्च लिङ्गमात्रप्रत्यक्षग्रहणं नैतदन्तरेणानुमानस्य प्रवृत्तिरस्ति न चैतदनुमानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् न चानुमेयस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादनुमानं भवति सोऽयं प्रत्यक्षानुमानयोर्लक्षणभेदो महानाश्रयितव्य इति ॥ २९ ॥

इदंते । प्रत्यक्षत्वेनाभिमतं घटादिज्ञानमनुमानमनुमितिरेकदेशस्य पुरोभागस्य दृष्टानन्तरमुपलम्भं सदाचैकदेशग्रहणात्कलिङ्गज्ञानजन्यत्वादृष्टादिज्ञानमनुमिति-रित्यर्थः ॥ २९ ॥

समाधत्ते । प्रत्यक्षमनुमानमिति न प्रत्यक्षत्वावच्छेदेनानुमितित्वं नैत्यर्थः । यावत्तावदुपलम्भात् यावत्तावतीऽपि यत्र कस्यचिदागस्य प्रत्यक्षेन्द्रियेणोपलम्भा-

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसङ्गावात् ॥ ३० ॥

न चैकदेशोपलब्धिमात्रं किं तल्लोकदेशोपलब्धिस्तासाम्-
चरितावयवोपलब्धयः, कस्मात् अवयविसङ्गावात् अस्ति ह्यव-
यवैकदेशोपलब्धिरित्यवयवोपलब्ध्यावयवसङ्गान्नोपलब्धिकारणमात्र-
स्यैकदेशोपलब्ध्यावयवोपलब्धिरनुपपद्येति । अङ्गत्सङ्ग्रहणादिति
चेत् न कारणतोऽन्यस्यैकदेशस्याभावात् न चावयवाः कृतस्त्राः
गृह्यन्ते अवयवैरवयवयान्तरव्यवधानात् नावयवो कृतस्त्रो
गृह्यत इति नायं गृह्यमाणेष्ववयवेषु परिसमाप्त इति, सेय-
मेकदेशोपलब्धिरनिवृत्तेति कृतस्त्रमिति धै खल्वशेषतायां
मत्याभवति, अङ्गत्सङ्ग्रहणादिति शेषे सति, तच्चैतदवयवेषु बहु-
वस्ति । अव्यवधाने गृह्यमाणेषु व्यवधाने चाङ्गत्सङ्ग्रहणादिति ।
अङ्गत्सङ्ग्रहणं भवान् पृष्टो व्याचष्टां गृह्यमाणस्यावयविनः किम-
गृहीतं मन्यसे येनैकदेशोपलब्धिः स्यादिति न ह्यस्य कारणे-
भ्योऽन्ये एकदेशा भवन्तीति तत्रावयववृत्तं नोपपद्यत इति
इदं तस्य वृत्तम्, येषामिन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्ग्रहणमवयवानां
व्यवधानाद्ग्रहणं तैः सह गृह्यते येषामवयवानां व्यवधाना-
द्ग्रहणं तैः सह न गृह्यते न चैतत्कृतोऽस्ति भेद इति समु-
दायोऽप्यशेषता वा समुदायो वृत्तः स्यात् तत्रासिर्वा उभयथा-
ग्रहणभावः । मूलस्कन्धशाखापलाशादीनामशेषता वा
समुदायो वृत्त इति स्यात् प्राप्तिर्वा समुदायिनामिति उभ-
यथा समुदायभूतस्य वृत्तस्य ग्रहणं नोपपद्यत इति अवयवै-

दुपलभस्य त्वयाप्यभ्युपगमात् इदमुपलक्षणं शब्दगन्धादिप्रत्यक्षसाधारणात् न
प्रत्यक्षमात्रं निषेध इत्यपि बोध्यम् ॥ २८ ॥

यदपि इत्यादिज्ञानस्यानुमितित्वमिति तदपि दूषयति । न च नवैतर्थाः न

स्तावदवयवान्तरस्य व्यवधानादशेषग्रहणं नोपपद्यते प्राप्ति-
ग्रहणमपि नोपपद्यते प्राप्तिसतामग्रहणात् सेयमेकदेशग्रहण-
सहचरिता वृक्षबुद्धिर्द्रव्यान्तरोत्पत्तौ कल्पते न समुदायमात्र
इति ॥ ३० ॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥ ३१ ॥

यदुक्तमवयविसद्भावात् प्राप्तिसतामग्रहेतुः साध्यत्वात्
साध्यन्तावदेतत्कारणेभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यत इति अनुपादित-
मेतत्, एवञ्च सति विप्रतिपत्तिमात्रमभवति विप्रतिपत्तेष्वा-
वयविनि संशय इति ॥ ३१ ॥

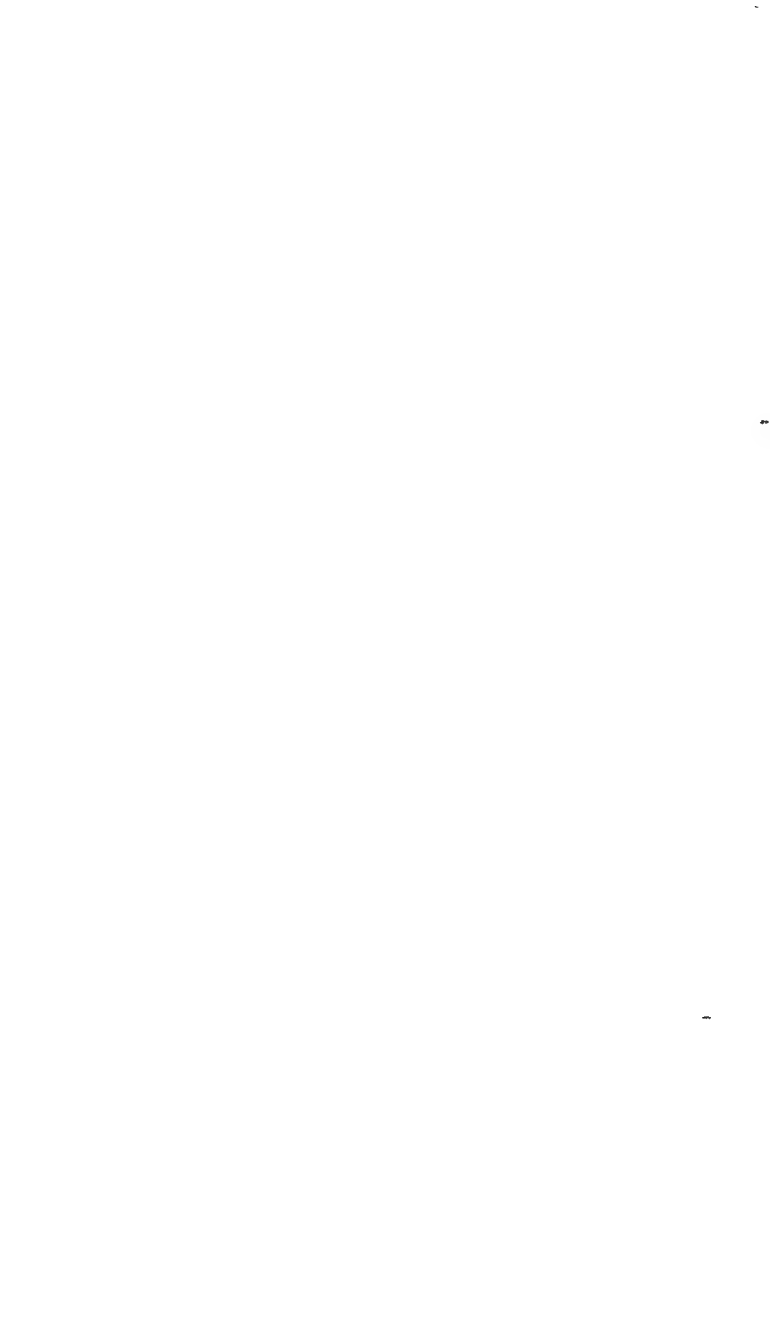
सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः ॥ ३२ ॥

चैकदेशस्यैवोपलब्धिरित्यपि युक्तम् अवयविसद्भावात् यतो हि अवयव्यसिद्धेः पतस्तद-
वयवप्रत्यक्षकालीऽवयविनीऽपि प्रत्यक्षं न व्याहृतं तेनापि सङ्घः सत्तुः संयोगादिसत्त्वा-
दिति भावः । ३० ।

सनातं प्रत्यक्षपरीक्षा प्रकरणम् ॥ १४ ॥

अवयविसद्भावादिति हेतुसाधनायोपीहातसङ्ख्यावयवप्रकरणमारभते । अत्र
आवयविनि सन्देहः साध्यत्वादिति यद्यद्नुतार्थो न सङ्गच्छते वङ्गादौ व्यभि-
चारात्तस्मादयमर्थः अवयविनि साध्यत्वादसिद्धत्वात् सन्देहोऽवयविसद्भावादित्युक्त-
हेतौसद्यश्च सन्दिग्धा सिद्धौ हेतुरित्यर्थः तत्र च द्रव्यत्वं स्पर्शवत्त्वं वा अणुत्वव्याप्यं न
वेत्यादयो विप्रतिपत्तयः तत्र च सकम्पत्वाकम्पत्वरक्तत्वारक्तत्वाहतत्वानाहतत्वादि-
लक्षणाविरुद्धधर्माध्यासादेकोऽवयवो न सम्भवति तथाहि शाखावच्छेदेन कम्प्यो
मूलावच्छेदेन तदभासोऽप्युपलभ्यते न चैकस्मिन्नेव द्रव्ये एकदैव विरुद्धधर्महय-
समावेशः सम्भवति तस्मादवयवा एव तयामृता न तस्योऽवयवो मानामावात् एवं
नष्टारलनरक्तैकदेशस्यांशुकस्य दशावच्छेदेनारक्तलोपलभादेवं त्राहत पृष्ठादेरना-
हतलोपलभादवसेयम् इति बौद्धानां पूर्वपक्षः अत्र च बौद्धानां पूर्वपक्षं सूत्राणि
नास्तिरुहता लिखितानि च विस्तारमयात्र लिखन्ते । ३१ ।

सेनावनवद्ग्रहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वा-
दगूनाम् ॥ ३४ ॥

यथा सेनाङ्गेषु वनाङ्गेषु च दूरादगृह्यमाणपृथक्त्वेष्वेक-
मिदमित्युपपद्यते बुद्धिः, एवं परमाणुषु सञ्चितेष्वगृह्यमाण-
पृथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिरिति, यथाऽगृह्यमाणपृथक्-
त्वानां खलु सेनावनाङ्गानामारात् कारणान्तरतः पृथक्त्वस्या-
ग्रहणं, यथाऽगृह्यमाणजातीनां पलाश इति वा खुदिर इति
वा नाराज्जातिग्रहणं भवति, गृह्यमाणप्रसन्दानान्नारात् सन्द-
ग्रहणं, गृह्यमाणे चार्यजाते पृथक्त्वस्याग्रहणादेकमिति भाक्तः
प्रत्ययो भवति, न त्वगूनां गृह्यमाणपृथक्त्वानां कारणतः पृथक्-
त्वस्याग्रहणात् भाक्त एकप्रत्ययोऽतीन्द्रियत्वादगूनामिति । इद-
मेव च परीक्ष्यते किमेकप्रत्ययोऽणुसञ्चयविषय आहोस्त्रिनेति ।
अणुसञ्चय एव सेनावनाङ्गानि न च परीक्ष्यमाणमुदाहरण-
मिति युक्तं, साध्यत्वादिति, दृष्टमिति चेन्न तद्विषयस्य परी-
क्ष्योपपत्तेः । यदपि मन्यते दृष्टमिदं सेनावनाङ्गानां पृथक्त्वस्या-
ग्रहणादभेदेनैकमिति ग्रहणं न च दृष्टं शक्यं प्रत्याख्यातु-
मिति, तथा नैवं तद्विषयस्य परीक्ष्योपपत्तेः । दर्शनविषय
एवायं परीक्ष्यते योऽयमेकमिति प्रत्ययो दृश्यते स परीक्ष्यते किं
द्रव्यान्तरविषयो वाऽद्याणुसञ्चयविषय इत्यत्र दर्शनमन्यतरस्य
साधकं न भवति नानाभावे चागूनां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदे-
नैकमिति ग्रहणम् । अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो यथा स्थाणौ

पत्तरेत्यथा परमाणुसञ्चये चैकदेशधारणेन सत्त्वधारणेनैकदेशार्कपटेन सकृदा-
रूपं पदं न स्यादित्यर्थः । ३३ ।

इदमवयवं नौकाघर्षणेन नौकास्वार्कपदवत् कुण्डधारणेन कुण्डसद्विधारण-

पुरुष इति ततः किमतस्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य प्रधानापेक्षित-
त्वात् प्रधानसिद्धिः, स्याणौ पुरुष इति प्रत्ययस्य किं प्रधानम्,
योऽसौ पुरुषे पुरुषप्रत्ययस्तस्मिन् सति पुरुषसामान्यग्रहणात्
स्याणौ पुरुषोऽयमिति, एवं नानाभूतेश्वेकमिति प्रामाण्य-
ग्रहणात् प्रधाने सति भवितुमर्हति । प्रधानञ्च सर्वस्याग्रहणा-
दिति नीपपद्यते, तस्मादभिन्न एवायमभेदप्रत्यय एकमिति,
इन्द्रियान्तरविषयेष्वभेदप्रत्ययः प्रधानमिति चेत् न विशेष-
हेत्वभावात् दृष्टान्ताव्यवस्था, त्र्योत्रादिविषयेषु शब्दादिष्व-
भिन्नेष्वेकप्रत्ययः प्रधानमनेकस्मिन्नेकप्रत्ययस्येति । एवञ्च सति
दृष्टान्तोपादानं न व्यवतिष्ठते, विशेषहेत्वभावात्, अणुषु सञ्चि-
तेषु एकप्रत्ययः किमतस्मिंस्तत्प्रत्ययः स्याणौ पुरुषप्रत्ययवत्,
अर्थस्य तथाभावात् तस्मिंस्तदिति प्रत्ययो यथा शब्दस्यैक-
त्वादेकः शब्द इति । विशेषहेतुपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्तौ
संशयमापादयत इति, कुम्भवत् सञ्चयमावं गन्धादयोऽपीत्यनु-
दाहरणं गन्धादय इति, एवं परिमाणसंयोगस्यन्दजातिविशेष-
प्रत्ययानुयोक्तव्यास्तेषु चैवं प्रसङ्ग इति । एकत्वबुद्धि-
स्तस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति विशेषहेतुर्महदिति प्रत्ययेन सामा-
नाधिकरण्यात् एकमिदं महच्चेति एकविषयौ प्रत्ययौ समा-
नाधिकरणी भवतः तेन विज्ञायते यन्महत् तदेकमिति ।
अणुसमूहातिशयग्रहणं महत्प्रत्यय इति चेत् सोऽयममहत्-
स्वणुषु महत्प्रत्ययोऽतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो भवतीति, किञ्चातः
अतस्मिंस्तदितिप्रत्ययस्य प्रधानापेक्षितत्वात् प्रधानसिद्धिरिति
भवितव्यं महत्येव महत्प्रत्ययेनेति । अणुशब्दो महानिति

च व्यवसायात् प्रधानसिद्धिरिति चेत् न मन्दतौत्रताग्रहण-
 मियत्तानवधारणात् यथा द्रव्येऽणुः शब्दोऽल्पो मन्द इत्येतस्य
 ग्रहणं, महान् शब्दः पटुतौत्र इत्येतस्य ग्रहणम् । कस्मात्
 इयत्तानवधारणात् न ह्ययं महान् शब्द इति व्यवस्यन्नियानय-
 मित्यवधारयति । यथा वदरामलकविल्वादीनि संयुक्ते इमे
 इति च द्वित्वसमानान्त्रयं प्राप्तिग्रहणं, द्वौ समुदायावाञ्चयः
 संयोगस्येति चेत् कोऽयं समुदायः । प्राप्तिरनेकस्याऽनेका वा
 प्राप्तिरेकस्य समुदाय इति चेत् प्राप्तेरग्रहणं प्राप्त्याञ्चितायाः
 संयुक्ते इमे वस्तुनी इति नात्र द्वे प्राप्ती संयुक्ते गृह्येते, अनेक-
 सन्मूहः समुदाय इति चेन्न द्वित्वेन समानाधिकरणस्य ग्रहणात्
 द्वाविमौ संयुक्तावर्थाविति ग्रहणे सति नानेकसमुदायाञ्चयः
 संयोगो गृह्यते न च द्वयोरणुर्ग्रहणमस्ति तस्मान्नहती द्वित्वा-
 ञ्चयभूते द्रव्यसंयोगस्य स्थानमिति प्रत्यासत्तिः प्रतीक्षा तावता
 संयोगो नार्थान्तरमिति चेत् नार्थान्तरहेतुत्वात् संयोगस्य
 शब्दरूपादिस्यन्दानां हेतुः संयोगो न च द्रव्ययोर्गुणान्तरोपजन-
 नमन्तरेण शब्दे रूपादिषु स्वर्णे च कारणत्वं गृह्यते तस्माद्गुणा-
 न्तरं प्रत्ययविषयञ्चार्थान्तरं तत्रतिषेधो वा कुण्डली गुरुरकुण्ड-
 लञ्चात्र इति संयोगबुद्धेश्च यद्यर्थान्तरं न विषयः अर्थान्तरप्रति-
 षेधस्तर्हि विषयस्तत्र प्रतिषिद्धप्रमाणवचनं संयुक्ते द्रव्ये इति यद-
 र्थान्तरमन्यत्र दृष्टमिह प्रतिषिद्धते तद्वक्तव्यमिति द्वयोर्महतो-
 राञ्चितस्य ग्रहणान्नाख्याञ्चय इति जातिविशेषस्य प्रत्यायानुवृत्ति-
 लिङ्गस्याप्रत्याख्यानं प्रत्याख्याने वा प्रत्ययव्यवस्थानुपपत्तिः ।

लौकिकननुयैकवृत्तादेरप्रचक्षतेऽपि संज्ञावनादि प्रत्यक्षवदेकरनापोरप्रत्यक्षत्वेऽपि
 तदनुसूहरूपघटादेः प्रत्यक्षं स्यादिति चेन्न तदपि दण्डानमतीन्द्रियत्वात् प्रत्यक्षे

व्यधिकरणस्यानभिव्यक्तेरधिकरणवचनम्, अणुसमवस्थानं विषय इति चेत्, प्राप्ताप्राप्तसामर्थ्यवचनम् । किमप्राप्ते अणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्यते अथ प्राप्ते इति, अप्राप्ते ग्रहणमिति चेत् व्यवहितस्याणुसमानस्थानस्याप्युपलब्धिप्रसङ्गः, अव्यवहितेऽणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्येत, प्राप्ते ग्रहणमिति चेत्, मध्यपरभागयोरप्राप्तावनभिव्यक्तिः, यावत् प्राप्तं भवति तावत्यभिव्यक्तिरिति चेत् तावतोऽधिकरणत्वमणुसमवस्थानस्य यावति प्राप्ते जातिविशेषो गृह्यते तावदस्याधिकरणमिति प्राप्तं भवति, तत्रैकसमुदाये प्रतीयमानेऽर्धभेदः । एवञ्च सति योऽयमणुसमुदायो वृत्त इति प्रतीयते तत्र वृत्तबहुत्वं प्रतीयेत । यत्र यत्र ह्यणुसमुदायस्य भागे वृत्तत्वं गृह्यते स स वृत्त इति । तस्मात् समुदिताणुसमवस्थानस्यार्थान्तरस्य जातिविशेषस्याभिव्यक्तिविषयत्वादवयव्यर्थान्तरभूत इति । परीक्षितं प्रत्यक्षम् । अनुमानमिदानीं परीक्ष्यते ॥३४॥

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमान-
मप्रमाणम् ॥ ३५ ॥

अप्रमाणमिति । एकदाप्यर्थस्य न प्रतिपादकमिति । रोधादपि नदो पूर्णा गृह्यते तदा चोपरिष्ठाहृष्टो देव इति

महत्त्वस्य हेतुत्वात्तत्सत्त्वात् सेनावनादि प्रत्यक्षं युज्यते न तूणूनां महत्त्वाभावादिति भावः ॥ ३४ ॥

समाप्तमवयवपरिच्छा प्रकरणम् ॥ १५ ॥

अवसरेण क्रमप्राप्तमनुमानं परीक्षितं पूर्वपक्षयति । अनुमानस्य त्रैविध्यं पूर्वमुक्तं तत्र त्रिविधस्याप्रामाण्ये साधनेऽनुमानमप्रमाणमर्थात् सिद्धमित्याशयेनेदम् अनुमानम् अनुमानत्वेनाभिमतं न प्रमाण प्रमितिकरणं व्यभिचारहेतुकत्वात् तत्र

मिथ्यानुमानम् । नोडोपघातादपि पिपीलिकाण्डसञ्चारो भवति तदा च भविष्यति वृष्टिरिति मिथ्यानुमानमिति । पुनपोऽपि मयूरवासितमनुकरोति तदापि शब्दसादृश्यान्मिथ्यानुमानं भवति ॥ ३५ ॥

नैकदेशवाससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥ ३६ ॥

नायमनुमानव्यभिचारः अननुमाने तु खल्वयमनुमानाभिमानः, कथं, नाविशिष्टो लिङ्गं भवितुमर्हति । पूर्वोदकविशिष्टं खलु वर्षोदकं शीघ्रतरत्वं स्रोतसो बहुतरफेनफलपर्णकाष्ठादिवहुलस्रोतपलभमानः पूर्णत्वेन नद्या उपरि वृष्टो देव इत्यनुमिनोति नोदकवृद्धिमात्रेण । पिपीलिकाप्रायस्याण्डसञ्चारे भविष्यति वृष्टिरित्यनुमीयते न कासाच्चिदिति । नेदं मयूरवासितं तत्सदृशोऽयं शब्द इति विशेषापरिज्ञानान्मिथ्यानुमानमिति यस्तु सदृशात् विशिष्टाच्छब्दाद्विशिष्टं मयूरवासितं गृह्णाति तस्य विशिष्टोऽर्थो गृह्यमाणो लिङ्गं यथा

त्रिविधे व्यभिचारं दर्शयति रोधेत्यादिना नदीवृद्ध्या पिपीलिकाण्डसञ्चारेण मयूररुतेन च इत्यनुमानं त्रिविधमुदाहरणं न सम्भवति नदीरोधाधीननदीवृद्ध्या षाड्मोपघाताधीनपिपीलिकाण्डसञ्चारेण मनुष्यकर्तृकमयूररुतसदृशरुतेन व्यभिचारात् पिपीलिकाण्डसञ्चारव्य वृष्टिहेतुत्वाभिप्रायेऽदम् अथवा लक्षणसूत्रे पूर्ववत् पूर्वकालीनसाध्यानुमापकं शीघ्रवदुत्तरकालीनसाध्यानुमापकं सामान्यतो वृष्टं विद्यमानसाध्यस्याप्यनुमापकमित्यर्थ इत्याशयः एतेन वैकालिकसाध्यानुमापकत्वं न सम्भवति परंतु पिपीलिकाण्डसञ्चारेणान्यन्तोऽनुमानं ततश्च सदाभूतधीमानुमानं तस्य च वृष्टिहेतुत्वात्तेन इत्यनुमानमिति वदन्ति एवमन्यत्रापि व्यभिचारग्रहणसम्भवादेव्यभिचारनिश्चयस्यानुमितिहेतोरिव दुर्लभत्वात्तत् प्रासाध्यं न सम्भवतीत्याशयः ॥ ३५ ॥

सनाधत्ते । अनुमानाप्रासाध्यं न युक्तम् एकदेशरोधजनदीवृद्धेस्वापजपिपीलिकाण्डसञ्चारान्मयूररुतसदृशरुताह लिङ्गीभूतानां नदीवृद्ध्यादीनां विद्वताह

सर्पादीनामिति, सोऽयमनुमातुरपराधो नानुमानस्य योऽर्थ-
विशेषेणानुमेयमर्थमविशिष्टार्यदर्शनेन बुभुक्षत इति । त्रिकाल-
विषयमनुमानं त्रैकाल्यग्रहणादित्युक्तमत्र च ॥ ३६ ॥

वर्त्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालो-
पपत्तेः ॥ ३७ ॥

वृन्तात् प्रच्युतस्य फलस्य भूमौ प्रत्यासीदतो यदूर्ध्वं स
पतितोऽध्वा तत्संयुक्तः कालः, पतितकालः, योऽधस्तात् स
पतितव्योऽध्वा तत् संयुक्तः कालः पतितव्यकालः नेदानीं
दृतीयोऽध्वा वर्त्तते यत्र पततीति वर्त्तमानः कालो गृह्येत,
तस्माद्वर्त्तमानः कालो न विद्यते इति ॥ ३७ ॥

तयोरप्यभावो वर्त्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ ३८ ॥

नाध्वव्यञ्जः कालः, किं तर्हि क्रियाव्यञ्जः पततीति यदा
पतनक्रिया व्युपरता भवति स कालः पतितकालः, यदीत्यस्यते
स पतितव्यकालः । यदा द्रव्ये वर्त्तमाने क्रिया गृह्यते स
वर्त्तमानः कालः । यदि चायं द्रव्ये वर्त्तमानं पतनं न गृह्णाति

टीपः न च सर्वत्र व्यभिचारमज्ञा मन्वाद्य तस्यां तर्केषु तदपतयनात् टीप इत्या-
शयः ॥ ३६ ॥

समाप्तसद्वृत्तानुपरीक्षा प्रकरणम् ॥ ३६ ॥

अनुमानस्य त्रिकालविषयत्वमभिमतं तत्र युक्तं वर्त्तमानाभावेन तदधीन-
तात्पर्योक्तौतानागतयोरभावेन कालत्रयान्तरकविषयाभावादिभ्यामर्थेन वर्त्तमान-
परीक्षाप्रकरणमारम्भमाप्तौ वर्त्तमानस्यातिरते । वर्त्तमानाभावः पतितानागतमितरे
कालत्रयाभावः अन्वाद्यति पतत इति पतनः प्रजादेवंचारधिकः कथनं दैम-
पतितान्धा मूल्यवधिकः कथनं पतितव्यध्वा न तु वर्त्तमानस्य प्रसङ्गोऽपीति
भावः ॥ ३७ ॥

समाप्तः । वर्त्तमानाभावे तयोरतीतानागतयोरप्यभावः पतितपतित-

कस्योपरसमुत्पत्त्यमानतां वा प्रतिपद्यते पतितः काल इति भूता क्रिया, पतितव्यः काल इति चोत्पत्त्यमाना क्रिया, उभयोः कालयोः क्रियाहीनं द्रव्यमधःपततीति क्रियासम्बद्धं सोऽयं क्रियाद्रव्ययोः सम्बन्धं गृह्णाति वर्त्तमानः कालस्तदाश्रयौ चेतरो कालौ तदभावे न स्यातामिति । अध्यापि ॥ ३८ ॥

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥ ३९ ॥

यद्यतीतानागतावितरेतरापेक्षौ सिद्धेयताम्, प्रतिपद्येमहि वर्त्तमानविलोपम् । नातीतापेक्षाऽनागतसिद्धिः । नाप्यनागतापेक्षा अतीतसिद्धिः कया युक्त्या केन कल्पेनातीताः कथमतीतानागतयोरिति तन्नोपपद्यते विशेषहेत्वभावात् । दृष्टान्तवत् प्रतिदृष्टान्तोऽपि प्रसज्यते । यथा रूपस्पर्शौ गन्धरसौ नेतरेतरापेक्षौ सिद्धेयते एवमतीतानागताविति नेतरेतरापेक्षा कस्यचित् सिद्धिरिति । यस्मादेकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभावः । यद्येकस्यान्यतरापेक्षासिद्धिरेकस्येदानीं किमपेक्षा यद्यन्यतरस्येकापेक्षा सिद्धिरेकस्येदानीं किमपेक्षा एवमेकस्याभावेऽन्यतरन्न सिद्धयतीत्युभयाभावः प्रसज्यते । अर्थसद्भावव्यञ्ज्यायं वर्त्तमानः कालः विद्यते द्रव्यं विद्यते गुणः विद्यते कर्मेति । यस्य चायं नास्ति तस्य ॥ ३९ ॥

वर्त्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥ ४० ॥

प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं न चावियजानमसदिन्द्रियेण

दिएत्यात् वर्त्तमानस्यप्रतिदोषितं एतौस्तत् वर्त्तमान प्रागभावाप्रतिदोषितं एतौस्तत्त्वमिति भावः । ३८ ।

ननु तयोः परस्परापेक्षेयं सिद्धेयं वर्त्तमानापेक्षेयं च । चयोःकापेक्षा इति भावः । ३९ ।

ग्रहणेन गृह्यन्ते क्रियासन्तानस्य ह्यत्राविच्छेदो विधीयां
 नारम्भो नोपरम इति सोऽयमुभयथा वर्त्तमानो गृह्यते
 अपवृत्तो व्यपवृत्तश्च । अतीतानागताभ्यां स्थितिव्यङ्गो विद्य
 द्रव्यमिति क्रियासन्तानविच्छेदाभिधायी च त्रैकाल्यान्वित
 पचति छिनत्तीति अन्यच्च प्रत्यासत्तिप्रभृतेरर्थस्य विवक्षात्
 तदभिधायी बहुप्रकारो लोकेषु उत्प्रेक्षितव्यः तस्मादसि
 वर्त्तमानः काल इति ॥ ४१ ॥

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ ४२ ॥

अत्यन्तसाधर्म्यादुपमानं न सिद्धति, न चैवं भवति यः
 गौरिवं गौरिति, प्रायः साधर्म्यादुपमानं न सिद्धति, न
 भवति यथानङ्गानेवं महिष इति, एकदेशसाधर्म्यादुपमा
 न सिद्धति, न हि सर्वेण सर्वमुपमोयत इति ॥ ४२ ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुप

पत्तिः ॥ ४३ ॥

न साध्यस्य कृत्स्नप्रायास्यभावमात्रित्योपमानं प्रवर्त्त
 किं तर्हि प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनभावमात्रित्य प्रवर्त्त

आह । वर्त्तमानस्यापि घटादेः श्यामरक्तवर्णादीनां हतताकतव्यतयोरती
 भविष्यत्तयो रूपपक्षेर्घटादेरप्यतीतानागतत्वेन व्यवहारः परम्परासम्बन्धादित्यर्थः ॥

समाप्तं वर्त्तमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १७ ॥

अथावस्तरेण कृतप्राप्तोपमानं परीक्षितं पूर्वंपक्षयति । प्रसिद्धसाधर्म्या
 मानसुक्तं तत्र युक्तं यतः साध्यमनात्यन्तिकं प्रायिकमैकदेशिकं वा न सम्भवति
 हि आत्यन्तिकसाध्यस्यैव गौरिव गौरित्युपमानं प्रवर्त्तते न वा प्रायिकसाध
 गौरिव महिष इति न च यत्किञ्चित् साध्यस्यैव मीरारिव सर्प इति साध्य
 चीपलक्षणात्साधर्म्यापमानमप्येवं खल्वनीयम् ॥ ४२ ॥

अनाहर्त्त । प्रसिद्धं प्रकक्षेण महिषादिव्याहृत्या सिद्धं प्राप्तं यत्साध्यमनं

तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४६ ॥

तथेति समानधर्मोपसंहारादुपमानं सिध्यति नानुमानम् ।
अयञ्चानयोर्विशेष इति ॥ ४६ ॥

शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ ४७ ॥

शब्दोऽनुमानं न प्रमाणान्तरम्, कस्मात् शब्दार्थस्यानु-
मेयत्वात्, कथमनुमेयत्वम्, प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धे यथाऽनुप-
लभ्यमानो लिङ्गी मितेन लिङ्गेन पञ्चान्मीयत इति अनुमानम्
एवं मितेन शब्देन पञ्चान्मीयतेऽर्थोऽयमनुपलभ्यमानं शब्दः ।
इतश्चानुमानं शब्दः ॥ ४७ ॥

उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ४८ ॥

प्रमाणान्तरभावे द्विप्रवृत्तिरुपलब्धिरन्यथा ह्युपलब्धिरनु-
माने अन्यधोपमाने, तद्व्याख्यानं शब्दानुमानयोस्तूपलब्धि-

नवयपदवाच्यत्वे उपमानस्य प्रमाणाद्यैः प्रमानं उपमानजन्यां प्रमान् अनुमानत्वेन न
पश्चान् इत्यर्थः व्याप्तिज्ञानाभावादिति भावः ॥ ४५ ॥

ननु व्याप्तिज्ञाननियमः कल्पयतामित्यनुश्रयेन दुर्लभान्तरमाह । अनुमानादुप-
मानस्य नाविशेषः तथेत्युपसंहारात् यथा गौसु यथा नवय इति ज्ञानादुपमानसिद्धे-
रुपमानाधीनसिद्धेरुपनिर्दिष्टः तथा च व्याप्तिज्ञानानपेक्षसादृश्यज्ञानाधीनोपनिर्दि-
ष्टिरित्यनुभवसिद्धं किञ्च नानुमिनोनि किन्तूपनिर्दिष्टोऽनुभवसायसिद्धोपनिर्दि-
र्नापलपितुं शक्यत इत्याशयः ॥ ४६ ॥

समानुपमानप्रामाण्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १७ ॥

रूपमप्राप्तं शब्दं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति । शब्दोऽनुमानमित्यस्य शब्दबोधी-
ऽनुमितिरिति पर्यवसितायंरूपा च शब्दो लिङ्गविधयादुमितिकरणम् अयंस्त
शब्द प्रतिपादयत्यनुपलब्धेरप्रत्यक्षत्वात् अनुमेयत्वादिति तथा च शब्दज्ञानमनु-
मितिरप्रत्यक्षविषयत्वात् प्रत्यक्षभिन्नत्वाद्देवत्व तापर्यम् ॥ ४७ ॥

इतन्तरमाह । उपलब्धेः शब्दबोधत्वेनाभिमतया अनुमितित्वेनाभिन्ता-

प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥ ५१ ॥

प्रत्यक्षतस्तावच्छब्दार्थप्राप्ते नोपलब्धरतीन्द्रियत्वात् येनेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तस्य विषयभावमतिहत्तोऽर्थो न गृह्यते । अस्ति चातीन्द्रियविषयभूतोऽप्यर्थः समाजेन चेन्द्रियेण गृह्यमाणयोः प्राप्तिर्गृह्यत इति प्राप्तिलक्षणे च गृह्यमाणे शब्दार्थयोः शब्दान्तिके वार्थः स्यात्, अर्थान्तिके वाशब्दः स्यात्, उभयं वोभयत्र । अथ खल्वयम् ॥ ५१ ॥

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ॥ ५२ ॥

स्थानकरणाभावादिति चार्थः । न चायमनुमानतोऽप्युपलभ्यते शब्दान्तिकेऽर्थ इति । एकस्मिन् पक्षेऽप्यस्य स्थानकरणोच्चारणीयः शब्दस्तदन्तिकेऽर्थ इति । अन्नोग्न्यसि शब्दोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन्, न च प्रगृह्यन्ते । अग्रहणान्नानुनेयः प्राप्तिलक्षणः सम्बन्धः अर्थान्तिके शब्द इति । स्थानकरणासम्भवादनुच्चारणम्, स्थानं कण्ठादयः, करणं प्रयत्नविशेषः । तस्यार्थान्तिकेऽनुपपत्तिरिति उभयप्रतिषेधाच्च नोभयम् । तस्मान्न शब्देनार्थः प्राप्त इति ॥ ५२ ॥

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

शब्दार्थप्रत्ययस्य व्यवस्थादर्शनादनुमीयतेऽस्ति शब्दार्थ-

शब्दार्थयोः सम्बन्धाभाव इत्यप्याह । शब्देन उच्चार्यस्य सम्बन्धाभावः व्याहृ-
भावः स्तुमाह पुरदेति, यदि शब्दस्यार्थेन व्याप्तिः स्यात्तदा कांप्रदासीत्यद्वै-
तुं प्रपूरणप्रदाहपाटनानि स्युः शब्दस्य व्याहृत्य सत्वेनाद्वादीरर्थस्यापि
सत्तात् ॥ ५३ ॥

तत् किंशब्दोऽसम्भवेनाद्ये प्रत्यादयति तथा सत्यतिप्रसङ्ग इत्याह इति ।

सामयिकः शब्दादर्धमन्त्रत्ययो न स्वाभाविकः । ऋष्यार्थ-
स्नेच्छानां यथाकामं शब्दविनियोगोऽर्धप्रत्यायनाय प्रवर्तते,
स्वाभाविके हि शब्दस्यार्धप्रत्यायकत्वे यथाकामं न स्यात् ।
यथा तैजसस्य प्रकाशस्य रूपप्रत्ययहेतुत्वं न जातिविशेषे
व्यभिचरतीति ॥ ५५ ॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५६ ॥

पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यामेषु तस्येति शब्दविशेषमेवाधिकुरुते
भगवानृषिः । शब्दस्य प्रमाणत्वं न सम्भवति, कस्मादनृत-
दोषात् । पुत्रकामेष्टौ पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति, नेष्टौ
संस्थितायां पुत्रजन्म दृश्यते । दृष्टार्थस्य वाक्यस्यानृतत्वात् अदृ-
ष्टार्थमपि वाक्यमग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्याद्यनृत-
मिति ज्ञायते । विहितव्याघातदोषाच्च हवने “उदिते होतव्य-
मनुदिते होतव्यं समयाध्युषिते होतव्यम्” इति विधाय
विहितं व्याहन्ति “श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते
जुहोति शवलोऽस्या, हुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति

शब्दस्यार्धेन सह न स्वाभाविकः सम्बन्धः जातिविशेषेऽनियमात् शब्दस्या-
नियताद्येकत्वदर्शनादाव्यां हि यत्रशब्दाद्दीर्घशक्यविशेषं प्रतिगन्ति स्नेच्छान्तु
कङ्कनिति नियमे तु सर्वः सर्वं प्रतीयात् ऋपाततद्येदं नानाशक्तावपि यत्र यस्य
शक्तिरहसस्य तदर्धोपस्थितेः ॥ ५५ ॥

समाप्तं शब्दसान्दान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १८ ॥

शब्दस्य दृष्टादृष्टार्धकत्वेन द्वैविध्यमुक्तं तत्र चादृष्टार्धकशब्दस्य वेदस्य प्रामाण्यं
परीक्षितुं पूर्वपदयति । तस्य दृष्टार्धकव्यतिरिक्तशब्दस्य वेदस्य ऋप्रामाण्यं कुतः
ऋनृतत्वादिदोषात् तत्र च पुत्रेष्टिकारौ यागादौ क्वचित् फलानुत्पत्तिदर्शना-
दनृतत्वं व्याघातः पूर्वापरविरोधः यथा उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति
समयाध्युषिते जुहोति श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते शवलोऽस्याहुतिमभ्य-

वैगुण्यं प्रज्ञाप्रयत्नगतः प्रमादः, साधनवैगुण्यम् आर्द्रं सुषिरं
टाविति, तत्र फलं न निष्पद्यत इति नानृतदोषः । गुण-
योगेन फलनिष्पत्तिदर्शनात् न चेदं लौकिकाद्भिद्यते पुत्रकामः
पुत्रेष्वा यजेतेति ॥ ५७ ॥

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ५८ ॥

न व्याघातो हवन इत्यनुवर्तते योऽभ्युपगतं हवनकालं
भिनत्ति ततोऽन्यत्र जुहोति तत्रायमभ्युपगतकालभेदे दोष
उच्यते श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति तदिदं
विधिभ्रंशे निन्दावचनमिति ॥ ५८ ॥

अनुवादीपपत्तेश्च ॥ ५९ ॥

पुनरुक्तदोषोऽभ्यासे नेति प्रकृतम् । अनर्थकोऽभ्यासः
पुनरुक्तः अर्थवानभ्यासोऽनुवादः योऽयमभ्यासस्त्रिः प्रथमा-
मन्वाह त्रिरुक्तमामित्यनुवाद उपपद्यते अर्थवत्त्वात् । त्रिर्वच-
नेन हि प्रथमोत्तमयोः पञ्चदशत्वं सामिधेनीनां भवति ।
तथाच मन्वाभिवादः । इदमहं भ्रातृव्यं पञ्चदशवरेण वाग्-
ज्जेण वाधे योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म इति पञ्चदशसामि-
धेनीर्वचं मन्वोऽभिवदति तदभ्यासमन्तरेण न स्यादिति ॥ ५९ ॥

रादेवैगुण्यमप्रोचितत्वादिति यद्योक्तं कर्मणः फलाभावे घटतत्वं न चैवमस्तीति
भावः ॥ ५७ ॥

व्याघातं परिहरति । न व्याघात इति श्रेयः सम्याधानकाले उदितदोषा-
दिरुक्तमभ्युपेत्य स्वीकृत्यानुदितदोषादिकरणे पूर्वोक्तदोषवचनात् व्याघात
इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

पौनरुक्त्यं परिहरति । च पुनरर्थे अनुवादीपपत्तेः पुनर्न पौनरुक्त्यं निष्पद्यी-
सनत्वे हि पौनरुक्त्यं दोष उक्तस्तत्रे तदनुवादस्य उपपत्तेः प्रयोजनस्य सम्भवात्

विधिः फलवादलक्षणा या प्रशंसा सा स्तुतिः सम्प्रत्ययार्थं स्तूयमानं अद्धीतेति प्रवर्तिका च फलत्रवणात् प्रवर्तते । सर्वजिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्याथै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्येवमादिः । अनिष्टफलवादो निन्दा वर्जनार्थं निन्दितं न समाचरेदिति । स एष वा प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ञोत्तिष्ठोमी य एतेनानिष्ठाऽन्येन यजते गर्त्तं पतत्ययमेवैतज्जीर्यते वा इत्येवमादि । अन्यकर्त्तृकस्य व्याहृतस्य विधेर्वादः परकृतिः । हुत्वावपामेवाग्रेऽभिधारयन्ति अथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधारयन्ति । अग्नेः प्राणाः पृषदाज्यं स्तोममित्येवमभिदधतीत्येवमादि । ऐतिह्यसमाचरितो विधिः पुराकल्प इति । तस्माद्वा एतेन ब्राह्मणा हविः पवमानं सामस्तोमस्तोपन् योने यज्ञं प्रतनवामह इत्येवमादिः । कथं परकृतिपुराकल्पौ अर्थवादाविति । स्तुतिनिन्दावाक्येनाभिसम्बन्धाद्बिध्याश्रयस्य कस्य कस्यचिदर्थस्य द्योतनादर्थवाद इति ॥ ६३ ॥

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ६४ ॥

तत्र स्तुत्यादिभेदादर्थवादं विमजते । स्तुतिः साधाहिध्यर्थस्य प्रशंसापदं वाक्यं यथा सर्वजिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्य आग्रे सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्यादि अनिष्टबोधनद्वारा बिध्यर्थः प्रवर्तकं निन्दा एषवाव-प्रथमो यज्ञानां यज्ञोत्तिष्ठोमीऽयम् एतेनानिष्ठा अन्येन यजते स गर्त्तं पतत्ययमेवैतज्जीर्यते इत्यादि पुरुषविशेषनिष्ठमिदो विरुद्धरूपं परकृतिः यथा हुत्वा वपामेवाग्रेऽभिधारयन्त्यथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधारयन्त्यथ प्राणाः पृषदाज्यमित्यभिदधतीत्यादि ऐतिह्यसमाचरिततया कीर्त्तनं पुराकल्पः यथा तस्माद्वा एतेन पुरा ब्राह्मणावधिः पवमानसामस्तो मम स्तोपन् यज्ञं प्रतनवामह इत्यादि ॥ ६३ ॥

विध्यनुवचनञ्चानुवादो विहितानुवचनञ्च, पूर्वः शब्दानु-
वादोऽपरोऽर्थानुवादः । यथा पुनरुक्तं द्विविधमेवमनुवादो-
ऽपि । किमर्थं पुनर्विहितमनूयते, अधिकारार्थं, विहित-
मधिकृत्य स्तुतिर्विध्यते निन्दा वा विधिशीपो वाभिधीयते ।
विहितानन्तरार्थोऽपि चानुवादो भवति । एवमन्यदृष्टुन्ने-
च्छीयम् । लोकेऽपि च विधिरर्थवादोऽनुवाद इति च त्रिविधं
वाक्यम् । श्रोतनं पचेदिति विधिवाक्यम् । अर्थवादवाक्य-
मायुर्वर्चो बलं सुखं प्रतिभानञ्चान्ने प्रतिष्ठितम् । अनुवादः
पचतु पचतु भवानित्यभ्यासः क्षिप्रं पचतामिति वा, अङ्ग-
पचतामित्यधेपणार्थम् । पचतामेवेति वाऽवधारणार्थम् ।
यथा लौकिके वाक्ये विभागेनार्थग्रहणात् प्रमाणत्वमेवं वेद-
वाक्यानामपि विभागेनार्थग्रहणात् प्रमाणत्वं भवितुमर्ह-
तीति ॥ ६४ ॥

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥ ६५

पुनरुक्तमसाधु, साधुरनुवाद इति अयं विशेषो नोपपद्यते ।
कस्मात् उभयत्र हि प्रतीतार्थः शब्दोऽभ्यस्यते चरितार्थस्य
शब्दस्याभ्यासादुभयमसाध्विति ॥ ६५ ॥

शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ६६ ॥

अनुवादलक्षणाद् । प्राप्तस्य अनु पश्चात् कथनं स प्रयोजनमनुवाद इति
सामान्यलक्षणं तद्विशेषो विधिपिहितस्येति विध्यनुवादो विहितानुवादयेत्यर्थः अयं
अर्थवादानुवादविभागेविधिसमभिव्याहृतवाक्यानां तेन भूतार्थवादरूपाया
वेदान्तवाक्यानामपरिग्रहान्न न्यूनता ॥ ६४ ॥

ग्रहते । शब्दाभ्यासस्य बोधितार्थकशब्दस्य योऽभ्यासः पुनः प्रयोगक्षीप-
मत्तेः सन्नात् अनुवादः पुनरुक्तान्न भिद्यत इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

नानुवादपुनरुक्तयोरविशेषः । कस्मात् । अर्थवदभ्यासस्या-
नुवादभावात् समानेऽभ्यासे पुनरुक्तमनर्थकम् । अर्थवान-
भ्यासोऽनुवादः । शीघ्रतरगमनोपदेशवत् । शीघ्रं शीघ्रं गम्यतां
शीघ्रतरं गम्यतामिति क्रियातिशयोऽभ्यासेनैवोच्यते । उदा-
हरणार्थं श्लेदम् एवमन्योऽप्यभ्यासः । पचति पचतीति क्रिया-
नुपरमः । ग्रामो ग्रामो रसणीय इति व्याप्तिः । परिपरि-
द्विगर्त्तेभ्यो हृष्टो देव इति परिवर्जनम्, अध्यधि कुक्षं निपक्ष-
मिति सामीप्यम् । तिक्तं तिक्तमिति प्रकारः । एवमनुवादस्य
स्तुतिनिन्दाशेषविधिष्वधिकारार्थता विहितार्थता चेति ।
किं पुनः प्रतिषेधहेतूद्दारादेव शब्दस्य प्रमाणत्वं न
सिद्धयति ॥ ६६ ॥

मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रा-
माण्यात् ॥ ६७ ॥

किं पुनरायुर्वेदस्य प्रामाण्यं यदायुर्वेदेनोपदिश्यते इदं
हृत्वेष्टमधिगच्छति इदं वर्जयित्वाऽनिष्टं जहाति तस्यानु-
ष्टीयमानस्य तथाभावः सत्यार्थताऽविपर्ययः, मन्त्रपदानाञ्च
विषभूताऽग्रनिप्रतिषेधार्थानां प्रयोगेऽर्थस्य तथाभावः एतत्
प्रामाण्यं किं कृतमेतत् । आप्तप्रामाण्यकृतम् । किं पुन-
राप्तानां प्रामाण्यं साक्षात्कृतधर्मता भूतदया यथाभूतार्थ-

समावृते । अनुवादस्य पुनरुक्तावविशेषः अभ्यासात् अभ्यासस्य सप्रयोजन-
त्वात् तत्र दृष्टान्तमाह शीघ्रेति यथा लोके गम्यतामित्युक्ता पुनर्गम्यतां गम्यताम्
इत्यादि कर्माविलम्बादिषोषार्थमुच्यते तथा प्रकृतेऽपीति ॥ ६६ ॥

एवमप्रामाण्यसाधकं निरस्य प्रामाण्यं साधयति । आप्तस्य वेदकर्तुः प्रामा-
ण्यात् यथाधोपदेशकत्वात् वेदस्य तदुक्तत्वमर्थाङ्गत्वं तेन हेतुना वेदस्य प्रामाण्य-

न लौकिकेष्वदर्शनात्, तेषुपि नित्या इति चेत् न अनाप्तोप-
देशादर्थविसंवादोऽनुपपन्नः । नित्यत्वाद्दि शब्दः प्रमाणमिति
अनित्यः स इति चेत् अविशेषवचनम् अनाप्तोपदेशो लौकिकी
न नित्य इति कारणं वाच्यमिति । यथानियोगस्यार्थस्य
प्रत्यायनात्नामधेयशब्दानां लोके प्रामाण्यं नित्यत्वात्प्रामा-
ख्यानुपपत्तिः । यत्रार्थे नामधेयशब्दो नियुज्यते लोके तस्य
नियोगसामर्थ्यात् प्रत्यायको भवति न नित्यत्वात् मन्वन्तर-
युगान्तरेषु चातीतानागतेषु सम्प्रदायाभ्यासप्रयोगाविच्छेदी
वेदानां नित्यत्वम् आप्तप्रामाण्याच्च प्रामाण्यम् लौकिकेषु
शब्देषु चैतत् समानमिति ॥ ६७ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम् ।

अथथार्थः प्रमाणोद्देश इति मत्वाह ।

न चतुष्टुमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥१

न चत्वार्येव प्रमाणानि, किं तर्हि, ऐतिह्यमर्थापत्तिः

मनुमेयम् प्राप्तं गृहीतं प्रामाण्यं यत्र स वेदस्तादृशेन वेदत्वेन प्रामाण्यमनुमेय-
मिति केचित् ॥ ६७ ॥

समाप्तं शब्दविशेषपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १८ ॥

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ विभागपरीक्षा-

निरपेक्षसाराङ्गप्रमाणपरीक्षणं नाम द्वितीयस्याय-

माह्निकम् ॥ १ ॥

एतद् विभागसापेक्षप्रमाणपरीक्षणं तदेव चाह्निकायः चत्वारि चात्र प्रकरणानि

शब्दलक्षणमैतिह्याद्वावर्तते सोऽयं भेदः सासान्यात् संगृह्यत इति । प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य सन्वदस्य प्रतिपत्तिरनुमानं, तथा धार्थापत्तिरनुमानाभावाः, वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावादुग्रहणमर्थापत्तिरनुमानमेव, अविनाभावहृत्त्या च सन्वदयोः समुदायसमुदायिनोः समुदायेनेतरस्य ग्रहणं सम्भवः । तदप्यनुमानमेव । अस्मिन् सतीदं नोपपद्यत इति विरोधित्वे प्रसिद्धे कार्यानुत्पत्त्या कारणस्य प्रतिबन्धकमनुमीयते सोऽयं यद्यार्थ एव प्रमाणोद्देश इति सत्यमेतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम् । अर्थापत्तेः प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते तथाहीयम् ॥ २ ॥

अर्थापत्तिरप्रमाणस्यैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

अस्तु मेघेषु हृष्टिर्न भवतीति सत्तु भवतीत्येतदर्यादापद्यते सत्स्वपि चेकदा न भवति सेवमर्थापत्तिरप्रमाणमिति । नानैकान्तिकत्वमर्थापत्तेः ॥ ३ ॥

अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥

सिद्धान्तमवन् । न प्रमापचतुष्टयत् प्रतिषेधः शब्दं ऐतिह्यज्ञानार्थान्तरभाषादन्तर्भाषात् नान्यन्तव आक्षेपत्वज्ञानसम्बाहस्तुतः आक्षेपत्वज्ञानं न शब्दकारणं किन्तु आकाङ्क्षादिज्ञानं योग्यताप्रमाधीना च शब्दप्रमेति धर्मापत्त्यादिरनुमानेऽन्तर्भावः उपपादकत्वमनं हि विना व्याप्तिज्ञानं न सम्भवति हृष्टित्वादावपि मेघजन्यत्वव्याप्तिरस्यैव सम्बन्धेऽपि व्याप्तिनूलकत्वादनुमानं व्याप्तिप्रमेदित्वे च स्वभिसारादप्रमापन् एवमभाषी व्याप्तिज्ञानेऽनुमानम् एवावनिष्ठव्याप्तेयादुमानादत्वे न विरोध इति भावः । २ ।

सत्यार्थपत्तेः प्रमाणे दक्षिर्भाषान्तर्भावविद्या तद्वैव तु शक्नोति तदस्यः इदमे । एतत्ति मेघे हृष्टिर्न भवतीत्यनेन सति मेघे हृष्टिर्भवतीत्यर्थापत्तिविषयसत्त एव न प्रमापत्त्वं सत्यपि मेघे हृष्ट्यभाषादनेकान्तिकत्वात् । ३ ।

तत्रामाख्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

अर्थापत्तेरपि कार्योत्पादेन कारणसत्ताया अव्यभिचारो विषयः न च कारणधर्मो निमित्तप्रतिबन्धात् कार्यानुत्पादत्वमिति । अभावस्य तर्हि प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते कथमिति ॥ ६ ॥

नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥

अभावस्य भूयसि प्रमेये लोकसिद्धेर्वैजात्यादुच्यते नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेरिति अथाऽयमर्थवहुत्वादर्थैकदेश उदाह्रियते ॥ ७ ॥

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वाद्लक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धेः ॥ ८ ॥

तस्याभावस्य सिद्ध्यति प्रमेयं, कथं लक्षितेषु वाससु अनुपादेवेषु उपादेयानामलक्षितानां लक्षणलक्षितत्वात् लक्षणाभावेन लक्षितत्वादिति । उभयसन्निधावलक्षितानि वासांस्थानयेति प्रयुक्तो येषु वाससु लक्षणानि न भवन्ति तानि

एव यत्र कुत्रचिदनैकान्तिकत्वं न दीपाय किन्तु स्वविषये इति यदि तदार्थापत्तेरपि नाप्रामाण्यमिच्छात् । अनैकान्तिकत्वस्य स्वविषये साधकत्वाद्यदि स्वप्नेतोः प्रामाण्यं नश्यते तदार्थापत्तेरपि स्वविषये प्रामाण्यमिति ॥ ६ ॥

अभावस्य न प्रमादेऽन्तर्भाव इति तदस्यः इत्येते । अभावनामर्थं प्रमाद्यं तदा स्याद्यदि तस्य प्रमेयं सिद्धोत्तदेव तु नास्ति अभावस्य तुच्छत्वात् तत्र प्रमाद्यप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ७ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । तस्याभावप्रमादस्य प्रमेयसिद्धिः भादप्रधानो निर्देशः हिं तत्प्रमेयसिद्धत्वाद् लक्षितेषु इति अलक्षितेषु घटादिषु । लक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धिः अलक्षितानां स्वयं प्रमेयत्वस्य च अलक्षितत्वत्वादिति उच्यते ॥

किन्तु केषुचिद्व्यञ्जणान्यवस्थितानि अनवस्थितानि केषुचिदपेक्ष-
माणी येषु लक्षणानां भावं न पश्यति तानि लक्षणाभावेन
प्रतिपद्यत इति ॥ ११ ॥

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

अभावद्वैतं खलु भवति प्राक् चोत्पत्तेरविव्यमानता
उत्पन्नस्य चालनो हानादविव्यमानता, तत्रालक्षितेषु वासःसु
प्रागुत्पत्तेरविव्यमानतालक्षणी लक्षणानामभावो नेतर इति ।
आप्तोपदेशः शब्द इति प्रमाणभावे विशेषणं ब्रुवता नाना-
प्रकारः शब्द इति ज्ञाप्यते तस्मिन् सामान्येन विचारः किं
नित्योऽद्यानित्य इति ॥ १२ ॥

विसर्गहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः ॥ १३ ॥

आकाशगुणः शब्दो विमुनिंत्योऽभिव्यक्तिधर्मक इत्येके,
गन्धादिसहवृत्तिद्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिवदवस्थितोऽभि-
व्यक्तिधर्मक इत्यपरे, आकाशगुणः शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्मको
वृद्धिदित्यपरे, महाभूतसङ्गोभजः शब्दोऽनाश्रित उत्पत्ति-

सनाधर्मे । पूर्वपक्षो न युक्तः प्रतियोगिनी सदस्यस्य यदवस्थितमवस्थानं
तस्यापेक्षाय तादृशसिद्धेः अयमर्थः प्रतियोगिस्वरूपज्ञानादेनाभावस्वरूपनिरूपण-
रुद्धवात्राभावस्यदापेदेति भावः ॥ ११ ॥

प्रमेयसिद्धिरिति । नखूक्तमनुवर्तते प्रतियोगिन उत्पत्तेः प्राक् अभावस्य
उपपत्तेः उपलभ्यात् घटी भविष्यतीत्यादिप्रागभावविषयकप्रत्यक्षस्य सार्वभौकि-
कत्वादिति भावः अकारेण अनादेरेण प्रत्यक्षसिद्धत्वं समुद्भूयते घटाया नित्या-
पारत्वेन न प्रानास्यं वस्तुतो लिप्यादिवत्सादेति क्त्वात्कस्याप्यनुमाने शब्दं वाक्य-
भावं इति ॥ १२ ॥

दिति चेन्न अभिभवोपपत्तेः संयोगस्य व्यञ्जकस्य तीव्रमन्दतया
 शब्दग्रहणस्य तीव्रमन्दता भवति न तु शब्दो भिद्यते यथा
 प्रकाशस्य तीव्रमन्दतया रूपग्रहणस्येति तच्च नैवम् अभि-
 भवोपपत्तेः, तीव्रो भेरीशब्दो मन्दं तन्त्रीशब्दमभिभवति न
 मन्दः, न च शब्दग्रहणमभिभावकं शब्दस्य न भिद्यते शब्दे
 तु भिद्यमाने युक्तोऽभिभवः तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभिव्यज्यत
 इति, अभिभवानुपपत्तिस्य व्यञ्जकसमानदेशस्याभिव्यक्तौ प्राप्य-
 भावात् व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते शब्द इत्येतस्मिन्
 पक्षे नोपपद्यतेऽभिभवः, न हि भेरीशब्देन तन्त्रीस्वनः प्राप्त
 इति, अप्राप्ते अभिभव इति चेत् शब्दमात्राभिभवप्रसङ्गः ।
 अथ मन्येताऽसत्यां प्राप्तावभिभवो भवति इति । एवं सति यथा
 भेरीशब्दः कश्चित्तन्त्रीस्वनमभिभवति । एवमन्तिकस्योपादान-
 मिव दवीयस्योपादानमपि तन्त्रीस्वनं नाभिभवेत् अप्राप्तेर-
 विशेषात् तत्र कश्चिदेव भेरीयां प्रणादितायां सर्वलोकेषु समान-
 कालास्तन्त्रीस्वना न श्रूयेरन् इति । नानाभूतेषु शब्दसन्तानेषु
 सत्त्वं श्रोत्रप्रत्यासत्तिभावेन कस्यचिच्छब्दस्य तीव्रेण मन्दस्या-
 भिभवो युक्त इति । कः पुनरयमभिभवो नाम ग्राह्यसमान-
 जातीयग्रहणमभिभवः । यद्योक्ताप्रकाशस्य ग्रहणार्हस्यादि-
 त्यप्रकाशेनेति ॥ १४ ॥

रत एव ऐन्द्रियरूपादिति सामान्यवत्त्वे सति बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्ष-
 विषयतादित्यर्थः परं तु ऐन्द्रियरूपं लौकिकप्रत्यक्षविशेषत्वं सामान्यसमवाययोरु-
 न तद्वत्त्वं जातित्वादिना विशेषत्वसम्भवेऽपि जातित्वादेरप्रत्यक्षत्वात् व्यभिचारः
 मनस इन्द्रियत्वामावाह नाकनि व्यभिचार आत्मन ऐन्द्रियरूपात्मावाहेश्याह
 अपर्योलकत्वनामग्राह्य इति हतकैति हतकै घटादौ यथा उपचारी शत्रुं तदेव
 कार्यत्वप्रकारकप्रत्यक्षविषयतादित्यर्थः तद्यथा कार्यत्वेनानाकार्यसार्धलौकिक-

ति, तत्र यथाजातीयकः शब्दो न तथाजातीयकं कार्यं
कञ्चिन्नित्यं दृश्यत इत्यव्यभिचारः । यद्यपि सामान्यनित्यत्वा-
देति इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यमैन्द्रियकामिति ॥ १६ ॥

सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १७ ॥

नित्ये व्यभिचार इति प्रकृतम् । नेन्द्रियग्रहणसामर्थ्या-
च्छब्दानित्यत्वं किं तर्हीन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यत्वात् सन्ता-
नानुमानं तेनानित्यत्वमिति यद्यपि नित्येष्वप्यनित्यत्ववदुप-
चारादिति न ॥ १७ ॥

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्ये-
ष्वप्यव्यभिचार इति ॥ १८ ॥

एवमाकाशप्रदेश आत्मप्रदेश इति नात्राकाशात्मनोः
कारणद्रव्यमभिधीयते यथा कृतकस्य, कथं ह्यविव्यमानमभि-
धीयते अविव्यमानता च प्रमाणतोऽनुपलब्धेः किं तर्हि
तत्राभिधीयते संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं परिच्छिन्नेन द्रव्येणा-
काशस्य संयोगो नाकाशं व्याप्नोति अव्याप्य वर्त्तत इति,
तदस्य कृतकेन द्रव्येण सामान्यं न ह्यामलकयोः संयोग आश्रयं
व्याप्नोति सामान्यकृता च भक्तिराकाशस्य प्रदेश इति ।
अनेनात्मप्रदेशो व्याख्यातः संयोगवच्च शब्दबुद्ध्यादीनामव्याप्य-

वैकालिकत्वरूपनित्यत्वाभावदृष्टानित्यत्वमस्यैवाविनाशित्वाद्नित्यत्वमौपचारिकमती-
न व्यभिचारः प्रादिनत्वं प्रागभावावच्छिन्नसत्त्वं न चैतदसाव इति वार्धः ॥ १६ ॥

द्वितीये व्यभिचारमुद्धरति । सन्तानस्यानुमानेऽनुमिति करणे लिङ्गे विशे-
षणात् सन्तानः सन्तत्यमानः एकधर्मावच्छिन्नत्वेन चायमानः तेन सामान्यवत्त्वं
सतीति विशेषणीयमिति । १७ ।

तृतीये व्यभिचारं वारयति । आकाशे हेतुनांश्चैव आकाशे प्रादेशिक-

इतित्वमिति । परीक्षिता च तीव्रमन्दता शब्दतत्त्वं न भक्ति-
कृतेति । कस्मात् पुनः सूत्रकारस्यास्मिन्नर्थे सूत्रं न श्रूयत
इति, शोनमिदं भगवतः सूत्रकारस्य बहुव्यधिकरणेषु ही पद्यौ
न व्याख्यापयति तत्र शास्त्रसिद्धान्तात् तत्त्वावधारणं प्रति-
पत्तुमर्हतीति मन्यते शास्त्रसिद्धान्तस्तु न्यायप्रमाणात्तमनु-
मतं अनुशासनमनुमानमिति । अथापि खल्विदमस्ति इदं
नास्तीति कुत एतत् प्रतिपत्तव्यमिति प्रमाणत उपलब्धेरनुप-
लब्धेति । अविद्यमानस्तर्हि शब्दः ॥ १८ ॥

प्रागुच्चारणादनूपलब्धेरुच्चारणादनूपलब्धेश्च ॥२६॥

प्रागुच्चारणात्नास्ति शब्दः । कस्मात् । अनुपलब्धेः शती-
दनूपलब्धिरुच्चारणादिभ्य एतन्नोपपद्यते कस्मात् उच्चारणादी-
नामनुपलब्धिहारणानामग्रज्ज्ञात् । अनेनाद्यतः शब्दो नोप-
लब्धयेन समस्त्रिकृष्टयन्त्रियव्यवधानादित्येवमादि अनुपलब्धि-
हारणं न गृह्यते इति साध्यमनुचारितो नास्तीति, उच्चारण-
शब्दो अत्रकं तदभावात् प्रागुच्चारणादनूपलब्धिरिति ।
इतिभेदमुच्चारणं नमिति । विवक्षाजनितेन प्रयत्ने न कौटल्या
पद्योः द्वैविध्यं कल्पयाम्नादिप्रतिपातः । यथास्थानं प्रति-
पत्तव्यमिति नमिति । अत्रोक्तमित्येव प्रतिपातः प्रति-
पत्तव्यं अत्रोक्तमित्येव । तस्मात्प्रोक्तव्यत्वाभावात्तदवयव

अपि त्वभावादेवेति सोऽयमुच्चार्यमाणः श्रूयते श्रूयमाणश्च
भूत्वा भवतीति अनुमीयते ऊर्ध्वं चोच्चारणाच्छ्रूयते स भूत्वा
न भवतीति अभावान्न श्रूयत इति कथम् आवरणानुप-
लब्धेरित्युक्तं तस्मादुत्पत्तिरिरोभावधर्मकः शब्द इति एवञ्च
सति तत्त्वं पांशुभिरिवावाकिरन्निदमाह ॥ १९ ॥

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ २० ॥

यद्यनुपलम्भादावरणं नास्ति आवरणानुपलब्धिरपि तर्ह्य-
नुपलम्भान्नास्तीति तस्या अभावादप्रतिषिद्धमावरणमिति कथं
पुनर्जानीतेऽभावान्नावरणानुपलब्धिरुपलभ्यत इति किमत्र
ज्ञेयं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् समानम् अयं खल्वावरणमनुप-
लभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते नावरणमुपलम्भ इति यथा
कुक्ष्येनाहृतस्यावरणमुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते सेय-
मावरणोपलब्धिवदावरणानुपलब्धिरपि संवेद्यैवेति एवञ्च
सत्यपहतविषयमुत्तरवाक्यमस्तीति अभ्यनुज्ञावादेन तूच्यते
जातिवादिना ॥ २० ॥

अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसङ्गाववन्नावरणानुप-
पत्तिरनुपलम्भात् ॥ २१ ॥

परपेति चावरणादेः प्रतिषेधकस्यादुपलब्ध्याऽभावनिर्णयात् देशान्तरगतनक्ष-
त्रस्थानासूत्रत्वाद् सङ्गच्छते अतीन्द्रियानुपलब्धप्रतिषेधकत्वकल्पनासपेक्ष्य दृष्ट्या-
नित्यत्वकल्पनैव लघीयतीति भावः । १९ ।

भास्कर पूर्वपदपरं एवददम् । अनुपलम्भादनुपलब्धिसङ्गाववन्नावरणानुप-
पत्तिरनुपलम्भात् यथा तस्या चावरणस्यादुपलब्ध्या अभाव इत्युच्यते तथा चाव-
रणादुपलब्धेरनुपलम्भात्तदभाव चावरणोपलब्धिरेव स्यात् यदि दा चावरणादुप-
लब्धेरनुपलब्धेऽपि चावरणादुपलब्धेरभावस्य दा चावरणस्यादुपलम्भादपि चावरण-
स्यादुपलब्धिरिच्छेः । २० ।

साध्यवैधर्म्येणोदाहरणम् ॥ २४ ॥

नारुणित्यत्वात् ॥ २५ ॥

उभयस्मिन्नुदाहरणे व्यभिचारान्न हेतुः । अयं तर्हि हेतुः

॥ २५ ॥

सम्प्रदानात् ॥ २६ ॥

सम्प्रदीयमानमवस्थितं दृष्टं, सम्प्रदीयते च शब्द आचार्येणान्तेवासिने तस्मादवस्थित इति ॥ २६ ॥

तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २७ ॥

येन सम्प्रदीयते यस्मै च तयोरन्तरालेऽवस्थानमस्य केन लिङ्गेनोपलभ्यते सम्प्रदीयमानो ह्यवस्थितः सम्प्रदातुरपैति सम्प्रदानञ्च प्राप्नोतीत्यवर्जनीयमेतत् ॥ २७ ॥

अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

अध्यापनं लिङ्गम् असति सम्प्रदानेऽध्यापनं न स्यादिति ॥ २८ ॥

न सत्प्रतिपदस्तदीयहेतोरनैकान्तिकत्वादित्याह । अस्वर्थत्वं न शब्दनित्यत्व-
साधकं कर्नपि व्यभिचारात् ॥ २४ ॥

अनैकान्तिकमपि साधकं स्यादवाह । अनैकान्तिकस्य साधकत्वेऽपीः पर-
नापीर्नित्यत्वं न स्यात्प्रवृत्त्यादिना तद्वानित्यत्वानुमानापत्तेरित्यर्थः ॥ २५ ॥

इदमेतत् । गुरुणा शिष्याय विद्यायाः सम्प्रदानात् तथा च शब्दस्य प्राक्सत्त-
सिद्धं तथा च तावत्कालं स्थिरं चैनं कः परात्राभ्यसिष्यतीति न्यायान्नित्यत्वमर्ध-
सिद्धमिति भावः ॥ २६ ॥

सिद्धान्तवत्त्वं । शिष्ये उपसद्रे गुरुरध्यापयति यदि च शब्दो नित्यः स्यात्तदा
शिष्यागमनादन्तरध्यापनात् पूर्वमपि शब्द उपसदभ्येत्यनुपलब्ध्या च नास्ति शब्द-
इत्यवस्तुदुहो न हेतुः ॥ २७ ॥

पूर्वपदवत्त्वं । तदीयहेतोः प्रतिषेधो न दुःकः इतः अध्यापनात् यथान-

त्रिनृत्यत् भवानिति, हिरनृत्यत् त्रिरनृत्यत् हिरग्निहोत्रं
जुहोति हिर्भुङ्क्ते एवं व्यभिचारात् प्रतिषिद्धहेतावन्यशब्दस्य
प्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥ ३१ ॥

अन्यद्वन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताऽभावः ॥ ३२

यदिदमन्यदिति मन्यसे, तत् स्वार्थेनानन्यत्वादन्यन्न
भवति । एवमन्यताया अभावः, तत्र यदुक्तमन्यत्वेऽप्यभ्या-
सोपचारादित्येतदयुक्तमिति शब्दप्रयोगं प्रतिषेधतः शब्दान्तर-
प्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥ ३२ ॥

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्ष-
सिद्धेः ॥ ३३ ॥

अन्यस्मादनन्यतामुपपादयति भवान् उपपाद्य चान्यत् प्रत्या-
चष्टे अनन्यदिति च शब्दमनुजानाति प्रयुङ्क्ते चानन्यदिति ।
एतत् समासपदमन्यशब्दोऽयं प्रतिषेधेन सह समस्यते यदि
चात्रोत्तरं पदं नास्ति कस्यायं प्रतिषेधेन सह समासः, तस्मा-
त्तयोरनन्यान्यशब्दयोरितरोऽनन्यशब्द इतरमन्यशब्दमपेक्ष-
माणः सिद्धयतीति तत्र यदुक्तमन्यताया अभाव इत्येतदयुक्त-
मिति, अस्तु तर्हीदानीं शब्दस्य नित्यत्वम् ॥ ३३ ॥

उत्तरयति । पूर्वपक्षो न युक्तः कुतः अन्यत्वे भेदेऽपि शब्दानाम् अध्ययनाभ्या-
सस्य उपचारात् सम्भवात् न ह्यभ्यासः स्वैर्यं साधयति हिर्जुहोति त्रिनृत्यतीत्यादौ
भेदेऽप्यभ्यासदर्शनादिति भावः ॥ ३१ ॥

अन्यतैव जगति नास्तीति ह्यनन्यत्वेऽप्यभ्यासोपपत्तिरिति तटस्य चाग्रहते ।
यदमन्यद्वन्यदुच्यते तत्स्वस्मादनन्यादभिन्नं तत्कमन्यद्वेदामेदयोर्विरोधादिति
भावः स्वामेदसावशकत्वमिति हृदयम् ॥ ३२ ॥

समासत्ते । तदभावेऽन्यत्वास्मादेऽनन्यतापि नास्ति तयोर्भेदाभेदयोः सिद्धेः

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३४ ॥

यदनित्यं तस्य विनाशः कारणाद्भवति यथा लोष्टस्य कारणद्रव्यविभागात्, शब्दश्चेदनित्यस्तस्य विनाशो यस्मात् कारणाद्भवति तदुपलभ्येत न चोपलभ्यते तस्मान्नित्य इति ॥३४॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥३५॥

यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशप्रसङ्गः । एवमश्रवणकारणानुपलब्धेः सततं श्रवणप्रसङ्गः । व्यञ्जकाभावादश्रवणमिति चेत् प्रतिषिद्धं व्यञ्जकम् । अथाविद्यमानस्य निर्निमित्तं श्रवणमिति विद्यमानस्य निर्निमित्तो विनाश इति समानश्च दृष्टविरोधो निमित्तमन्तरेण विनाशे चाश्रवणे चेति ॥ ३५ ॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥३६॥

अनुमानाच्चोपलभ्यमाने शब्दस्य विनाशकारणे विनाशकारणानुपलब्धेरसत्त्वादित्यनपदेशः । यस्माद्विषाणी तस्मादश्व इति किमनुमानमिति चेत् सन्तानोपपत्तिः उपपादितः शब्दसन्तानः संयोगविभागजाच्छब्दाच्छब्दान्तरं ततोऽप्यन्यत्ततोऽप्यन्यदिति तत्र कार्यः शब्दः कारणशब्दं निरूपणद्वि प्रति-

परस्परसापेक्षत्वात् वस्तुतस्तु तयोर्मध्य इतरस्य एकतरस्य भगन्त्वस्य इतरापेक्षसिद्धेः इतरत्वस्य भेदस्य ज्ञानापेक्षासिद्धिर्यस्य तादृशत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

श्रुते । शब्दो नित्य इत्यादिः अनुपलब्धिरप्रत्यक्षमज्ञानं वा ॥ ३४ ॥

भाष्ये प्रतिबन्धिभाह । यद्यप्रत्यक्षत्वादभावसिद्धिसदाश्रवणकारणस्याप्रत्यक्षत्वादश्रवणं न स्यादिति सततश्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

द्वितीये त्वाह । अनुमानादिना उपलभ्यमाने विनाशकारणे अनुपलब्धे-

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३४ ॥

यदनित्यं तस्य विनाशः कारणाद्भवति यथा लोष्टस्य कारणद्रव्यविभागात्, शब्दश्चेदनित्यस्तस्य विनाशो यस्मात् कारणाद्भवति तदुपलभ्येत न चोपलभ्यते तस्मान्नित्य इति ॥३४॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥३५॥

यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशप्रसङ्गः । एवमश्रवणकारणानुपलब्धेः सततं श्रवणप्रसङ्गः । व्यञ्जकाभावादश्रवणमिति चेत् प्रतिपिष्टं व्यञ्जकम् । अथाविद्यमानस्य निर्निमित्तं श्रवणमिति विद्यमानस्य निर्निमित्तो विनाश इति समानश्च दृष्टविरोधो निमित्तमन्तरेण विनाशे चाश्रवणे चेति ॥ ३५ ॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वाद्वनपदेशः ॥३६॥

अनुमानाच्चोपलभ्यमाने शब्दस्य विनाशकारणे विनाशकारणानुपलब्धेरसत्त्वादित्यनपदेशः । यस्माद्विषाणो तस्मादग्न इति किमनुमानमिति चेत् सन्तानोपपत्तिः उपपादितः शब्दसन्तानः संयोगविभागजाच्छब्दाच्छब्दान्तरं ततोऽप्यन्यत्ततोऽप्यन्यदिति तत्र कार्यः शब्दः कारणशब्दं निरूपयति प्रति-

इत्युक्तमिति तत्रानुपलब्धेः तयोर्मध्य इत्यर्थः एकतरणं शतकालस्य इत्यर्थः तस्मिन् इत्यर्थः तस्मादेकार्थिर्द्वयस्य तादृशत्वादित्यर्थः ३ ३७ ३

मदने । शब्दो नित्य इत्यादिः अदुपलब्धेरश्रवणप्रसङ्गतां या । ३४ ।

शब्दो प्रतिपिष्टमिति । यदश्रवणप्रसङ्गतां तादृशत्वादिति । यदश्रवणकारणत्वात्तस्य तादृशत्वं न तादृशं सत्त्वं तादृशत्वं इत्यर्थः ३ ३४ ।

नित्येति शब्दः । अदुपलब्धेः तद्विनाशप्रसङ्गतां विनाशकारणे अदुपलब्धेः

घातिद्रव्यसंयोगस्वन्यस्य शब्दस्य निरोधकः । दृष्टं हि तिरः
प्रतिकुद्यमन्तिकस्येनाप्यत्रवणं शब्दस्य अत्रवणं दूरस्थेनाप्य-
सति व्यवधान इति । घण्टायामभिहन्यमानायां तारस्तार-
तरो मन्दो मन्दतर इति श्रुतिभेदान्नानाशब्दसन्तानोऽविच्छे-
देन च्रूयते तत्र नित्ये शब्दे, घण्टास्यमन्यगतं वाऽवस्थितं
सन्ताननिवृत्तिरभिव्यक्तिकारणं वाच्यं येन श्रुतिसन्तानो भव-
तीति शब्दभेदश्चासतिश्रुतिभेद उपपादयितव्य इति । अनित्ये
तु शब्दे घण्टास्यं सन्तानवृत्तिसंयोगसहकारिनिमित्तान्तरं
संस्कारभूतं पटुमन्दमिति वर्तते तस्यानुवृत्त्या शब्दसन्तानानु-
वृत्तिः । पटुमन्दभावाच्च तीव्रमन्दता शब्दस्य, तत्कृतश्च श्रुति-
भेद इति न वै निर्निमित्तान्तरं संस्कार उपलभ्यते अनुपलब्धे-
र्नास्तीति ॥ ३६ ॥

पाणिनिमित्तप्रज्ञेप्राच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥३७॥

पाणिकर्मणा पाणिघण्टाप्रज्ञेपो भवति तस्मिन् च सति
शब्दसन्तानो नोपलभ्यते अतः अत्रानुपपत्तिः । तत्र प्रति-
घातिद्रव्यसंयोगः शब्दस्य निमित्तान्तरं संस्कारभूतं निरुणद्धी-
त्यनुमीयते । तस्य च निरोधाच्छब्दसन्तानो नोत्पद्यते अनु-
त्पत्तौ श्रुतिविच्छेदः । यथा प्रतिघातिद्रव्यसंयोगादिषोः

रभावात्तदीयो हेतुरनुपदेशः असाधकः असिद्धत्वात् लक्ष्यभावत्वेन दिनाशकत्वन-
मिति भावः । ३६ ।

सिंहान्तिः मृदान्ते । शब्दादमाने कांशादौ पाणिरुपनिमित्तस्य
प्रज्ञेयात् संयोगाच्छब्दाभावे उपलभ्यमाने शब्दाभावकारणस्य नादुपलब्धिरिति
यथा कुतानुवादिनः परे तु पाणिरुपनिमित्तस्य प्रज्ञेयाः सम्बन्धो यत्र च पाण्डिः
शब्दः अद्यत् उत्तरशब्दः ततः शब्दाभावे शब्दध्वने सति न विनाशकारणादुप-
लब्धिरित्येवं इत्याहुः अन्ते तु पूर्वमूले शब्दस्य तावद्दिनाककः संस्कारविशेषो हेतुरस्य

क्रियाहेतौ संस्कारे निरुद्धे गमनाभाव इति कल्पमन्वानस्य
 मर्गनेन्द्रियप्राज्ञस्य चोपरमः कांस्यपात्रादिषु पाणिमंशेषी
 निरुद्धं संस्कारमन्वानस्येति, तस्मात्सिद्धित्वात्परस्य संस्कारभूतस्य
 नानुपलभ्यिरिति ॥ ३७ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेशावस्थाने तन्नित्य-
 त्वप्रसङ्गः ॥ ३८ ॥

यदि यस्य विनाशकारणं नोपलभ्यते तदवतिष्ठते अज-
 स्याताञ्च तस्य नित्यत्वं प्रमज्जते । एवं यानि सन्निभानि
 गच्छन्वपि गच्छाभिव्यक्तय इति मतं न तेषां विनाश-
 कारणं भवतोपपाद्यते अनुपपादनादनवस्थानमनवस्थानात्
 तेषां नित्यत्वं प्रमज्जत इति । अथ नैवन्तर्हि विनाशकार-
 णानुपलभः गच्छत्यावस्थानान्नित्यत्वमिति । कल्पमन्वाना-
 थयस्य न नादस्य पाणिप्रसंघात् कल्पयत् कारणीपरमाट्ट-
 भावः नैवतिकरुणं हि प्रतिवातिद्वयप्रसंघात् समानाधि-
 करणस्योपपरमः स्यादिति ॥ ३८ ॥

अस्मर्गत्वाद्दृष्टप्रतिषेधः ॥ ३९ ॥

यदिदमा हागणः गच्छ इति प्रतिपिथते अयमनुपपन्नः

यदिदमा हागणः गच्छ इति प्रतिपिथते अयमनुपपन्नः
 यदिदमा हागणः गच्छ इति प्रतिपिथते अयमनुपपन्नः
 यदिदमा हागणः गच्छ इति प्रतिपिथते अयमनुपपन्नः
 यदिदमा हागणः गच्छ इति प्रतिपिथते अयमनुपपन्नः
 यदिदमा हागणः गच्छ इति प्रतिपिथते अयमनुपपन्नः

यदिदमा हागणः गच्छ इति प्रतिपिथते अयमनुपपन्नः

प्रतिषेधः अस्पर्शत्वाच्छब्दात्रयस्य रूपादिसमानदेशस्याग्रहणे
शब्दसन्तानोपपत्तेरस्पर्शव्यापिद्रव्यात्रयः शब्द इति ज्ञायते
न च कस्यसमानात्रय इति प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह सन्नि-
विष्टः शब्दसमानदेशो व्यच्यत इति नोपपद्यते कथम् ॥ ३८ ॥

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समाप्ते ॥ ४० ॥

सन्तानोपपत्तेरिति चार्यः, तद्व्याख्यातम् । यदि रूपा-
दयः शब्दाश्च प्रतिद्रव्यं समस्ताः समुदितास्तस्मिन् समुदाये
यो यथाजातीयकः सन्निविष्टस्तस्य तथाजातीयस्यैव ग्रहणेन
भवितव्यं शब्दे रूपादिवत् तत्र योऽयं विभाग एकद्रव्ये नाना-
रूपाभिन्नश्रुतयो विधर्माणः शब्दा अभिव्यच्यमाना श्रूयन्ते ।
यच्च विभागान्तरं सरूपाः समानश्रुतयः सधर्माणः शब्दा-
स्तीव्रसन्दर्भतया भिन्नाः श्रूयन्ते तदुभयं नोपपद्यते नाना-
भूतानामुत्पद्यमानानामयं धर्मो नैकस्य व्यच्यमानस्येति ।
अस्ति चायं विभागो विभागान्तरश्च तेन विभागीपपत्तेर्मन्या-
महे न प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह शब्दः सन्निविष्टो व्यच्यत
इति । द्विविधचायं शब्दो वर्णात्मको ध्वनिमात्रश्च, तत्र वर्णा-
त्मनि तावत् ॥ ४० ॥

विकारादेशोपदेशात् संशयः ॥ ४१ ॥

इत्यादिनाह । उक्तः प्रतिषेधो न सम्भवति अस्पर्शत्वात् शब्दाद्यस्येति शेषः
शब्दो हि न अस्पर्शवहिश्रुतः अप्रित्तयोगासम्वायिकारणकत्वाभाववदकारणं
श्रुतपूर्वककार्यत्वादित्यामयः ॥ ३८ ॥

एतदेव श्रुत्यादयितुनाह । समाप्ते अस्पर्शसमुदाये साहित्येन शब्दो वर्तते
इति न युक्तं विभक्त्यन्तरस्य विभागान्तरस्य तारमन्दादेरुपपत्तेः अयमर्थः एकस्मि-
न्नेव शब्दादौ तारमन्दादि नादाशब्दा ज्ञायन्ते गन्धादयस्तु विनाशिसंदोशं न
परावर्तन्त इति भावः ॥ १०५ ॥ समाप्तं शब्दानिबन्धनप्रकरणम् ॥ ४० ॥

यकाराटिकारः । पृथक्स्यानप्रयत्नोत्पाद्या हीमे वर्णास्तेषामन्योन्यस्य स्थाने प्रयुज्यते इति युक्तम् । एतावच्चैतत् परिणामो विकारः स्यात् कार्यकारणभावो वा उभयञ्च नास्ति तस्मान्न सन्ति वर्णविकारा वर्णसमुदायविकारानुपपत्तिवच्च वर्णविकारानुपपत्तिः अस्तेर्भूः ब्रुवो वचिरिति यथा वर्णसमुदायस्य धातुलक्षणस्य क्वचिद्विषये वर्णान्तरसमुदायो न परिणामो नाकार्यं शब्दान्तरस्य स्थाने शब्दान्तरं प्रयुज्यते तथा वर्णस्य वर्णान्तरमिति इतञ्च न सन्ति वर्णविकाराः ॥ ४१ ॥

प्रकृतिविवृद्धौ विकारविवृद्धेः ॥ २४ ॥

प्रकृत्यनुविधानं विकारेषु दृष्टम् । यकारे ङस्वदीर्घानुविधानं नास्ति येन विकारत्वमनुमीयत इति ॥ ४२ ॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धे विकाराणामहेतुः ॥ ४३ ॥

द्रव्यविकारा न्यूनाः समा अधिकाश्च गृह्यन्ते तद्वदयं विकारो न्यूनः स्यादिति द्विविधस्यापि हेतोरभावादसाधनं दृष्टान्तः । अत्र नोदाहरणसाधन्याहेतुरस्ति न वैधर्म्यात्

कतं दीर्घादेर्ह्रस्वादारभ्यकतञ्च सुवर्णादिरपि दीर्घाघातलन्दावयवसंयोगनाशादवयविनी नाम्ने न्येव कुष्ठलारभ्यकतं कपालादेश्च स्वरुपाविनाशिन घटायारभ्यकतम् ॥ ४१ ॥

तत्र विकारनिराकरणाय ह्रन् । न वर्णा विकारिण्यस्य सति तत्प्रकृतेरुपादानत्वाभिमतस्यविवृद्ध्या विकारस्यापि विवृद्ध्यापत्तेः महदस्यावयवारम्भावयविनी महदस्तत्त्वत् ङस्वकारारभ्यकारापेक्षया दीर्घकारारभ्यकारस्य विवृद्धिः स्यादित्यर्थः तस्मादादिशब्दः श्रेयानिति भावः ॥ ४२ ॥

साधिरिति । उक्ती हेतुर्न युक्तः विकाराणां प्रकृत्यपेक्षया न्यूनत्वस्य समतस्याधिकस्य बोधनेर्दण्डनात् यथा नृशकपरिमादापेक्षया तद्विकारस्यनुरस्तरिति-

वा तस्यात्तनोऽन्वये पूर्वो व्यूहो निवर्तते, व्यूहान्तरक्षीपजायते तं विकारमाचक्ष्महे । न वर्णसामान्ये कश्चिच्छब्दात्मान्वयी य इत्वं लहाति यत्त्वच्चापद्यते तत्र यथा सति द्रव्यभावे विकारवैषम्ये नाऽनडुहोऽखो विकारो विकारधर्मानुपपत्तेः, एवमिवर्णस्य न यकारो विकारो विकारधर्मानुपपत्तेरिति । इतश्च न सन्ति वर्णविकाराः ॥ ४६ ॥

विकारप्राप्तानामपुनरावृत्तेः ॥ ४७ ॥

अनुपपन्ना पुनरापत्तिः । कथम् । पुनरापत्तेरनुमानादिति । इकारो यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवति न पुनरिकारस्य स्थाने यकारस्य प्रयोगोऽप्रयोगश्चेत्त्वधानुमानं नास्ति ॥ ४७ ॥

सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४८ ॥

अनुमानादिति न इदं ह्यनुमानं, सुवर्णं कुण्डलत्वं हित्वा रुचकत्वमापद्यते रुचकत्वं हित्वा पुनः कुण्डलत्वमापद्यते, एवमिकारोऽपि यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवतीति व्यभिचारादननुमानं, यथा पयो दधिभावमापन्नं पुनः पयो भवति किम्, एवं वर्णानां न पुनरापत्तिः । अथ सुवर्णवत्पुनरापत्तिरिति सुवर्णोदाहरणोपपत्तिश्च न ॥ ४८ ॥

समाधत्ते । नात्र द्रव्यविकारतुल्यता विकाराणां हि अयं धर्मो महत्त्वदुविधानं तद्देहे भेद इति महते तदनुपपत्तिः अन्वत्वदोषत्वादिना महतिभेदेऽपि स्वाद्ये-भेदाभावात् ॥ ४६ ॥

इतश्च न विकार इत्याह । विकारमापन्नं न पुनः प्रकृतिरप्यता दृष्टा न खलु दधि क्षीरतां पुनरापद्यते इकारस्तु यकारतां प्राहः पुनरिकारत्वानापद्यते दधत्वेदुक्ता पुनरपि दधि अवेदुष्यत एवेति भावः ॥ ४७ ॥

चादिपत्तिः । उक्तो हेतुर्न पुनः सुवर्णादिकं हि कृत्स्नीभावं विहाय कुण्डलत्वानापन्नं पुनः कृत्स्नीत्वानापद्यत एवेति भावः ॥ ४८ ॥

वस्थानं वर्णानां, किमिदमनवस्थानं वर्णानाम् उत्पद्य निरोधः । उत्पद्य निरुद्धे इकारे यकार उत्पद्यते यकारे चोत्पद्य निरुद्धे इकार उत्पद्यते इति कः कस्य विकारः तदेतदवगृह्य सन्धाने सन्धाय चावग्रहे वेदितव्यमिति नित्यपक्षे तु तावत्समाधिः ॥ ५२ ॥

नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णा-

विकाराणामप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

नित्या वर्णा न विक्रियन्त इति विप्रतिषेधः यथा नित्यत्वे सति किञ्चिदतीन्द्रियं किञ्चिदिन्द्रियग्राह्यामन्द्रियग्राह्याश्च वर्णा एवं नित्यत्वे सति किञ्चिन्न विक्रियते वर्णास्तु विक्रियन्त इति विरोधादहेतुस्तद्धर्मविकल्पः, नित्यं नोपजायते नापैति अनुपजनापायधर्मकम्, अनित्यं पुनरुपजनापाययुक्तं, न चान्तरेणोपजनापायौ विकारः सम्भवति, तद्यदि वर्णा विक्रियन्ते नित्यत्वमेषां निवर्तते । अथ नित्या विकारधर्मत्वमेषां निवर्तते सोऽयं विरुद्धो हेत्वाभासो धर्मविकल्प इति, अनित्यपक्षे समाधिः ॥ ५३ ॥

अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विकारोपपत्तिः ॥ ५४ ॥

यविकारे मूलशक्तिमाह । वर्णानां नित्यत्वे विकारासम्भवादित्यत्वे साधिरस्यादित्यनेकारप्रत्यक्षान्नरमिकारनामादिकाराणुपपत्तिरित्यर्थः । ५२ ।

यव विकारदायो नित्यत्वमहात्वात् परिहरति । विकाराणां प्रतिषेधो न युक्तः नित्यानां धर्मविकल्पादस्य आगादिधत्वादतीन्द्रियत्वात् चकारैरेन्द्रियकत्वं सहृदीयते यदा हि नित्यानामासाशरीरानामतीन्द्रियत्वेऽपि नौत्पादीनां नित्यत्वमेषां नित्यानामविकारित्वेऽपि वर्णानां विकारित्वं स्यादिति । ५३ ।

प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम् ॥ ५६ ॥

इकारस्थाने यकारः श्रूयते यकारस्थाने खल्विकारी विधीयते, विध्यति, तद्यदि स्यात् प्रकृतिविकारभावो वर्णानां तस्य प्रकृतिनियमः स्यात् दृष्टो विकारधर्मित्वे प्रकृतिनियम इति ॥ ५६ ॥

अनियमे नियमान्नानियमः ॥ ५७ ॥

योऽयं प्रकृतेरनियम उक्तः स नियतो यथाविषयं व्यवस्थितः, नियतत्वान्नियम इति भवति, एवं सत्यनियमो नास्ति तत्र यदुक्तं प्रकृत्यनियमादित्येतदयुक्तमिति ॥ ५७ ॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चा-
प्रतिषेधः ॥ ५८ ॥

नियम इत्यत्रार्थाभ्यनुज्ञा, अनियम इति तस्य प्रतिषेधः । अनुज्ञातनिषिद्धयोश्च व्याघातादनर्थान्तरत्वं न भवति । अनियमश्च नियतत्वान्नियमो न भवतीति नात्रार्थस्य तथाभावः प्रतिषिध्यते किं तर्हि तथाभूतस्यार्थस्य नियमशब्देनाभिधीय-

कालान्तरो यो न दृश्यते दधीति शब्दान्तरसन्नेत्यादि शब्देन तस्य नामादिति भावः । ५५ ।

इत्यथ विकाराद्युपपत्तिरित्याह । विकाराणां हि प्रकृतिनियमो यदा खीर-
दधीः प्रकृतिविकारभावी न तु वैपरीत्यं प्रकृते तु दध्यतेत्यादौ विकारी यकारः-
प्रकृतिविध्यतेत्यादौ तु यकार इकारप्रकृतिरिति भावः । ५६ ।

एतत्तद्व्यापारो इत्येते । अनियमो य एतः स न युक्तः कुतः अनियमत्तल्ल-
क्षणमादिसर्वः । ५७ ।

एतत्तद्व्यापारो इत्येते । अनियमो य एतः स न युक्तः कुतः अनियमत्तल्ल-

विभक्तिर्हयी नामिक्याख्यातिकी च, ब्राह्मणः पचतीत्युदाह-
रणम्. उपसर्गनिपातास्तर्हि न पदसंज्ञाः लक्षणान्तरं वाच्य-
मिति. शिष्यते च खलु नामिक्या विभक्तोरव्ययाह्नोपः तयोः
पदसंज्ञार्थमिति पदेनार्थसम्प्रत्यय इति प्रयोजनं नामपदञ्चाधि-
कृत्य परोच्चा गौरिति पदं खल्विदमुदाहरणम् ॥ ६० ॥

तदर्थे व्यक्ताकृतिजातिसन्निधावुपचारात्
संशयः ॥ ६१ ॥

अविनाभाववृत्तिः सन्निधिः अविनाभावेन वर्तमानासु
व्यक्ताकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते तत्र न ज्ञायते किमन्य-
तमः पदार्थः उत सर्व इति । शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात् पदार्था-
वधारणं तस्मात् ॥ ६१ ॥

या शब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्धुपचय-
वर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्वृत्तिः ॥ ६२ ॥

पदमादौ निरूपयति । ते वटां विभक्त्याः पदं बहुलमविवक्षितं विभक्त्य
सत्त्वमनपेक्षितं विभक्त्य सुतिरुपा वस्तुतस्तु नेदं पदं शब्दधीधीपयोगि किन्तु
इदमाकाशास्वरूपमपवा विभक्तिर्हृत्तिरनःसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वं पदत्वमिति इत्यस्य
पदं निरूप्य तदर्थनिरूपणं सङ्गच्छते यत् प्रसङ्गात् पदार्थनिरूपणमिति तत्र
पदनिरूपणस्यानङ्गतापत्तेः एकसूत्रस्य प्रकरणत्वाभावात् ॥ ६० ॥

तत्र पदे निरूपिते तदाश्रयत्वं पदार्थत्वं निरूपितं तत्रापि धात्वायर्धस्य
निर्विवादत्वाद्वाटिपटाद्ये निरूपयितुमाह । व्यक्तिर्गवादिः जातिः गीत्वादि-
राहृतिरवयवसंस्थानविशेषः तेषां सन्निधिः सामीप्यं निलनं तत्र सति उपचारात्
ज्ञानात् तदा च वटायां दुग्पत्प्रत्ययात् किमेतेषां प्रत्येकं पदार्थ उत समसमिति
मंशय इत्यर्थः इदं भावमिति केचित् वस्तुतस्तु दुर्बोधादिस्वरसात् सूत्रमेव तदर्थ
इदंस्तु भावकृतः पूरणमिति प्रतिभाति ॥ ६१ ॥

भिर्यो विग्रेष्यते स गौशब्दाद्यो या गौस्तिष्ठति या गौर्निपण्येति
न द्रव्यमात्रमविशिष्टं जात्याविनाऽभिधीयते, किं तर्हि जाति-
विशिष्टं, तस्मान्न व्यक्तिः पदार्थः, एवं समूहादियु द्रष्टव्यम् ।
यदि न व्यक्तिः पदार्थः कथं तर्हि व्यक्तावुपचार इति ।
निमित्तादतद्भावेऽपि तदुपचारो दृश्यते खलु ॥ ६३ ॥

सहचरणास्थानतादर्थ्यप्रवृत्तमानधारणासामीप्य-
योगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणसञ्चकटराजशक्तु-
चन्दनगङ्गाशाटकान्न पुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः
॥ ६४ ॥

अतद्भावेऽपि तदुपचार इत्येतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभिधान-
मिति, सहचरणाद्यष्टिकां भोजयेति यष्टिकासहचरितो
ब्राह्मणोऽभिधीयत इति, स्थानात् मन्त्राः क्रोशन्तीति मन्त्रस्याः
पुरुषा अभिधीयन्ते, तादर्थ्यात् कटार्थेषु वीरणेषु व्यूह्यमानेषु
कटङ्करोतीति, वृत्तात् यमो राजा जुवेरो राजेति तद्वद्वर्त्त
इति, मानात् आढकेन मिताः शक्तवः आढकशक्तव इति,

तददृश्यति । न ब्रह्मी शक्तिर्ब्रह्मिणावस्थानवस्थानात् अव्यवस्थानात् ॥६३॥

ब्रह्मिणावस्थान इत्येते हि गवादिपदायत्किञ्चिद्विषयैरुपस्थितिः स्यादती नील-
विशिष्टाव्यक्तिर्वाप्या तथा च नागद्वीतविशेषपदान्वायात् जातावेव शक्तिरस्य
कथं तर्हि ब्रह्मिणोष इत्यप्रिमत्वम् । अतद्भावेऽपि तत्पदाशक्त्येऽपि तदुपचारः
तच्छब्दव्यपदेशो यदा सहचरणादितो ब्राह्मणादौ यथादिपदप्रयोगः सह चरणात्
संयोगविशेषायष्टिं भोजयेत्यत्र यष्टिधरत्वाद्वापि यष्टिप्रत्यययोग एवं स्थानात्कथाः
श्रीमन्तीति मन्त्रस्यपुरुषे तादर्थ्यात् कटं करोतीति कटार्थकशौरणे कटस्यासिद्धत्वेन
कारकत्वाद्योगात् यमस्य वृत्तादनुशासनादितो राजनि यम इति मानात् आढ-
केन मिताः शक्तव आढकशक्तव इति धारणागुणत्वा इत्वं चन्दनं गुहाचन्दनमिति

व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात्प्रोचणादीनां सृष्ट-
वके जातिः ॥ ६६ ॥

जातिः पदार्थः कस्मात् व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि सृष्टवके प्रोच-
णादीनामप्रसङ्गादिति । गां प्रोचय गासानय गां देहीति
नैतानि सृष्टवके प्रयुज्यन्ते कस्मात् जातेरभावात् । अस्ति हि
तत्र व्यक्तेरस्याकृतिः यदभावात् तत्रासम्भत्वयः स पदार्थ
इति ॥ ६६ ॥

नाकृतिव्यक्तापेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६७ ॥

जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते नागृह्यमाणायामा-
कृतौ व्यक्ती जातिमात्रं शुद्धं गृह्यते तस्मान्न जातिः पदार्थः
इति । न वै पदार्थेन न भवितुं शक्यं कः खल्विदानीं पदार्थ
इति ॥ ६७ ॥

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६८ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिष्यते प्रधानाङ्गभावस्या-

फलतस्तद् रूपयति । सृष्टवके व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि प्रोचणादीनामप्रसङ्गाद-
प्रसङ्गात्जातिः पदार्थ इतरथा सृष्टवकस्यापि व्यक्तित्वाद्वाकृतिरुक्तत्वात् वैष प्रोच-
णादिप्रसङ्गादिति भावः । ६६ ।

वेदलस्यकारकत्वमितिपदं निराकृत्य वेदलजातिपदं निराकरोति । न
जातिमात्रं पदार्थः कात्यभिव्यक्तेर्जातिमात्रेणैव वाकृतियुक्तापेक्षत्वादाकृति-
व्यक्तिविषयकत्वनिवृत्त्याप्येव वाकृतिसाधकत्वं इति विना तज्जात्याकृत्यात्
न च नीलवर्णकारकत्वादाकृतिविषयत्वात्तस्य कार्यतावच्छेदकत्वात्तद्व्यक्ति-
त्वात् तथा इति गदादिपदस्य फलत्वादापि इतिपदस्यकारकत्वं स्ववाक्येदीव-
त्त्वात् इति । ६७ ।

इत्यत्र तदादापि वाक्यं विद्वन्निवार । तुशब्देनेदंकारकपदादेवत्वव-

विद्यात् । सा च नानासत्त्वानां तदवयवानाञ्च नियता-
 द्रुहादिति नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गं
 शिरसा पादेन गामनुमिन्वन्ति । नियते च सत्त्वावयवानां
 व्यूहे सति गोत्रं प्रख्यायत इति । अनाकृतिव्यूहायां जाती
 स्तृप्तवर्णं रजतमित्येवमादिष्वाकृतिर्निवर्तते जहाति पदार्थ-
 त्वमिति ॥ ७० ॥

समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ७१ ॥

या समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिकरणेषु यया वङ्गनीत-
 रैतरतो न व्यावर्तन्ते योऽर्थोऽनेकत्र प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं
 तत् सामान्यम् । यच्च केपाच्चिद्देदं कुतश्चिद्देदं करोति तत्
 सासान्यविशेषो जातिरिति ॥ ७१ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं द्वितीयोऽध्यायः ।

जातिं लक्षयति । जातिलिङ्गमित्याह्या यस्याकाशेर्गोलादीर्षं साकार
 संस्मानविशेषो लिङ्गं तस्य च परम्परया द्रव्यहतित्वं जातिर्द्रव्यासमवायिकारत्वा-
 त्पञ्चैटिका लिङ्गं धर्मो यस्याः सैत्यं इति कथितम् । ७० ॥

जातिं लक्षयति । समानाकारकः प्रसवो बुद्धिलक्षणम् आत्मा एतदं यस्याः
 ना तथा च समानाकारबुद्धिलक्षणयोग्यत्वमयं समानाकारबुद्धिलक्षणयोग्यधर्म-
 विशेषो निम्नानेकसमवेतरपादं इत्यपि वदन्ति इदमु बोध्यम् एवं सत्त्वाहृतविय-
 यको गवादिपदात् न द्वायबोधः अद्रुभवदत्तैत तदैव कार्यकारणभावेकत्वा-
 दन्दासाधवापरीपरस्य नीत्वविद्यते शक्तिरेव स्मरिति । ७१ ।

समाप्तं इत्यह्निपरीक्षापरत्वं । ११ ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

द्वितीयपरीक्षापरत्वात्तद्वितीयपरीक्षदं नाम । इति श्रीविश्वनाथस्य-

वाक्येहता भाष्येहतापी द्वितीयाध्यायहतिः समाप्ता । २ ।

तृतीयाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम् ।

परीक्षितानि प्रमाणानि, प्रमेयमिदानीं परीक्ष्यते तच्चात्मादौत्यात्मा विविच्यते । किं देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनासङ्घातमात्रमात्मा आहोस्वित्तदव्यतिरिक्त इति, कुतः संशयः व्यपदेशस्योभययासिद्धेः क्रियाकरणयोः कर्त्रा सम्बन्धस्याभिधानं व्यपदेशः स द्विविधः अवयवेन समुदायस्य मूलैर्बृहत्तिष्ठति स्तम्भैः प्रासादो ध्रियत इति । अन्येनान्यस्य व्यपदेशः परशुना वृश्चति प्रदीपेन पश्यति । अस्ति चायं व्यपदेशः चक्षुषा पश्यति मनसा विजानाति बुद्ध्या विचारयति शरीरेण सुखदुःखमनुभवतीति तत्र नावधार्यते किमवयवेन समुदायस्य देहादिसङ्घातस्य अथान्येनान्यस्य तदव्यतिरिक्तस्य वेति अन्येनायमन्यस्य व्यपदेशः कस्मात् ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥

दर्शनेन कश्चिदर्थो गृहीतः स्पर्शनेनापि सोऽर्थो गृह्यते यमहमद्राक्षश्चक्षुषा तं स्पर्शनेनापि स्पृशामीति यच्चास्याक्षं स्पर्शनेन तं चक्षुषा पश्यामीति, एकविषयाविमौ प्रत्ययावेककर्तृकौ प्रतिसन्धीयते न च सङ्घातकर्तृकौ नेन्द्रियैक-

तरुप्रभृतिवृक्षता भवति यत्कृपामन्तरा

यदीयकरुणाकणात्तरति भीहजालं जनः ।

विधाय हृदयाम्बुजे रुधिरवाक्प्रचाराय तां

नमामि परदेवतां सततमेव वाणीमहम् ॥

अथावसरतः प्रमेयेषु परीक्षणीयेषु प्रथमोद्दिष्टमात्मादिषट्कं तृतीये परीक्षणीये तेनात्मादिषट्कं परीक्षेवाध्यायार्थः तत्रात्मादिषडुक्परीक्षा प्रथमाह्निकायः

कर्तृकौ । तयोऽसौ चक्षुषा त्वग्निन्द्रियेण चैकार्थस्य सङ्ग-
 हीता भिन्ननिमित्तावनन्यकर्तृकौ प्रत्ययौ समानविषयौ
 प्रतिसन्दधाति सोऽर्थान्तरभूत आत्मा । कथं पुनर्नेन्द्रियैक-
 कर्तृकौ इन्द्रियं खलु खं खं विषयग्रहणमनन्यकर्तृकं प्रति-
 सन्धातुमर्हति नेन्द्रियान्तरस्य विषयान्तरग्रहणमिति । कथं
 न सङ्घातकर्तृकौ एकः खल्वयं भिन्ननिमित्तौ स्वात्मकर्तृकौ
 प्रत्ययौ प्रतिसंहितौ वेदयते न सङ्घातः कस्मात् अनिदृष्टं हि
 सङ्घाते प्रत्येकं विषयान्तरग्रहणस्याप्रतिसन्धानमिन्द्रियान्तरे-
 नैवेति ॥ १ ॥

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

न देहादिसङ्घातादन्यचेतनः, कस्मात् विषयव्यवस्थानात्
 व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि चक्षुष्यसति रूपं न गृह्यते सति
 च गृह्यते । यच्च यस्मिन्नसति न भवति सति भवति तस्य
 तदिति विज्ञायते । तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः चक्षु रूपं पश्यति
 एवं घ्राणादिष्वपीति तानीन्द्रियाणीमानि खल्विषयग्रहणा-
 चेतनानि इन्द्रियाणां भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावात्
 एवं सति किमन्येन चेतनेन सन्दिग्धत्वादहितुः योऽयमिन्द्रि-
 याणां भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावः स विं चेतन-

तत्र ए कश्चिदप्यसति तदासाविन्द्रियमिन्द्रियसं तन्नेन्द्रियं ज्ञानस्य वि-
 नश्ये चरति न सिद्धमितिन्द्रियाणां चेतनस्य साधकात्सा साकारस्य
 साधकत्वादिन्द्रियाणांभीतिहकारा ए सादृश्येतिन्द्रियैरन्यदिन्द्रिय-
 दासाय इत्यु । एतेनैव दर्शयतेनाभावेनैव सादृयात् दर्शयतेने ज्ञान-
 विन्दुं तस्यैव ए सादृश्येन सादृयात्सांभीत्यस्यैव सादृयात् इतिहकार-
 भावेनैव तथा ए सादृश्येन सादृयात् सादृयात्सांभीत्यस्यैव सादृयात्
 एव इत्यु । १ ।

त्वादाहोस्विच्चेतनोपकरणानां ग्रहणनिमित्त्वादिति सन्दिह्यते;
चेतनोपकरणत्वेऽपीन्द्रियाणां ग्रहणनिमित्तत्वाद्भवितुर्हति
यच्चोक्तं विषयव्यवस्थानादिति ॥ २ ॥

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावाद्प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

यदि खल्वेकमिन्द्रियमव्यवस्थितविषयं सर्वज्ञं सर्वविषयग्रा-
हि चेतनं स्यात्, कस्ततोऽन्यं चेतनमनुमातुं शक्नुयात् ।
यस्मात्तु व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि तस्मात्तेभ्योऽन्यचेतनः
सर्वज्ञः सर्वविषयग्राही विषयव्यवस्थितितोऽनुमीयते । तत्रेद-
मभिज्ञानमप्याख्येयं चेतनवृत्तमुदाह्रियते रूपदर्शी खल्वयं रसं
गन्धं वा पूर्वगृहीतमनुमिनोति । गन्धप्रतिसंवेदी च रूप-
रंसावनुमिनोति । एवं विषयशेषेऽपि वाच्यम् । रूपं दृष्ट्वा
गन्धं जिघ्रन्ति घ्रात्वा च गन्धं रूपं पश्यति । तदेवमनियत-
पर्यायं सर्वविषयग्रहणमेकचेतनाधिकरणमनन्यकर्तृकं प्रति-
सन्धत्ते प्रत्यक्षानुमानागमसंशयप्रत्ययांश्च नानाविषयान् स्वात्म-
कर्तृकान् प्रतिसन्धाय वेदयते सर्वार्थविषयञ्च शास्त्रं प्रति-
पद्यते । अर्थमविषयभूतं श्रोत्रस्य क्रमभाविनो वर्णान् श्रुत्वा
पदवाक्यभावं प्रतिसन्धाय शब्दार्थव्यवस्थाञ्च बुध्यमानोऽनेक-
विषयमर्थजातग्रहणीयमेकैकेनेन्द्रियेण गृह्णाति । सेयं सर्व-
ज्ञस्य ज्ञेया व्यवस्थाऽनुपपदं न शक्या परिक्रमितुम् । आकृति-

अत्र शङ्कते । चक्षुरादीनां रूपस्पर्शादिनियतविषयत्वाच्चक्षुरादीनामुपदि-
ष्टमवायित्वमित्यत्राभिदप्रत्ययो भान्ति इति भावः ॥ २ ॥

समाधत्ते । उक्तप्रतिषेधो न युक्तः उक्तविषयव्यवस्थानादेवात्मसद्भावाद्दिति
रिज्ञात्कल्पनादित्यर्थः अयं भावः तत्तदिन्द्रियाणां तत्तद्विषयकप्रत्ययं प्रति
समवायित्वं वाच्यं न तु प्रत्यक्षतावच्छिन्नं प्रति अनुमित्यादि जनकत्वं तु विदि-
तमकाभावः तेन ज्ञानज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमात्मत्वं चक्षुरादीरदित्यन्तः-

मात्रन्तुदाहृतम् । तत्र यदुक्तमिन्द्रियचैतन्ये सति किमन्येन चेतनेन तदयुक्तं भवति । इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा न देहादिसङ्घातमात्रम् ॥ ३ ॥

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

शरीरग्रहणिन शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनासङ्घातः प्राणिभूतो गृह्यते प्राणिभूतं शरीरं दहतः प्राणिहिंसाकृतं पापं पातकमित्युच्यते तस्याभावः तत्फलेन कर्तुरसम्बन्धात् अकर्तुश्च सम्बन्धात् शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाप्रवन्धे खल्वन्यः सङ्घात उत्पद्यतेऽन्यो निरुध्यते उत्पादननिरोधसन्ततीभूतः प्रवन्धो नान्यत्वं बाधते, देहादिसङ्घातस्यान्यत्वाधिष्ठानत्वात् । अन्यत्वाधिष्ठानो ह्यसौ प्रख्यायत इति एवं सति यो देहादिसङ्घातः प्राणिभूतो हिंसां करोति नासौ हिंसाफलेन सम्बध्यते, यच्च सम्बध्यते न तेन हिंसा कृता, तदेवं सत्त्वमेदे कृतहानमहताभ्यागमः प्रसज्यते सति तु सत्त्वोत्पादे सत्त्वनिरोधे चाकर्मनिमित्तः सत्त्वसर्गः प्राप्नोति । तत्र सुकथर्षी ब्रह्मवर्त्यवासो न स्यात् । तद्यदि देहादिसङ्घातमात्रं स्यात् शरीरदाहे पातकं न भवेत् अनिष्टचैतत् तस्माद्देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मानित्य इति ॥ ४ ॥

टाकनय नित्यताया वस्तुनापत्ताहृदरादिनामिषि करपाहृदरहमित्याद्यप्रतीतेषु नेन्द्रियाकवादो युक्त इति । ३ ।

समाप्तमिन्द्रियमेदप्रहरणम् । १४ ।

ननु शरीरेऽहं खानामीत्यादि प्रतीतेरस्तु शरीरनाशेत्यामद्य दूषयति ; पातकामावात् पातकादेरभावप्रसङ्गात् तथा शरीरकालिकं दुःखादिकं न स्यादिति यदा दासो नामः तथा च शरीरनाशे इति कर्षति शरीरे किमदे पातकं

च्छेदो वा हिंसा अनुच्छिन्तिधर्मकस्य सत्वस्य कार्याश्रय
कर्तृबधो वा न कल्पान्तरमन्यदस्ति सत्वोच्छेदश्च प्रतिषिद्धः
तत्र किमन्यच्छेषं यथाभूतमिति । अथवा कार्याश्रय
कर्तृबधादिति कार्याश्रयो देहेन्द्रियबुद्धिसङ्घातो नित्यस्यात्मन-
स्तत्र सुखदुःखप्रतिसंवेदनं तस्याधिष्ठानमाश्रयस्तदायतनं
तद्भवति न ततोऽन्यदिति स एव कर्ता तन्निमित्तादि सुख-
दुःखसंवेदनस्य निर्हतिः न तमन्तरेणेति वस्य बध उपघातः
पीडा प्रमापं वा हिंसा न नित्यत्वेनालोच्छेदः । तत्र यदुक्तं
तदभावः मालकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वादेतद्धेति । इदञ्च देहा-
दिव्यतिरिक्त आत्मा ॥ ६ ॥

सव्यदृष्टस्यैतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥

पूर्वापरयोर्विज्ञानयोरेकविषये प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभि-
ज्ञानम् । तमेवैतर्हि पश्यामि यमज्ञासिषं स एवायमर्थ
इति । सव्येन चक्षुषा दृष्टमद्येतरेणापि चक्षुषा प्रत्यभि-
ज्ञानात् । यमद्वाचं तमेवैतर्हि पश्यामीति । इन्द्रियसैतन्ये
तु नान्यदृष्टमन्यः प्रत्यभिजानातीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः
अस्ति त्विदं प्रत्यभिज्ञानं तज्ज्ञादिन्द्रियव्यतिरिक्तसैतनः । ७ ।

कर्तृबधो वा हिंसा अनुच्छिन्तिधर्मकस्य सत्वस्य कार्याश्रय
कर्तृबधो वा न कल्पान्तरमन्यदस्ति सत्वोच्छेदश्च प्रतिषिद्धः
तत्र किमन्यच्छेषं यथाभूतमिति । अथवा कार्याश्रय
कर्तृबधादिति कार्याश्रयो देहेन्द्रियबुद्धिसङ्घातो नित्यस्यात्मन-
स्तत्र सुखदुःखप्रतिसंवेदनं तस्याधिष्ठानमाश्रयस्तदायतनं
तद्भवति न ततोऽन्यदिति स एव कर्ता तन्निमित्तादि सुख-
दुःखसंवेदनस्य निर्हतिः न तमन्तरेणेति वस्य बध उपघातः
पीडा प्रमापं वा हिंसा न नित्यत्वेनालोच्छेदः । तत्र यदुक्तं
तदभावः मालकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वादेतद्धेति । इदञ्च देहा-
दिव्यतिरिक्त आत्मा ॥ ६ ॥

सव्यदं देहेन्द्रियसैतन्ये ॥ ७ ॥

कर्तृबधो वा हिंसा अनुच्छिन्तिधर्मकस्य सत्वस्य कार्याश्रय
कर्तृबधो वा न कल्पान्तरमन्यदस्ति सत्वोच्छेदश्च प्रतिषिद्धः
तत्र किमन्यच्छेषं यथाभूतमिति । अथवा कार्याश्रय
कर्तृबधादिति कार्याश्रयो देहेन्द्रियबुद्धिसङ्घातो नित्यस्यात्मन-
स्तत्र सुखदुःखप्रतिसंवेदनं तस्याधिष्ठानमाश्रयस्तदायतनं
तद्भवति न ततोऽन्यदिति स एव कर्ता तन्निमित्तादि सुख-
दुःखसंवेदनस्य निर्हतिः न तमन्तरेणेति वस्य बध उपघातः
पीडा प्रमापं वा हिंसा न नित्यत्वेनालोच्छेदः । तत्र यदुक्तं
तदभावः मालकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वादेतद्धेति । इदञ्च देहा-
दिव्यतिरिक्त आत्मा ॥ ६ ॥

हाववटी नासास्थिव्यवहितो चक्षुषः स्थाने भेदेन गृह्यते न
 चैतदेकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते सम्भवति अथवैकविनाशस्या-
 नियमाहाविमावर्धौ तौ च पृथगावरणोपघातौ अनुमीयेते
 विभिन्नाविति अवपीडनाच्चैकस्य चक्षुषो रश्मिविषयसन्नि-
 कर्षस्य भेदाद् दृश्यभेद इव गृह्यते तच्चैकत्वे विरुद्धते अव-
 पीडननिवृत्तौ चाभिन्नप्रतिसन्धानमिति तस्मादेकस्य व्यवधा-
 नानुपपत्तिः अनुमीयते चायं देहादिसङ्घातव्यतिरिक्तघेतन
 इति ॥ ११ ॥

इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ १२ ॥

कस्यचिदक्षतफलस्य गृहीतसाहचर्ये रूपे गन्धे वा केन-
 चिदिन्द्रियेण गृह्यमाणे रसनस्येन्द्रियान्तरस्य विकारः
 रसानुस्रुतौ रसगर्हिप्रवर्तितौ दन्तोदकसंश्लवभूतौ गृह्यते तस्ये-
 न्द्रियचैतन्येऽनुपपत्तिः, नान्यदृष्टमन्यः स्मरति ॥ १२ ॥

न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥

स्मृतिर्नाम धर्मो निमित्तादुत्पद्यते तस्याः स्मर्तव्यो विषयः
 तत्कृत इन्द्रियान्तरविकारो नात्मकत इति ॥ १३ ॥

युक्तम् एतेनैकनामि द्वितीया दिनाद्यादेदसाधनमपि प्रकृतं चक्षुर्मांसेऽपि गोलदा-
 न्तरावच्छिन्नादयवेः खण्डचक्षुः सञ्जातम् इत्यत्र साधनानुस्रुतमिति टीका-
 म्बरसहितं परं तु चक्षुर्मांसं कृत्वापि कल्पनाया व्यापयते विद्वान्निनः एवं
 कथ्येति प्रकृतं नैकद्विद्विति समाधत्ते एवेतिप्रकृतं चक्षुरेति निराकरोति एता-
 म्नेति साधनानाम् इत्यनासाधकत्वात् एताको न युक्तः यथा एताकस्य गोलदा-
 भेदविरोधादस्या चक्षुसप्रकृत्यादृष्टं हि कथनं चक्षुषिज्ञानगोलकस्य भेदेनैवोप-
 लभ्यते इति वदति ॥ ११ ॥

आत्मन इन्द्रियमन्तरे पुनरुत्पत्त्यात् । विरिक्तत्वात्प्रत्यये एते तद्व्यवहार-
 एतदेवतद्व्यवहारस्येन्द्रियविहायविन्द्रियस्यतिरिक्तं वाक्यं सिद्धति ।
 वादिवति । स्मृतिर्निमित्तं चक्षुषिद्विद्विति विरिक्तत्वात्

सन्धीयन्ते समानकर्तृकाणि न नानाकर्तृकाणि नाकर्तृ-
काणि किं तर्हि एककर्तृकाणि अद्राक्षममुमर्षं यमेवैतर्हि
पश्यामि अद्राक्षमिति दर्शनं दर्शनसंविद्धं, न खल्वसंविदिते
स्वे दर्शने स्वादेतदद्राक्षमिति, ते खल्वेते द्वे ज्ञाने यमेवैतर्हि
पश्यामीति तृतीयं ज्ञानमेवमेकोऽर्थस्त्रिभिर्ज्ञानैर्युज्यमानो
नाकर्तृको न नानाकर्तृकः किं तर्हि एककर्तृक इति, सोऽयं
स्मृतिविषयोऽपरिसङ्ख्यायमानो विद्यमानः प्रज्ञातोऽर्थः प्रति-
पिध्यते नास्यात्मा स्मृतेः अर्त्तव्यविषयत्वादिति न चेदं स्मृति-
मात्रं अर्त्तव्यमात्रविषयं वा इदं खलु ज्ञानप्रतिसन्धानवत्
स्मृतिप्रतिसन्धानमेकस्य सर्वविषयत्वात् एकोऽयं ज्ञाता सर्व-
विषयः स्वानि ज्ञानानि प्रतिसन्धत्ते अमुमर्षं ज्ञास्याम्यमुमर्षं
विज्ञानाम्यमुमर्षमज्ञासिपममुमर्षं जिज्ञासमानधिरमज्ञात्वा-
ऽध्यवस्यत्यज्ञासिपमिति एवं स्मृतिमपि त्रिकालविशिष्टां
सुसूर्पाविशिष्टाञ्च प्रतिसन्धत्ते संस्कारसन्ततिमात्रे तु सत्ये
उत्पद्योत्पद्य संस्कारास्तिरो भवन्ति स नास्येकोऽपि संस्कारो
यस्त्रिकालविशिष्टं ज्ञानं स्मृतिज्ञानुभवेत् । न चानुभव-
नन्तरेण ज्ञानस्य स्मृतेः प्रतिसन्धानमहं समेति चोत्पद्यते
देहान्तरवत् अतोऽनुमीयते अस्येकः सर्वविषयः प्रतिदेहं
स्वज्ञानप्रबन्धं स्मृतिप्रबन्धञ्च प्रतिसन्धत्ते इति यस्य देहान्तरेण
दत्तेरभावाद् प्रतिसन्धानं भवतीति ॥ १५ ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

सदृशात् चानन्त्यात् तथा च एषदादतिरिक्तासिद्धिः इदं न इत्वं किं
साप्यमिति वेदित् ॥ १५ :

सनात् सदुत्तरप्रदरदम् । १६ ।

न देहादिमहातश्चतिरिक्त आत्मा कस्मात् आत्मप्रति-
पत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् । दर्शनेस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रह-
णादित्येवमादौ नामात्मप्रतिपादकानां हेतूनां मनसि सम्भवी
यतः मनो हि सर्वविषयमिति तस्मात्तु गरीरेन्द्रियमनोबुद्धि-
महातश्चतिरिक्त आत्मेति ॥ १६ ॥

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥

ज्ञातुः खलु ज्ञानसाधनान्युपपद्यन्ते चक्षुषा पश्यति घ्राणेन
जिह्वति स्पर्शनेन स्मृति एवमन्तुः सर्वविषयस्य मतिसाधन-
मन्तःकरणभूतं सर्वविषयं विद्यते येनायं मन्यत इति । एवं
सति ज्ञातव्यात्मसंज्ञा न मृष्यते मनःसंज्ञाऽभ्यनुज्ञायते मनसि
च मनःसंज्ञा न मृष्यते मतिसाधनं त्वभ्यनुज्ञायते तदिदं
संज्ञाभेदमात्रं नायं विवाद इति प्रत्याख्याने वा सर्वेन्द्रिय-
विलोपप्रसङ्गः, अथ मन्तुः सर्वविषयस्य मतिसाधनं सर्वविषयं
प्रत्याख्यायते नास्तीति । एवं रूपादिविषयग्रहणसाधना-
न्यपि न सन्तीति सर्वेन्द्रियविलोपः प्रमन्यत इति ॥ १७ ॥

नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

योऽयं नियम इत्यते रूपादिग्रहणसाधनान्यस्य सन्ति
मतिसाधनं सर्वविषयं नास्तीति, अयं निरनुमानो नावानु-

मनु मनसो नित्यत्वादात्मत्वमस्त्वित्याशङ्कते । नातिरिक्त आत्मा आत्मसाधक-
मानानां मनसार्थान्तरमिति भावः ॥ १६ ॥

समाधत्ते । यदि मनसो ज्ञातृत्वं तदा व्यासङ्गाद्युपपादनाय करणान्तर-
मवश्यं वाच्यं तथा चैको ज्ञाता ज्ञानसाधनं चैकं सिद्धं मन आत्मास्त्विति संज्ञा-
मात्रं किञ्च व्यासङ्गीपपादकतया मनसोऽणत्वं सिद्धमात्मनश्च प्रत्यक्षीपपादकतया
नद्वैत्वमिति भेद आवश्यक इति भावः ॥ १७ ॥

मानमस्ति देन नियमप्रतिपद्यामह इति । रूपादिभ्यश्च विषया-
न्तरं सुखादद्यस्तदुपलब्धी करणान्तरसद्भावः, यथा चक्षुषा
गन्धी न गृह्यत इति करणान्तरं घ्राणम्, एवञ्चक्षुर्घ्राणाभ्यां
रसो न गृह्यत इति करणान्तरं रसनम् एवं श्रेषु तथा चक्षु-
रादिभिः सुखादयो न गृह्यन्त इति करणान्तरेण भवितव्यम्
तच्च ज्ञानायौगपद्यलिङ्गम् । यच्च सुखाद्युपलब्धी करणं
तच्च ज्ञानायौगपद्यलिङ्गम् तस्येन्द्रियमिन्द्रियं प्रति सन्निधि-
रसन्निधेर्न युगपजज्ञानान्युत्पद्यन्ते तत्र यदुक्तमात्मप्रतिपत्ति-
हेतूनां मनसि मन्मवाटिति तदयुक्तम् किं पुनरयं देहादि-
महातादन्यो नित्य उतानित्य इति कुतः संशयः उभयघा-
ट्टत्वात् संशयः । विद्यमानमुभयघा भवति नित्यमनित्यञ्च
प्रतिपादिते चाल्मसद्भावे संगयानिष्ठत्तेरिति आत्मसद्भावे हेतु-
भिरेवास्य प्राग्देहेदेदादवस्थानं सिद्धम् ऊर्ध्वमपि देहमेटादय-
निष्ठते कुतः ॥ १८ ॥

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धात् जातस्य हर्षभय-
शोकसम्प्रतिपत्तेः ॥ १९ ॥

जातः खल्वयं कुमारकोऽस्मिन् जगन्मन्युर्हीतुषु हर्षभय-
शोकैर्तुषु हर्षभयशोकान् प्रतिपद्यते लिङ्गानुमेदान् ते च
स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते नान्यथा स्मृत्यनुबन्धस्य पूर्वाभ्यासस्त-

एषु रूपादिभ्यश्च विषयान्तरं सुखादद्यस्तदुपलब्धी करणान्तरसद्भावः एवं चक्षुषा गन्धी न गृह्यत इति करणान्तरं घ्राणम्, एवञ्चक्षुर्घ्राणाभ्यां रसो न गृह्यत इति करणान्तरं रसनम् एवं श्रेषु तथा चक्षु-
रादिभिः सुखादयो न गृह्यन्त इति करणान्तरेण भवितव्यम् तच्च ज्ञानायौगपद्यलिङ्गम् । यच्च सुखाद्युपलब्धी करणं तच्च ज्ञानायौगपद्यलिङ्गम् तस्येन्द्रियमिन्द्रियं प्रति सन्निधि-
रसन्निधेर्न युगपजज्ञानान्युत्पद्यन्ते तत्र यदुक्तमात्मप्रतिपत्ति-
हेतूनां मनसि मन्मवाटिति तदयुक्तम् किं पुनरयं देहादि-
महातादन्यो नित्य उतानित्य इति कुतः संशयः उभयघा-
ट्टत्वात् संशयः । विद्यमानमुभयघा भवति नित्यमनित्यञ्च
प्रतिपादिते चाल्मसद्भावे संगयानिष्ठत्तेरिति आत्मसद्भावे हेतु-
भिरेवास्य प्राग्देहेदेदादवस्थानं सिद्धम् ऊर्ध्वमपि देहमेटादय-
निष्ठते कुतः ॥ १८ ॥

एतस्य मन्मवाटिति, १८ :

एषु रूपादिभ्यश्च विषयान्तरं सुखादद्यस्तदुपलब्धी करणान्तरसद्भावः एवं चक्षुषा गन्धी न गृह्यत इति करणान्तरं घ्राणम्, एवञ्चक्षुर्घ्राणाभ्यां रसो न गृह्यत इति करणान्तरं रसनम् एवं श्रेषु तथा चक्षु-
रादिभिः सुखादयो न गृह्यन्त इति करणान्तरेण भवितव्यम् तच्च ज्ञानायौगपद्यलिङ्गम् । यच्च सुखाद्युपलब्धी करणं तच्च ज्ञानायौगपद्यलिङ्गम् तस्येन्द्रियमिन्द्रियं प्रति सन्निधि-
रसन्निधेर्न युगपजज्ञानान्युत्पद्यन्ते तत्र यदुक्तमात्मप्रतिपत्ति-
हेतूनां मनसि मन्मवाटिति तदयुक्तम् किं पुनरयं देहादि-
महातादन्यो नित्य उतानित्य इति कुतः संशयः उभयघा-
ट्टत्वात् संशयः । विद्यमानमुभयघा भवति नित्यमनित्यञ्च
प्रतिपादिते चाल्मसद्भावे संगयानिष्ठत्तेरिति आत्मसद्भावे हेतु-
भिरेवास्य प्राग्देहेदेदादवस्थानं सिद्धम् ऊर्ध्वमपि देहमेटादय-
निष्ठते कुतः ॥ १८ ॥

रेण न भवति पूर्वाभ्यामद्य पूर्वजन्मनि सति नाम्येति
सिद्धत्वेतत्, अघतिष्ठतेऽयमूर्ध्वं शरीरमेटाटिति ॥ १८ ॥

पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत्तद्विकारः ॥ २० ॥

यथा पद्मादिष्वनित्येषु प्रबोधसम्मीलनं विकारो भवति
एवमनित्यस्यात्मनो हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तिर्विकारः स्यात्
हेत्वभावाद्युक्तम् अनेन हेतुना पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलन-
विकारवदनित्यस्यात्मनो हर्षादिमस्रतिपत्तिरिति, नात्रोदा-
हरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनहेतुर्न वैधर्म्यादस्ति हेत्वभावाद-
सम्बन्धार्थकमपार्थकमुच्यते इति । दृष्टान्ताच्च हर्षादिनिमित्त-
त्स्यानिवृत्तिः या चेयमासेवितेषु विषयेषु हर्षादिमस्रतिपत्तिः
स्मृत्यनुबन्धकता प्रत्यात्मं गृह्यते सेयं पद्मादिसम्मीलनदृष्टान्तेन
न निवर्त्तते यथा चेयं न निवर्त्तते तथा जातस्यापीति, क्रिया-
जातश्च पर्णविभागः संयोगप्रबोधः, सम्मीलने क्रियाहेतुश्चानु-
मेयः । एवञ्च सति किं दृष्टान्तेन प्रतिषिध्यते । अथ
निर्निमित्तः पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकार इति मतम् एव-
मात्मनोऽपि हर्षादिमस्रतिपत्तिरिति तच्च ॥ २० ॥

नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मक-
विकाराणाम् ॥ २१ ॥

अपि हर्षादिहेतुषु सन्तु हर्षादीनां सम्प्रतिपत्तिः उत्पत्तिसत्त्वाः पूर्वपूर्वांगुमवा-
धीन स्मृतिस्मृत्त्यादेव सम्भवात् इत्य चेदानीन्तनस्यात्मनः पूर्वपूर्वसिद्धौ तस्या-
नादित्वमनादेव भावस्य न नाश इति नित्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥ १८ ॥

अत एव हेतुः । बालस्य हर्षादयो सुखविकासाद्यनुमेया न च तत्कृत्वः पद्मा-
दीनां प्रबोधादिवददृष्टविशेषाधीनक्रियावशादेव तदुपपत्तिरिति भावः ॥ २० ॥

उष्णादिषु सक्तु भावात् असत्स्वभावात् तन्निमित्ताः
 पञ्चभूतानुग्रहेण निर्हृत्तानां पद्मादीनां प्रबोधसम्भूलन-
 विकारा निमित्ताद्भवितुमर्हन्ति न निमित्तमन्तरेण, न चान्यत्
 पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धात् निमित्तमस्तीति । न चोत्पत्तिनिरोध-
 कारणानुमानमात्मनो दृष्टान्तात् न हर्षादीनां निमित्तमन्त-
 रेणोत्पत्तिः नोष्णादिवन्निमित्तान्तरोपादानं हर्षादानं तन्माद्-
 युक्तमेतत् इत्यत्र नित्य आत्मा ॥ २३ ॥

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥२२॥

जातमात्रस्य वस्तस्य प्रवृत्तिलिङ्गः स्तन्याभिलाषो गृह्यते
 स च नान्तरेणाहाराभ्यासम् । कथा युक्त्या, दृश्यते हि
 शरीरिणां क्षुधापीड्यमानानामाहाराभ्यासकृतात् अरस्यानु-
 दन्वादाहाराभिलाषः, न च पूर्वशरीरमन्तरेणासी जातमात्र-
 स्योपपद्यते, तेनानुमीयते भूतपूर्वं शरीरं यत्तानेनाहारोऽभ्यस्त-
 इति । स ह्यस्वयमात्मा पूर्वशरीरात् प्रेत्य शरीरान्तरमापन्नः
 क्षुत्पीडितः पूर्वाभ्यस्तमाहारमनुअरन् स्तन्यमभिलषति तथा-
 च देहभेदादात्मा भियते भवत्येवोहं देहभेदादिति । २२ ॥

अयसोऽयस्वान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम् ॥२३॥

यदा खलु अयोऽभ्यासमन्तरेणायस्वान्तुपसर्पति. २३

विद्यासुखम् । एष च दुःखं यतः एषामहात्मा एषामौदिकानां एषादीनां
 च विद्यासुखम्, एषामहात्मानि विद्यासुखम् । एषामौदिकानां एषादीनां विद्यासुखम्
 एषामौदिकानां यतः इति च ह्युच्यते इति ॥ २३ ॥

आत्मनिवेष्टे इति अत्रान्तरम् । किं एतत् अत्रान्तरम् एषामौदिकानां च
 एषामौदिकानां अत्रान्तरम् । एषामौदिकानां अत्रान्तरम् एषामौदिकानां
 अत्रान्तरम् एषामौदिकानां अत्रान्तरम् एषामौदिकानां अत्रान्तरम् ।

स रागो जायत इत्यर्थादापद्यते अयं जायमानो रागानु-
वहो जायते रागस्य पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनं योनिः पूर्वानु-
भवश्च विषयाणामन्यस्मिन् जन्मनि शरीरमन्तरेण नोपपद्यते,
सोऽयमात्मा पूर्वशरीरानुभूतान् विषयाननुरस्मन् तेषु तेषु
रच्यते तथा चायं ह्ययोर्जन्मनोः प्रतिसन्धिः, एवं पूर्वशरीरस्य
पूर्वतरेण पूर्वतरस्य पूर्वतमेनेत्यादिनाऽनादिष्वेतनस्य शरीर-
योगः अनादिश्च रागानुबन्ध इति सिद्धं नित्यत्वमिति ।
वाद्यं पुनर्जायते पूर्वविषयानुचिन्तनजनितो जातस्य रागो न
पुनः ॥ २५ ॥

सगुणाद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

यद्योत्पत्तिधर्मकस्य द्रव्यस्य गुणाः कारणत उत्पद्यन्ते
यद्योत्पत्तिधर्मकस्यात्मनो रागः कुतश्चिदुत्पद्यते, अवायमुदि-
तानुवादो निदर्शनार्थः ॥ २६ ॥

न सहस्रल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् ॥ २७ ॥

न खलु सगुणद्रव्योत्पत्तिवदुत्पत्तिरात्मनो रागस्य च
कणात् सहस्रल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् । अयं खलु प्राप्ति-
विषयानामेवमानानां सहस्रज्जनितो रागो नृद्यते सहस्रस्य

इत्यत्राह । योऽयमात्मा पूर्वशरीरानुभूतान् विषयाननुरस्मन् तेषु तेषु रच्यते तथा चायं ह्ययोर्जन्मनोः प्रतिसन्धिः, एवं पूर्वशरीरस्य पूर्वतरेण पूर्वतरस्य पूर्वतमेनेत्यादिनाऽनादिष्वेतनस्य शरीरयोगः अनादिश्च रागानुबन्ध इति सिद्धं नित्यत्वमिति । वाद्यं पुनर्जायते पूर्वविषयानुचिन्तनजनितो जातस्य रागो न पुनः ॥ २५ ॥

सगुणाद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥ यद्योत्पत्तिधर्मकस्य द्रव्यस्य गुणाः कारणत उत्पद्यन्ते यद्योत्पत्तिधर्मकस्यात्मनो रागः कुतश्चिदुत्पद्यते, अवायमुदितानुवादो निदर्शनार्थः ॥ २६ ॥

न सहस्रल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् ॥ २७ ॥ न खलु सगुणद्रव्योत्पत्तिवदुत्पत्तिरात्मनो रागस्य च कणात् सहस्रल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् । अयं खलु प्राप्तिविषयानामेवमानानां सहस्रज्जनितो रागो नृद्यते सहस्रस्य

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयभावेन कल्पत इत्यतः पञ्चानां भूतानां संयोगे सति शरीरं भवति भूतसंयोगो हि मिथः पञ्चानां न निषिद्ध इति, आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरे शरीराणि, तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतन्त्र इति स्यात्स्यादिद्रव्यनिष्पत्तावपि निःसंशयो नावादिसंयोगमन्तरेण निष्पत्तिरिति । पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः, निश्वासीच्छ्वासीपलब्धेश्चातुर्भौतिकं, गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं, त इमे सन्दिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान् सूत्रकारः, कथं सन्दिग्धाः सति च प्रकृतिभावे भूतानां धर्मोपलब्धिरसति च संयोगाप्रतिषेधात् सन्निहितानामिति । यथा स्यात्स्यामुदकतेजोवायूकाशानामिति तदिदमनेकभूतप्रकृतिशरीरमगन्धमरसमरूपमस्पर्शश्च प्रकृत्यनुविधानात् स्यात् न त्विदमित्यं भूतं तस्मात् पार्थिवगुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥

पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः ॥ २८ ॥ क ॥

निश्वासीच्छ्वासीपलब्धेश्चातुर्भौतिकम् ॥ २८ ॥ ख ॥

गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम् ॥ २८ ॥ ग ॥

२८८ । गणुवादिशरीरं पार्थिवं इतिहीतव्यादिकारणकं मुदाःपरमं तस्य भौवादिरपकारिण्यार्थपरकमेविति । २८ ।

गणुवादिशरीरं पार्थिवं इतिहीतव्यादिकारणकं मुदाःपरमं तस्य भौवादिरपकारिण्यार्थपरकमेविति । २८ । गणुवादिशरीरं पार्थिवं इतिहीतव्यादिकारणकं मुदाःपरमं तस्य भौवादिरपकारिण्यार्थपरकमेविति । २८ । गणुवादिशरीरं पार्थिवं इतिहीतव्यादिकारणकं मुदाःपरमं तस्य भौवादिरपकारिण्यार्थपरकमेविति । २८ ।

चानुपलब्धिरिति व्यतिरिच्य कृष्णसारमवस्थितस्य विषय-
स्थोपालभो न कृष्णसारप्राप्तस्य, न चाप्राप्यकारित्वमिन्द्रि-
याणां तद्विदमभौतिकत्वे विभुत्वात् सम्भवति, एवमुभय-
धर्मोपलब्धेः सशयः, अभौतिकानि इत्याह कस्मात् ॥ ३० ॥

सहदृगुग्रहणात् ॥ ३१ ॥

सहदिति महत्तरं महत्तमं चोपलभ्यते यथा न्यग्रोध-
पर्वतादि, अण्डित्यणुतरमणुतमञ्च गृह्यते न्यग्रोधधानादि,
तदुभयमुपलभ्यमानं चक्षुषो भौतिकत्वं बाधते भौतिकं हि
यावत् तावदेव व्याप्नोति अभौतिकन्तु विभुत्वात् सर्वव्यापक-
मिति न सहदृगुग्रहणमात्रादभौतिकत्वं विभुत्वञ्चेन्द्रियाणां
शक्यं प्रतिपत्तुम् इदं खलु ॥ ३१ ॥

रश्म्यार्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३२ ॥

तयोर्महदग्नौर्ग्रहणं चक्षुरग्नेरर्थस्य च सन्निकर्षविशेषा-
श्रवति यथा प्रदीपरश्मेरर्थस्य चेति रश्म्यार्थसन्निकर्षावरण-

एतद्विद्यं परीक्ष्यते तत्र सहदृगुग्रहणं भौतिकत्वमिन्द्रियाणां परीक्षितं
यद्यप्यत्र तदुभयं एवमेतत्तत्र कति घटादुपलभ्यादौलब्धेन्द्रियत्वमिति घटा-
कारित्वविषयं प्राप्य उपलभ्यात् उपलब्धजनमादौलब्धकारित्वमादौलब्धे तत्र
इन्द्रियाणं दौलब्धकारित्वानि शक्यं तदयो दौलब्धकारित्वमादौलब्धे नैवादिहा-
दयः ततः अभौतिकत्वात् इहादिहादौलब्धे हादयाः भौतिकत्वात् परी ॥ ३० ॥

तत्र सादृश्यात्तत्र घटसदृशत्वात् । तौलब्धेन्द्रियम् चक्षुरकारित्वमिति
घटात् इत्यत्र दौलब्धकारित्वं भौतिकत्वमिति यावत् तदुपलब्धेन्द्रियम् ।
दुर्लभत्वात् तदुपलब्धत्वात् यद्यपि न च दुर्लभं कर्तुं शक्यं तदुपलब्ध-
त्वात्, तदुपलब्धत्वात्तत्र भौतिकत्वमिन्द्रियाणां इहादिहादौलब्धे । ३१ ॥

तत्र सन्निकर्षः । रश्मौलब्धत्वात्तत्र तत्र परीक्षितं घटादि । तत्र
तत्र परीक्षितं रश्मौलब्धत्वात् तत्र परीक्षितं घटादि भौतिकत्वमिति परीक्षितं

अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥३६॥

यत्र रूपञ्च द्रव्यञ्च तदान्नयः प्रत्यक्षतः उपलभ्यते रूप-
विशेषस्तु यद्भावात् क्वचिद्रूपोपलब्धिः यद्भावाच्च द्रव्यस्य क्वचि-
दनुपलब्धिः स रूपधर्मोऽयमुद्भवसमाख्यात इति, अनुद्भूतरूप-
स्यायं नायनो रश्मिः, तस्मात्प्रत्यक्षतो नोपलभ्यत इति दृष्टञ्च
तेजसो धर्मभेदः उद्भूतरूपस्पर्शे प्रत्यक्षं तेजो यथादित्यरश्मयः,
उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शञ्च प्रत्यक्षम् यथा प्रदीपरश्मयः । उद्भूत-
स्पर्शमनुद्भूतरूपमप्रत्यक्षम् यथावादिसंयुक्तं तेजः । अनुद्भूत-
रूपस्पर्शोऽप्रत्यक्षश्चाक्षुषो रश्मिरिति ॥ ३६ ॥

कर्मकारितञ्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥३७॥

यथा चैतनस्यार्थो विषयोपलब्धिभूतः
भूतस्य कस्परति तद्येन्द्रियाणि व्यूहानि
साक्षुषस्य व्यूहः, उपलब्धिः ।
द्रव्यविशेषे च प्रतीघातादावरणोपपत्तिः
द्रव्याणां विश्वरूपो व्यूह इन्द्रियवत्कर्मकारितः
कर्म तु धर्माधर्मभूतं चैतनस्योपभोगार्थमिति ॥

अव्यभिचाराच्च प्रतीघातो

यदावरणोपलब्धादिष्वप्यस्य द्रव्यविशेषे
भौतिकधर्मो न भूतादि
धर्मश्च दृष्टमिति ।

वाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेरनभिव्यक्ति-
तोऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥

वाह्येन प्रकाशेनानुग्रहीतं चक्षुर्विषयग्राहकम्, तदभावे-
ऽनुपलब्धिः, सति च प्रकाशानुग्रहे शीतस्पर्शोपलब्धौ च सत्यां
तदाश्रयस्य द्रव्यस्य चक्षुषाऽग्रहणम् रूपस्यानुद्भूतत्वात् सेयं
रूपानभिव्यक्तितौ रूपान्नयस्य द्रव्यस्यानुपलब्धिर्दृष्टा तत्र
यदुक्तं तदनुपलब्धेरहेतुरित्येतदयुक्तम्, कस्मात् पुनरभिभवो-
ऽनुपलब्धिकारणम् चाक्षुषस्य रश्मेर्नोच्यत इति ॥ ४१ ॥

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥

वाह्यप्रकाशानुग्रहनिरपेक्षतायाञ्चेति चार्थः, यद्रूपमभिव्यक्त-
मुद्भूतं वाह्यप्रकाशानुग्रहं च नापेक्षते तद्विषयोऽभिभवो विष-
य्येऽभिभवाभावात् अनुद्भूतरूपत्वाच्चानुपलभ्यमानं वाह्य-
प्रकाशानुग्रहाच्चोपलभ्यमानं नाभिभूयत इति एवमुपपन्नम्
अस्ति चाक्षुषो रश्मिरिति ॥ ४२ ॥

ननुद्भूतरूपत्वाच्चक्षुषोऽनुपलब्धिर्न त्वभिभवादित्यत्र किं विनिर्गमकमिति
कटस्ताम्रदायामाह । अनभिव्यक्तितोऽनुद्भूतरूपत्वाच्चक्षुषोऽनुपलब्धिः कुतः वाह्य-
प्रकाशात्तद्वत्त्वात् शीतस्पर्शोपलब्धौ चक्षुषोऽनुपलब्धिः तस्मिन्नुत्तरपत्ते वाह्यप्रकाशा-
देवा न स्यात् अभिभूतत्वे च तत्कारित्वेनापि प्रत्यक्षजननं न स्यादभिभूतस्य
वाह्यावमत्वादिति भावः । ४१ ।

ननु चक्षुषो नाभिभवः किन्तु तद्रूपस्य तस्य च प्रत्यक्षजनकत्वे मानाभावः
विशेषाभिभवात् न प्रत्यक्षमितरप्रत्यक्षजनने च विरोधाभाव इत्यास्ताम्रदायामाह ।
रूपस्य अभिव्यक्तौ प्रत्यक्षेऽनुद्भूतत्वे इति यावत् चक्षुषोऽनुपलब्धिः प्रत्यक्षाभावेऽभि-
भवत्वेना न त्वेवं प्रकृते सुवर्णादिषु संधंदाभिभाषकद्रव्यान्तरजनने च रश्मि-
मिति भावः । ४२ ।

स्यात् प्राप्यकारित्वेऽपि तु काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोप-
लब्धिर्न स्यात् ॥ ४५ ॥

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥

न च काचाभ्रपटलं वा नयनरश्मिं विष्टन्नाति सोऽप्रति-
हन्यमानः सन्निकृष्यत इति, यद्य मन्यते न भौतिकस्याप्रती-
घात इति तन्न ॥ ४६ ॥

आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरेऽपि दाहोऽवि-
घातात् ॥ ४७ ॥

आदित्यरश्मेरविघातात् स्फटिकान्तरितेऽप्यविघातात्
दाहोऽविघातात् अविघातादिति च पदाभिसम्बन्धभेदाद्वाक्य-
भेद इति यथा वाक्यं चार्थभेद इति प्रतिवाक्यं वाक्यार्थभेदः
आदित्यरश्मिः कुम्भादिषु न प्रतिहन्यते अविघातात् कुम्भ-
स्यमुदकान्तपति प्राप्तिौ हि द्रव्यान्तरगुणस्य उष्णस्पर्शस्य
ग्रहणम् तेन च शीतस्पर्शाभिभव इति, स्फटिकान्तरितेऽपि
प्रकाशनीये प्रदीपरश्मीनामप्रतिघातः अप्रतिघातात् प्राप्तस्य
ग्रहणमिति भर्जनकपालादिस्यञ्च द्रव्यमाग्नेयेन तेजसा दह्यते
तत्राविघातात् प्राप्तिः प्राप्तिौ तु दाहो नाप्राप्यकारि तेज इति

रितप्रकारकत्वेन वैजस्रत्वं सिध्यतीति नन्वप्राप्यकारित्वं किं न स्यादवाह कुजेति
उक्तं वैजस्रत्वं प्रतिषेधो गोपकालकत्वं न सम्भवति कुटान्तरितानुपलब्धि-
रिन्द्राहः । ४५ ।

ननु ह्यन्तरित इव काचान्तरितेऽपि सन्निकर्षो न सम्भवतीति एवं प्राप्य-
कारित्वनिवृत्त्यायानार । काचादिना ह्यन्तरितेऽपि प्रतिघातादप्रतिघातात् सन्निक-
र्षं सम्भवत इति भावः । ४६ ।

आदर्शरूपोपघाते तदभावात् कुड्यादियु च प्रतिविम्बग्रहणं न भवति एवं काचाभ्रपटलादिभिरविघातश्चक्षूरश्चैः कुड्यादि-
भिश्च प्रतिघातो द्रव्यभावनियमादिति ॥ ४९ ॥

दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५० ॥

प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात् न खलु भोः परीक्ष्यमाणेन दृष्टानुमिता अर्याः शक्या नियोक्तुमेवं भवतेति नापि प्रति-
पेक्षुमेवं च भवतेति न हीदमुपपद्यते रूपवद्बन्धोऽपि चाक्षुषो भवत्विति गन्धवद्वा रूपश्चाक्षुषं मा भूदिति अग्निप्रतिपत्ति-
वद्बुधेनोदकप्रतिपत्तिरपि भवत्विति उदकाप्रतिपत्तिवद्वा धूमे-
नाग्निप्रतिपत्तिरपि मा भूदिति किं कारणम् यथा खल्वर्या भवन्ति य एषां स्वीभावः स्वीघर्म इति तथाभूताः प्रमाणेन प्रतिपद्यन्त इति तथाभूतविषयकं हि प्रमाणमिति इमौ खलु नियोगप्रतिषेधी भवतादेशिती काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्या-
दिभिरप्रतिघातो भवतु कुड्यादिवद्वा काचाभ्रपटलादिभिर-
प्रतिघातो माभूदिति न दृष्टानुमिताः खल्विमे द्रव्यधर्माः प्रतिघाताप्रतीघातयोर्गुणपलब्धानुपलब्धी व्यवस्थापिके व्यव-
हितानुपलब्ध्याऽनुमीयते कुड्यादिभिः प्रतिघातः, व्यवहितो-
पलब्ध्याऽनुमीयते काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघात इति अद्यापि खल्वेकमिदमिन्द्रियं बहूनीन्द्रियाणि वा क्लृप्तः संशयः ॥ ५० ॥

तामान्वाह रीपः एतेन दृष्टादर्शटादिनाऽप्रतिघातश्चक्षुषोऽपि प्रतिघातो न तादिति प्रकृतं दृष्टादप्रतिघातोऽपि रीपासीहादेः इतिवत्त्वमप्यर्थादिति भावः ॥ ४९ ॥

एतदप्युक्तं तद्वत्त्वे हि मानमिदं वाह । हि यथाह दृष्टानुमितानां वा यथापार्था रवेनादुभितानामिति वाः रीः तेषामिदं भवति हि इति एव न भवति इति रीः वा भोऽप्यदं तु क्लृप्तारिः हि इत्येति भावः ॥ ५० ॥

एतदप्युक्तिरपरीक्षापरत्वं ॥ ५० ॥

गृह्णाति नान्यः एवं त्वचोऽवयवविशेषो रूपादिग्राहकस्तेषा-
सुपघातादन्वादिभिर्न गृह्यन्ते रूपादय इति ॥ ५४ ॥

आहतत्वादहेतुः ॥ ५५ ॥

त्वगव्यतिरेकादेकमिन्द्रियमित्युक्त्वा त्वगवयवविशेषेण
धूमोपलब्धिवद्रूपलब्धिरित्युच्यते एवं च सति नानाभूतानि
विषयग्राहकाणि विषयव्यवस्थानात् तद्भावे विषयग्रहणस्य
भावात्तदुपघाते चाभावात् तथा च पूर्वोवाद् उत्तरेण वादेन
व्याहन्यत इति, मन्दिग्धद्याव्यतिरेकः पृथिव्यादिभिरपि भूतै-
रिन्द्रियाधिष्ठानानि व्याप्तानि न च तेष्वसत्सु विषयग्रहणं भव-
तीति तस्मान्न त्वगन्यद्वा सर्वविषयमेकमिन्द्रियमिति ॥ ५५ ॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५६ ॥

आत्मा मनसा सम्बध्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियं सर्वाद्यः
सन्निकृष्टमिति आत्मेन्द्रियमनोऽर्थं सन्निकर्षेभ्यो युगपदग्रह-
णानि स्युः, न च युगपदरूपादयो गृह्यन्ते, तस्मात्त्रैकमिन्द्रियं
सर्वविषयमस्तीति असाहचर्याच्च विषयग्रहणानां नैकमिन्द्रियं
सर्वविषयकं, साहचर्यं हि विषयग्रहणानामन्वाद्यनुपपत्ति-
रिति ॥ ५६ ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ५७ ॥

न खलु त्वगेकमिन्द्रियं व्याघातात् त्वचा रूपाद्यग्राहानि

एतदर्थम् । युगपद् एवम् । सर्वाणि मन्दिग्धद्यादीनाम् । अन्वयः । त्व-
गेकमिन्द्रियम् । एतद्वा त्वचा व्याघातात् । अन्वयः । त्वचा रूपादिग्राह-
कानि । ५६ ।

विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ६१ ॥

विषयत्वेन हि सामान्येन गन्धादयः संगृहीता इति ॥ ६१ ॥

न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृति जातिपञ्च-
त्वैभ्यः ॥ ६२ ॥

न खलु विषयत्वेन सामान्येन कृतव्यवस्था विषया ग्राह-
कान्तरनिरपेक्षा एकसाधनग्राह्या अनुमीयन्ते, अनुमीयन्ते
च पञ्च गन्धादयो गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृत व्यवस्था
इन्द्रियान्तरग्राह्यास्तस्मादसम्बद्धमेतत् । अयमेव चार्थोऽनूद्यते
बुद्धिलक्षणपञ्चत्वादिति, बुद्धय एव लक्षणानि विषयग्रहण-
लिङ्गत्वादिन्द्रियाणाम्, तदेतदिन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्येतस्मिन्
सूत्रे कृतभाष्यमिति, तस्माद्बुद्धिलक्षणपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणि,
अधिष्ठानान्यपि खलु पञ्चेन्द्रियाणाम् सर्वशरीराधिष्ठानं
स्पर्शनं स्पर्शग्रहणलिङ्गम्, कृष्णसाराधिष्ठानं चक्षुर्वर्हिर्निःसृतं
रूपग्रहणलिङ्गम्, नासाधिष्ठानं घ्राणम्, जिह्वाधिष्ठानं रसनम्,
कर्णच्छिद्राधिष्ठानं श्रोत्रम्, गन्धरसरूपस्पर्शशब्दग्रहणलिङ्गत्वा-
दिति । गतिभेदादपीन्द्रियभेदः, कृष्णसारोपनिबद्धं चक्षुर्वर्हि-
र्निःसृत्य रूपाधिकरणानि द्रव्याणि प्राप्नोति, स्पर्शनादीनि

गन्धत्वादिसत्त्वात् तथा च विमानकगन्धत्वावच्छिद्रयादकत्वमभिप्रेतं न त्वान्तर-
धर्मावच्छिद्रयादकत्वमिति भावः ॥ ६० ॥

यदि गन्धत्वादिना सुरभ्यादीनामैकं तदा विषयत्वेन गन्धरसादीनामथैक्यादि-
न्द्रियैक्यं श्यादिति ।

शब्दे । विषयत्वाव्यतिरेकाद्विषयत्वेनेत्यात् ॥ ६१ ॥

उत्तरयति । इन्द्रियाणामैक्यं न हेतुमाह बुद्धीत्यादि । बुद्धेयाद्युपादेयं पञ्च
पञ्चत्वादि तस्यत्वेन तदेवच्छिद्रकरणानां पञ्चत्वम् । एकमधिष्ठानं इत्यादि-

त्विन्द्रियाणि विषया एवात्रयोपसर्पणात् प्रत्यासौदन्ति,
सन्तानवृत्त्या शब्दस्य श्रोत्रप्रत्यासत्तिरिति आह्वतिः खलु परि-
माणमियत्ता सा पञ्चधा खख्यानमात्राणि प्राणरसनस्पर्शनानि
विषयग्रहणे नानुमेयानि, चक्षुः कृष्णसारात्रयं वह्निर्निःसृतं
विषयव्यापि, श्रोत्रं नान्यदाकाशात्, तच्च विभु शब्दमात्रानु-
भवानुमेयं पुरुषसंस्कारोपग्रहाद्वाधिष्ठाननियमेन शब्दस्य
व्यञ्जकमिति । जातिरिति योनिं प्रचक्षते, पञ्च खल्विन्द्रिय-
योनयः पृथिव्यादीनि भूतानि, तस्मात् प्रकृतिपञ्चत्वादपि
पञ्चेन्द्रियाणीति सिद्धम्, कथं पुनर्जायते भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि
नाव्यक्तप्रकृतीनीति ॥ ६२ ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६३ ॥

दृष्टो हि वाद्यादीनां भूतानां गुणविशेषाभिव्यक्तिनियमः,
वायुः स्रग्भ्यञ्जकः, अपो रसव्यञ्जिकाः, तेजो रूपव्यञ्जकं,
पार्थिवं किञ्चिद्द्रव्यं कस्यचिद्द्रव्यस्य गन्धव्यञ्जकम् । अस्ति
चायमिन्द्रियाणां भूतगुणविशेषोपलब्धिनियमः, तेन भूतगुण-
विशेषोपलब्धेर्भन्यामहे भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृती-
नीति, गन्धागयः पृथिव्यादिगुणा इत्युपदिष्टम् उद्देशश्च पृथि-
व्यादीनामेकगुणत्वे समान इत्यत आह ॥ ६३ ॥

विषयस्पर्शत्वात् गतिः दूरादौ गमनम् इदं चक्षुरधिकृत्य यदा गतिः प्रकाररूपा
ए प्रकाराणां पञ्चत्वात् चक्षुर्हि गत्वा गच्छति तस्यै सावच्छेदेन श्रोत्रं कर्णावच्छे-
देनेत्यादिप्रकारभेदात् आह्वतिर्गोलकानां संस्थानविशेषः जातिः पृथिवीत्वादि
वस्तुनी जातिः धर्मस्तेन श्रोत्रत्वसंरहः ॥ ६२ ॥

प्राणादेः पृथिवीत्वादिसत्त्वे मानमाह । भूतानां पृथिव्यादीनां ये गुणविशेषा
गन्धादयस्तदुपलभ्यत्वात् कुटुम्बगन्धाभिव्यञ्जकत्वादिरूपान्तेन पृथिवीत्वादि साधन-
मिति भावः ॥ ६३ ॥

समाप्तमिन्द्रियव्यापारप्रवृत्तम् । ३१ ।

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः
 पृथिव्याः अग्नेजो वायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाश-
 स्योत्तरः ॥ ६४ ॥

स्पर्शपर्यन्तानामिति विभक्तिविपरिणामः, आकाशस्योत्तरं
 शब्दः स्पर्शपर्यन्तोभ्य इति कथन्तरन्निर्देशः स्वतन्त्रविनियोग-
 सामर्थ्यात्, तेनोत्तरशब्दस्य परार्थाभिधानं विज्ञायते, उद्देशसूत्रे
 हि स्पर्शपर्यन्तोभ्यः परशब्द इति तन्त्रं वा स्पर्शस्य विवक्षित-
 त्वात् स्पर्शपर्यन्तोपु नियुक्तोपु योऽन्यस्तदुत्तरः शब्द इति ॥ ६४ ॥

न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६५ ॥

नायं गुणनियोगः साधुः, कस्मात् यस्य भूतस्य ये गुणा
 न ते तदात्मकेनन्द्रियेण सर्वे उपलभ्यन्ते पार्थिवेण हि घ्राणेन
 स्पर्शपर्यन्ता न गृह्यन्ते गन्ध एवैको गृह्यते एवं शेषेष्वपीति
 कथं तर्हिमे गुणा, विनयीक्तव्या इति ॥ ६५ ॥

एकैकस्यैवोत्तरीगुणसङ्गावाद्दुत्तरोत्तराणां तद-
 नुपलब्धिः ॥ ६६ ॥

गन्धादीनामैकैको यथाक्रमं पृथिव्यादीनामैकैकस्य गुणः
 अतस्तदनुपलब्धिः तेषां तयोन्मास्य चानुपलब्धिः, घ्राणेन रस-

इति शब्दादिपरिपत्राय विद्वान्प्रवृत्तम् । स्पर्शपर्यन्तं सायं पूर्वपूर्वं शब्दा
 एवं नः वायूनां गुणा ज्ञातव्याः उत्तरः शब्द आकाशस्य गुणः तथा च आकाशा
 पृथिव्याः रसद्वयस्योत्तरीगुणस्य रसद्वयस्यैवैकैकः आग्नेजो वायोः शब्द आकाशस्य । ६५ ।
 अत्र ६६ । उत्तरं दुर्लभ्यते न गुणः पृथिव्यादीनामैकैकस्य गुणः
 पृथिव्यादीनामैकैकस्यैवोत्तरीगुणसङ्गावाद्दुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः
 इति शब्दादिपरिपत्राय विद्वान्प्रवृत्तम् । ६६ ।

रूपस्पर्शानां रसेन रूपस्पर्शयोः, चक्षुषा स्पर्शस्येति, कथं
तर्ह्यनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्ते इति ॥ ६६ ॥

संसर्गाच्चानेकगुणग्रहणम् ॥ ६७ ॥

अवादिसंसर्गाच्च पृथिव्यां रसादयो गृह्यन्ते एवं शेषेष्व-
पीति नियमस्तरि न प्राप्नोति संसर्गस्यानियमाच्चतुर्गुणा
पृथिवी त्रिगुणा आपो द्विगुणं तेज एकगुणो वायुरिति
नियमञ्चोपपद्यते कथम् ॥ ६७ ॥

विष्टं ह्यपरम्परेण ॥ ६८ ॥

पृथिव्यादीनां पूर्वं पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण विष्टमतः संसर्गा-
नियम इति तच्चैतद्भूतस्यै विदितव्यन्नैतर्हीति ॥ ६८ ॥

न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६९ ॥

नेति तिसूत्रीं प्रत्याचष्टे, कस्मात् पार्थिवस्य द्रव्यस्याप्यस्य
च प्रत्यक्षत्वात् महत्त्वानेकद्रव्यत्वादूपाञ्चोपलब्धिरिति तेजस-
मेव द्रव्यं प्रत्यक्षं स्यात् न पार्थिवमाप्यं वा रूपाभावात्
तेजसवत्तु पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् न संसर्गादनेकगुणग्रहणं
भूतानामिति । भूतान्तररूपकृतन्तश्च पार्थिवाप्ययोः प्रत्य-
क्षत्वं ब्रुवतः प्रत्यक्षो वायुः प्रसज्यते नियमे वा कारणमुच्यता-

इत्येव इदिव्यादावुपलम्भमानानां रसादीनां का गतिरित्यत्र स्वमतनाह ।
उत्तरोत्तरादान् असादीनाम् एकैकस्यैव एकैकक्रमेण तदुत्तरोत्तरगुणसमावात्
रसादिगुणसमावात् तदनुपलब्धिसंज्ञां रसादीनां प्राप्तादिनादुपलब्धिरित्यर्थः । १८६।
तर्हि कथं इदिव्यादां रसादिपदेषु तदाह । अपरं इदिव्यादिपरेण कला-
दिना हि यस्मात् विष्टं सत्त्वं तदा च इदिव्यादवच्छिन्न कलादिना रसा-
संज्ञेयादसादिपद इति भावः । १८७। १८८।

विष्टत्वाद्गुणवान् वायुरिति नियमकारणं नास्तीति । दृष्टञ्च तैजसेन स्पर्शेन वायव्यस्पर्शस्याभिभवादग्रहणमिति न च तेनैव तस्याभिभव इति । तदेवं न्यायविरुद्धं प्रवादं प्रतिपिध्यन् सर्वगुणानुपलब्धेरिति चोदितं समाधीयते ॥ ६६ ॥

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात्तत्त्वप्रधानम् ॥ ७० ॥

तस्मान्न सर्वगुणोपलब्धिः प्राणादीनां पूर्वं पूर्वं गन्धादे-
गुणस्योत्कर्षात्तत्त्वप्रधानं का प्रधानता विषयग्राहकत्वं, को
गुणोत्कर्षः अभिव्यक्तौ समर्थत्वं, यथा वाह्यानां पार्थिवाप्य-
तैजसानां द्रव्याणां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणानां न सर्वगुणव्यञ्ज-
कत्वं, गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथाक्रमं गन्धरसरूपव्यञ्जकत्वम्,
एवं प्राणरसनचक्षुषां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणानां सर्वगुणग्राहक-
त्वम् । गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथाक्रमं गन्धरसरूपग्राहकत्वं
तस्मात् प्राणादिभिर्न सर्वेषां गुणानामुपलब्धिरिति । यस्तु
प्रतिजानीते गन्धगुणत्वादप्राणं गन्धग्राहकम् एवं रसनादिष्व-
पीति तस्य यथागुणयोगं प्राणादिभिर्गुणग्रहणं प्रसज्यत इति
किं कृतं पुनर्व्यवस्थानं किञ्चित् पार्थिवमिन्द्रियं न सर्वाणि
कानिचिदाप्यतैजसवायव्यानीन्द्रियाणि न सर्वाणीति ॥ ७० ॥

तद्व्यवस्थानन्तु भूयस्त्वात् ॥ ७१ ॥

प्रत्यक्षाद्गुणव्यञ्जितेऽस्य रसस्पर्शश्चैव चक्षुषा त्वचा च दृष्टं न स्याद्ग्राहकं
हृषिकेऽप्यस्पर्शेन हृषिके परस्परया दृष्टत्वे गौरवमिति भावः । ६६ ।

रसादेः दृष्टत्वादिदृष्टत्वे प्राणादिनापि तदग्रहणप्रसङ्ग इत्यत्र नियामकमाह ।
पूर्वपूर्वं प्राणादितत्त्वप्रधानं गन्धादिप्रधानं प्राधान्ये वीजमाह गुणोत्कर्षाद्गुण-
गन्धादेस्तत्कर्षात्तत्त्वप्रधानकत्वात् तथा च गन्धादिषु मध्ये स्पर्शव्यञ्जकत्वात्
राहकत्वं प्राणादीनामिति । ७० ।

अर्थनिर्वृत्तिसमर्थस्य प्रविभक्तस्य द्रव्यस्य संसर्गः पुरुष संस्कारकारितो भूयस्त्वम्, दृष्टो हि प्रकर्षे भूयस्त्वशब्द प्रकृष्टो यथा विषयो भूयानित्युच्यते । यथा पृथगर्थक्रिया समर्थानि पुरुषसंस्कारवशाद्विषयधिमणिप्रभृतीनि द्रव्याणि निर्वर्त्यन्ते न सर्वं सर्वार्थम्, एवं पृथग्विषयग्रहणसमर्थानि घ्राणादीनि निर्वर्त्यन्ते न सर्वविषयग्रहणसमर्थानीति स्वगुणान्नोपलभन्ते इन्द्रियाणि कस्मादिति चेत् ॥ ७१ ॥

सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ७२ ॥

स्नान् गन्धादीन्नोपलभन्ते घ्राणादीनि केन कारणेनेति चेत् स्वगुणैः सह घ्राणादीनामिन्द्रियभावात् घ्राणं स्नेन गन्धेन समानार्थकारिणा सह बाह्यं गन्धं गृह्णाति तस्य स्वगन्धग्रहणं सहकारिवैकल्यात् न भवति, एवं शेषाणामपि यदि पुनर्गन्धः सहकारी च स्यात् घ्राणस्य ग्राह्यत्वेत्तत् आह ॥ ७२ ॥

तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७३ ॥

न गुणोपलब्धिरिन्द्रियाणाम् । यो ब्रूते यथा बाह्यद्रव्यं चक्षुषा गृह्यते तथा तेनैव चक्षुषा तदेव चक्षुर्गृह्यतामिति तादृगिदं तुल्यो ह्युभयत्र प्रतिपत्तिहेत्वभाव इति ॥ ७३ ॥

ननु पृथिव्यन्तरस्यापि गन्धप्राधान्यात् किमिन्द्रियं किमिन्द्रियमित्यत्राह । भूयस्तात् कलाद्यविशिष्टपृथिव्यादारब्धत्वात्तद्व्यवस्थानं घ्राणादीन्द्रियत्वव्यवस्थितिः ॥ ७१ ॥

घ्राणादीनां गन्धादिगुणवत्त्वे मानमाह । सगुणानां गन्धादिविशिष्टानां घ्राणादीनामिन्द्रियभावात् गन्धादिज्ञात्कारकारणत्वात् कुटुमगन्धामिष्यन्नकृष्टतादौ तथैव दर्शनात् ॥ ७२ ॥

न शब्दगुणोपलब्धेः ॥ ७४ ॥

स्वगुणान्नोपलभन्ते इन्द्रियाणीत्येतत् न भवति उपलभ्यते
हि स्वगुणः शब्दः श्रोत्रेणेति ॥ ७४ ॥

तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्स्यात् ॥ ७५ ॥

न शब्देन गुणेन स्वगुणमाकाशमिन्द्रियं भवति न शब्दः
शब्दस्य व्यञ्जकः न च घ्राणादीनां स्वगुणग्रहणं प्रत्यक्षं नाप्य-
नुमीयते अनुमीयते तु श्रोत्रेणाकाशेन शब्दस्य ग्रहणं शब्दगुण-
त्वच्चाकाशस्येति, परिशेषघानुमानं वेदितव्यम्, आत्मा तावत्
श्रोता न करणं मनसः श्रोत्रत्वे वधिरत्वाभावः पृथिव्यादीनां
घ्राणादिभावे सामर्थ्यं श्रोत्रभावे चात्तामर्थ्यम् अस्ति चेदं
श्रोत्रमाकाशञ्च शिष्यते परिशेषादाकाशं श्रोत्रमिति ॥ ७५ ॥

इति वाख्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

इत्यत्र गन्धादिसिद्धावप्रत्यक्षत्वादनुभूतत्वकल्पनमित्याशयेनाह । तेन इन्द्रियेण
तस्य स्वगुणस्येन्द्रियसायहपादनुभूतकल्पनमिति ॥ ७३ ॥

नन्दिन्द्रियगुणानामप्रत्यक्षतनियमो नित्याशङ्कते । उक्तनियमो न युक्तः शब्दस्य
श्रोत्रगुणोपलब्धेः ॥ ७४ ॥

समाधत्ते । द्रव्यगुणानां रूपशब्दादीनां परस्परं वैधर्स्याच्छब्दोपलब्धिर्न
षड्द्रवादीनां शब्दात्रयस्य साधवेनैक्यसिद्धेरिति भावः ॥ ७५ ॥

समाप्तमर्धपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ३२ ॥

इति तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् आत्मादिप्रमेयेषुक्तपरीक्षयं नाम ।

तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयाङ्गिकम् ।

परीक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमः सा
किमनित्या नित्या वेति कुतः संशयः ।

कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः ॥ १ ॥

अस्यशब्दत्वं ताभ्यां समानो धर्म उपलभ्यते । बुद्धौ विशेष-
चोपजनापायधर्मवत्त्वं विपर्ययश्च यथास्मनित्ययोस्तस्यां बुद्धौ
नोपलभ्यते तेन संशयः । अनुपपन्नरूपः स्वत्वयं संशयः, सर्व-
शरीरिणां हि प्रत्यात्मवेदनीयाऽनित्या बुद्धिः सुखादिवत्,
भवति च संवित्तिर्ज्ञास्यामि जानामि अज्ञासिषमिति न
चोपजनापायौ अन्तरेण त्रैकाल्यव्यक्तिः, ततश्च त्रैकाल्यव्यक्तो-
रनित्या बुद्धिरित्येतत् सिद्धम्, प्रमाणसिद्धञ्चेदम् शास्त्रेऽप्युक्तम्
इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग-
मित्येवमादि, तस्मात् संशयप्रक्रियानुपपत्तिरिति । दृष्टि-
प्रवादोपालभ्यार्थन्तु प्रकरणम् । एवं हि पश्यन्तः प्रवदन्ति
साङ्ख्याः पुरुषस्यान्तःकरणभूता नित्याः बुद्धिरिति साधनं
प्रचक्षते ॥ १ ॥

अथ क्रमप्राप्ततया बुद्धिर्मनसश्च परीक्षा सप्तभिः प्रकरणैस्तत्परीक्षैव चाङ्गिकायः
परितु शरीरावच्छेदव्याप्यभोगानुकूलसम्भवत्परीक्षा शरीरान्तर्बन्धिप्रमेय परीक्षे-
वाङ्गिकायं इति तदसन् इन्द्रियपरीक्षायामतिव्याप्तेः तत्र च बुद्धिपरीक्षा पुरुषिः
प्रकरणैः तत्रादौ बुद्धयनित्यताप्रकरणं तत्र संशय दर्शनाय सूत्रम् । कर्मण
आकाशश्च च साधर्म्यान्निस्पर्शत्वादबुद्धिपदार्थं नित्यत्वसंशयः बुद्धिपदं नित्यमर्थं
न वेति संशयपर्यवसन्नः ॥ १ ॥

विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥

किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानं यं पूर्वमज्ञासिषमर्थं तमिमं जानामीति ज्ञानयोः समानेऽर्थे प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् एतच्चावस्थिताया बुद्धेरुपपन्नम्, नानात्वे तु बुद्धिभेदेऽपूपन्नापवर्गिषु प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः नान्यज्ञातमन्यः प्रत्यभिजानातीति ॥ २ ॥

साध्यसमत्वादहेतुः ॥ ३ ॥

यथा खलु नित्यत्वं बुद्धेः साध्यमेवं प्रत्यभिज्ञानमपीति किं कारणम् चेतनधर्मस्य कारणेऽनुपपत्तिः पुरुषधर्मः खल्वयं ज्ञानं दर्शनमुपलब्धिर्वोधः प्रत्ययोऽध्यवसाय इति, चेतनो हि पूर्वज्ञातमर्थं प्रत्यभिजानातीति तस्यैतस्माद्धेतोर्नित्यत्वं युक्तमिति, कारणचेतन्याभ्युपगमे तु चेतनस्वरूपं वचनीयं नानिर्दिष्टस्वरूपमात्मान्तरं शक्यमस्तीति प्रतिपत्तुम्, ज्ञानच्चेद्बुद्धेरन्तःकरणस्याभ्युपगम्यते, चेतनस्येदानीं किं स्वरूपं को धर्मः किं तत्त्वम् ज्ञानेन च बुद्धौ वर्तमानेनायं चेतनः किं करोतीति, चेतयत इति चेत् न ज्ञानादर्थान्तरवचनम् । पुरुषचेतयते बुद्धिर्जानातीति नेदं ज्ञानादर्थान्तरमुच्यते चेतयते जानीते बुध्यते पश्यत्युपलभ्यत इत्येकोऽयमर्थ इति, बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत् अथा जानीते पुरुषो बुद्धिर्ज्ञापयतीति सत्यमेतत् एवञ्चाभ्युपगमे ज्ञानं पुरुषस्येति सिद्धं भवति न बुद्धेरन्तःकरण-

तत्र बुद्धिर्नित्यत्वं साध्यः साधयति । बुद्धिर्नित्येति शेषः योऽहं घटनद्राहं सोऽहं घटं स्मरामीति प्रत्यभिज्ञानमेकं हस्तिमनं विषयीकरोति न चाका तदा तस्य अर्थधर्माधिकारस्य कूटस्थत्वात् तदाह हस्तिमनो बुद्धिरिव हस्तिन् तस्मात्परिदारः बुद्धेरन्यादिर्माहतिरोभावादेव न कूटादविनामादिदि । ३ ।

स्येति प्रतिपुरुषञ्च शब्दान्तरव्यवस्था प्रतिज्ञाने प्रतिषेधहेतु-
वचनम् । यच्च प्रतिजानीते कश्चित् पुरुषश्चेतयते कश्चिद्-
बुध्यते कश्चिदुपलभते कश्चित् पश्यतीति पुरुषान्तराणि
खल्विमानि चेतनो बोधोपलब्ध्या द्रष्टेति नैकस्यैते घर्मा इति,
अत्र कः प्रतिषेधहेतुरिति, अर्थस्यामेद इति चेत् समान-
मभिन्नार्था एते शब्दा इति तत्र व्यवस्थानुपपत्तिरित्येवं चेन्न-
न्यसे समानं भवति पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानीते इत्यत्राप्यर्थो
न भिद्यते तत्रोभयोश्चेतनत्वादन्यतरलोप इति यदि पुन-
र्बुध्यतेऽनयेति बोधनं बुद्धिर्मन एवोच्यते तच्च नित्यम् अस्त्रेत-
देवं न तु मनसो विषयप्रत्यभिज्ञानान्नित्यत्वात् । दृष्टं हि
करणमेदे ज्ञातुरेकत्वात् प्रत्यभिज्ञानं सच्चदृष्टस्यैतरेण
प्रत्यभिज्ञानादिति चक्षुर्वत् प्रदीपवच्च प्रदीपान्तरदृष्टस्य
प्रदीपान्तरेण प्रत्यभिज्ञानमिति तस्माज्ज्ञातुरयं नित्यत्वे
हेतुरिति । यच्च मन्यते बुद्धेरवस्थिताया यथाविषयं वृत्तयो
ज्ञानानि निश्चरन्ति वृत्तिश्च वृत्तिमतो नान्येति ॥ ३ ॥

न युगपद्ग्रहणात् ॥ ४ ॥

वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्ते वृत्तिमतोऽवस्थानाद् वृत्तीनामव-
स्थानमिति यानीमानि विषयग्रहणानि तान्यवतिष्ठन्त इति
युगपद्विषयाणां ग्रहणं प्रसज्यत इति ॥ ४ ॥

परिहरति । साध्यसमत्वात् अक्षिप्तत्वात् प्रतिस्मृतत्वं न हेतुः अहं
जानानीत्यादिना चात्मन एव प्रतिस्मृतप्रत्ययात् अनादिनिघनत्वेनैव तत्र
कौटस्यम् अन्यादृशं तद्विद्वन्मिति भावः ॥ ३ ॥

बुद्धेरव स्थायिन्या यथाविषयं ज्ञानात्मिका वृत्तयो वृत्तिमदभिन्ना वष्टेरिव
श्रुतिज्ञा निःसरन्तीति सांख्यमतं निरस्यति । वृत्तिवृत्तिमतोरमेदे वृत्तिमदवस्थित्या

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अतीते च प्रत्यभिज्ञाने वृत्तिमानप्यतीत इत्यन्तःकरणस्य विनाशः प्रसज्यते विपर्यये च नानात्वमिति । अविभुः चैकं मनः पर्यायेणैन्द्रियैः संयुज्यत इति ॥ ५ ॥

क्रमवृत्तित्वादयुगपदग्रहणम् ॥ ६ ॥

इन्द्रियार्थानां वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वमिति, एकत्वे च प्रादुर्भावतिरोभावयोरभाव इति ॥ ६ ॥

अप्रत्यभिज्ञानञ्च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥

अप्रत्यभिज्ञानमनुपलब्धिः, अनुपलब्धिश्च कस्यचिदर्शस्य विषयान्तरव्यासङ्गे मनस्युपपद्यते वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वात् एकत्वे ह्यनर्घको व्यासङ्गः इति । विभुत्वे चान्तःकरणस्य पर्यायेणैन्द्रियैः संयोगः ॥ ७ ॥

न गत्यभावात् ॥ ८ ॥

प्राप्तानीन्द्रियाख्यन्तःकरणेनेति प्राथम्यस्य गमनस्या-

इत्तरेष्वस्तिर्वासा तदा च सर्वपदाद्यहं दुपगतं स्यात् न एवं तस्माद्भावे इति ॥ ४ ॥

एव ह्यतीतमनवस्थादित्युच्यते तत्राह । अप्रत्यभिज्ञाने प्रत्यभिज्ञानस्य एभावे विनाशे वृत्तिमतोऽपि विनाशः स्यादती न हयोरैकान् ॥ ५ ॥

एदुगपदग्रहणं स्वमते व्युत्पादयति . मनस इत्यादि मनसोऽहत्वादिन्द्रियैः सह क्रमेण सस्यत्वात् प्राधान्यां क्रमिच्छत्वं तदा च अविभु चैकं मनः पर्यायेणैन्द्रियैः संयुज्यत इत्यवतारकाणं तत्तदिन्द्रियमनःसंयोगे सति ज्ञानरूपं पद्यते । ६ ॥

तत्रातिरेके ज्ञानाभावरूपत्वादयति । अप्रत्यभिज्ञानं तत्तदिन्द्रियज्ञानाभावः विषयाकरेण इन्द्रियाकरेण नरुहः सस्यत्वादिदयः । ७ ॥

भावः । तत्र क्लृप्तवृत्तित्वाभावाद्युगपद्ग्रहणानुपपत्तिरिति
 गत्यभावाच्च प्रतिपिडं विभुनोऽन्तःकरणस्यायुगपद्ग्रहणं न
 लिङ्गान्तरंगानुमीयते । यथा चक्षुषो गतिः प्रतिपिडा सवि-
 कृतविप्रकृतयोस्तुल्यकालग्रहणात् पाणिचन्द्रमसोर्व्यवधानप्रती-
 घातेनानुमीयत इति सोऽयं नान्तःकरणे विधादो न तस्य
 नित्यत्वे सिद्धं हि मनोऽन्तःकरणं नित्यञ्चेति, क्व तर्हि विवाद-
 तस्य विभुत्वे तच्च प्रमाणतोऽनुपपन्नञ्च, प्रतिपिडमिति एक-
 चान्तःकरणं नाना चैता ज्ञानात्मिका वृत्तयः चक्षुर्विज्ञानं
 घ्राणविज्ञानं रूपविज्ञानं गन्धविज्ञानमेतच्च वृत्तिमतोरेकत्वे-
 ऽनुपपन्नमिति । एतेन विषयान्तरव्यासङ्गः प्रत्युक्तः । विषया-
 न्तरग्रहणलक्षणो विषयान्तरव्यासङ्गः पुरुषस्य नान्तःकरण-
 स्येति केनचिदिन्द्रियेण सन्निधिः केनचिदसन्निधिरिति । अयं
 तु व्यासङ्गोऽनुज्ञायते मनस इति । एवमन्तःकरणं नाना-
 वृत्तय इति सत्यमेदे वृत्तेरिदमुच्यते ॥ ८ ॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत्तदन्यत्वाभिमानः ॥ ९ ॥

तस्यां वृत्तौ नानात्वाभिमानः यथा द्रव्यान्तरोपहिते
 स्फटिके अन्यत्वाभिमानो नीलो लोहित इति । एवं विषया-
 न्तरोपधानादिति ॥ ९ ॥

त्वन्मते चैद्वोपपद्यत इत्याह । त्वन्मते मनसः क्लृप्तपेन्द्रियसम्बन्धो न मनसो
 विभुत्वेन गत्यभावात् परितु नकारो न सूत्रान्तर्गतः किन्तु विभुत्वे धानःकरणस्य
 पर्यायेष्वेन्द्रियैः संयोगो नेति साक्षात्तरपिकायान् इत्याहः ॥ ८ ॥

वृत्तिवृत्तिमतोर्वस्तुतोऽभेदेऽपि भेदप्रत्ययप्रतिपादनाय शक्यते । यथा जवा-
 कुसुमादिसन्निधानादेरुस्यापि स्फटिकस्य तच्चद्रूपानि नानसुयाहृत्तिमदभिधापि
 वृत्तिसत्तद्विषयसन्निकर्षवशाद्धानेव प्रतिमासत इति ॥ ९ ॥

न हेत्वभावात् ॥ १० ॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवदयं ज्ञानेषु नानात्वाभिमानो गौणो न पुनर्गन्धाद्यन्यत्वाभिमानवदिति हेतुर्नास्ति हेत्वभावादनुपपन्न इति, समानो हेत्वभाव इति चेत् न ज्ञानानां क्रमेणोपजननापायदर्शनात् क्रमेण हीन्द्रियाद्येषु ज्ञानान्युपजायन्ते चापयन्ति चेति दृश्यते तस्माद्गन्धान्यत्वाभिमानवदयं ज्ञानेषु नानात्वाभिमान इति। स्फटिकान्यत्वाभिमानवदित्येतदनुपपन्नमात्रः क्षणिकत्वाद्याह ॥ १० ॥

स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्द्व्यतीनामहेतुः ॥ ११ ॥

स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्योपधानभेदान्नानात्वाभिमान इत्ययमविवक्ष्यमानहेतुः पक्षः, कस्मात् स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः, स्फटिकेऽप्यन्याव्यक्तय उत्पद्यन्ते अन्या निरुध्यन्त इति, कथं क्षणिकत्वाद्द्व्यतीनां क्षणश्चाल्पीयान् कालः, क्षणस्त्रितिकाः क्षणिकाः कथं पुनर्गन्म्यते क्षणिकाव्यक्तय इति, उपचयापचयप्रवन्धदर्शनाच्छरीरादिषु पक्षिनिर्वृत्तस्याहाररसस्य शरीररक्षिरादिभावेनोपचयोऽपचयस्य प्रवन्धेन प्रवर्तते उपचयाद्द्व्यतीना-

द्वयवति । समवे साधकाभावाद्गौणं युक्तमित्यर्थः वैषिणु न हेत्वभावादिति भाष्यमिति टीकादर्शनादिदं 'एवं' किन्तु तुल्यतया सूत्रहताऽप्युपपत्त्यादिसिद्ध्याय भाष्यहता तदुक्तमिति मन्वन्तं । १० ।

समाहं दुर्यन्तित्वात्प्रकरणात् । ११ ।

स्फटिके इव नामालम्बन इत्यन्यत्वात्तः सौम्यतः इति । स्फटिकान्यत्वाभिमानवदित्येतेषुः कुतः स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः विद्वत्परिविद्वत्स्फटिकोदरेः

नाम्, विनाशकारणञ्चोपलभ्यते घटादीनामवयवविभागः ।
यस्य त्वनपचितावयवं निरुच्यते अनुपचितावयवञ्चोत्पद्यते
तस्याशेषनिरोधे निरन्वये वा पूर्वोत्पादे न कारणमुभयत्राप्युप-
लभ्यत इति ॥ १३ ॥

चीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद्ध्युत्पत्तिवच्च
तदुपपत्तिः ॥ १४ ॥

यद्यानुपलभ्यमानं चीरविनाशकारणं दध्युत्पत्तिकारणञ्चा-
भ्यनुज्ञायते तथा स्फटिकेऽपरापरासु व्यक्तिषु विनाशकारण-
मुत्पत्तिकारणं चाभ्यनुज्ञेयमिति ॥ १४ ॥

लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ॥ १५ ॥

चीरविनाशलिङ्गं चीरविनाशकारणं दध्युत्पत्ति लिङ्गं
दध्युत्पत्तिकारणञ्च गृह्यतेऽतो नानुपलब्धिः । विपर्ययस्तु
स्फटिकादिषु द्रव्येषु अपरापरोत्पत्तौ व्यक्तीनां न लिङ्गमस्ती-
त्यनुवृत्तिरेवेति, अत्र कश्चित् परिहारमाह ॥ १५ ॥

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ १६ ॥

पयसः परिणामो न विनाश इत्येक आह । परिणाम-

एवञ्च निर्दोषान्यदयोऽपचयापचयादीनि न च स्फटिके विनाशकारणरूपस्यते
येन पूर्वविनाशोऽपरोत्पत्तिश्च स्फटिके भावः ॥ १३ ॥

चादिपत्तिः । दध्युत्पत्तिरदध्युत्पत्तिकारणादुपपत्तिरित्युत्पत्तिः पूर्वस्फटिक-
विनाशकारणादुपपत्त्येव स्फटिकोत्पत्तिवारणादुपपत्तौ शेषपत्तिः स्फटिके भावः
॥ १४ ॥

विहारवदम् । द्यः चीरविनाशस्य च प्रवृत्तिरित्याकारणं दध्युत्पत्ते
न तेषां स्फटिकविनाशोऽपरोत्पत्तौ येन दालात्प्रवृत्तवत् ॥ १५ ॥

दधिवत् न पुनर्विनाशकारणाभावात् कुम्भस्य विनाशः उत्पत्ति-
कारणाभावाच्चोत्पत्तिः एवं स्फटिकादिव्यक्तीनां विनाशोत्पत्ति-
कारणाभावाद्दिनाशोत्पत्तिभाव इति निरधिष्ठानञ्च दृष्टान्त-
वचनं गृह्यमाणयोर्विनाशोत्पादयोः स्फटिकादिषु स्यादय-
नाश्रयवान् दृष्टान्तः क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिवद्ध्युपलब्धि-
वच्चेति तौ तु न गृह्येते तस्मान्निरधिष्ठानोऽयं दृष्टान्त इति,
अभ्यनुज्ञाय च स्फटिकाद्योत्पादविनाशौ योऽत्र साधकस्तस्या-
भ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः । कुम्भवन्न निष्कारणौ विनाशोत्पादौ
स्फटिकादीनामित्यभ्यनुज्ञेयोऽयं दृष्टान्तः प्रतिषेधुमशक्यत्वात्
क्षीरदधिवत्तु निष्कारणौ विनाशोत्पादाविति शक्योऽयं प्रति-
षेधुं कारणतो विनाशोत्पत्तिदर्शनात् क्षीरदधीर्विनाशोत्पत्ती
पश्यता तत्कारणमनुमेयम्, कार्यलिङ्गं हि कारणमित्युपपद्य-
मनित्या बुद्धिरिति । इदन्तु चिन्त्यते कस्येयं बुद्धिः आत्म-
न्द्रियमनोऽर्थाणां गुण इति प्रसिद्धोऽपि च खल्वयमर्थः परीक्षा-
शेषं प्रवर्त्तयामीति प्रक्रियते सोऽयं शुद्धौ सन्निकर्षोत्पत्तेः संशयः
विशेषस्याग्रहणादिति । तत्रायं विशेषः । १८ ।

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशोऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥१८॥

नेन्द्रियाणामर्थानां वा गुणो ज्ञानं तेषां विनाशे ज्ञानस्य
भावात्, भवति क्वचिदभिन्द्रियेषु च विन्दते ज्ञानमदाद्य-

दीपिकायां विनाशकारणानि विनाशकारणानि इत्यर्थः । इति शेषोऽपि विनाशकारणानि इत्यर्थः ।
इत्यर्थः । विनाशकारणानि विनाशकारणानि इत्यर्थः । इत्यर्थः । विनाशकारणानि इत्यर्थः ।
इत्यर्थः । इत्यर्थः । इत्यर्थः । इत्यर्थः । इत्यर्थः । इत्यर्थः । इत्यर्थः । इत्यर्थः । इत्यर्थः ।
इत्यर्थः । इत्यर्थः । इत्यर्थः । इत्यर्थः । इत्यर्थः । इत्यर्थः । इत्यर्थः । इत्यर्थः । इत्यर्थः । इत्यर्थः ।

विभु । मनस्तदन्तःकरणभूतमिति तस्य सर्वेन्द्रियैर्युगपत्
संयोगाद्युपपन्नानान्युत्पत्तेरिति ॥ २० ॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् ॥ २१ ॥

विभुरात्मा सर्वेन्द्रियैः संयुक्तः इति युगपज्ज्ञानोत्पत्ति-
प्रसङ्ग इति । २१ ।

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥ २२ ॥

गन्वाद्युपलब्धे रिन्द्रियार्थमन्निकर्षवदिन्द्रियमनःसन्निकर्षो-
ऽपि कारणं तस्य चाद्यौगपद्यमणुत्वात् मनसः अद्यौगपद्या-
दनुत्पत्तिर्युगपज्ज्ञानानामात्मगुणत्वेऽपीति । यदि पुनरात्मे-
न्द्रियार्थमन्निकर्षभावाद्गन्वादिज्ञानमुत्पद्यते ॥ २१ ।

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २३ ॥

आत्मेन्द्रियमन्निकर्षमात्राद्गन्वादिज्ञानमुत्पद्यत इति नातो-
त्पत्तिकारणमपदिश्यते येनैतत् प्रतिपद्येमहीति । २३ ।

सर्वेन्द्रियैः संयुक्तः । युगपज्ज्ञानोत्पत्तिरिति, नित्यं कस्यै च कदाचि-
त्परिच्छेदकालेन कदाचिदेव सिद्धेः कस्यचि युगपज्ज्ञानोत्पत्तेः प्रसङ्गं कस्य-
चित्काले तदा च तदनुत्पत्त्यपत्तेरिति भावः एवं वाच्यं तदनुत्पत्तेरिति
शास्त्रादिभिः च सादिति । २० ।

इति । तदा इन्द्रियैर्युगपत्तुं तदनुत्पत्तिरिति तस्य वाक्यं तदेव न-
संयोगात्तदा च इन्द्रियैर्युगपत्तुं तदनुत्पत्तिरिति तदा तदा इत्येव कस्यचिदपि-
भावात् २१ ।

एवमिति । युगपत्तुं इति, तदा कदाचि तदनुत्पत्तिरिति युगपत्तुं इत्येव
एवमिति भावः । २३ ।

वाच्यं । तदा कस्यै च कदाचिदनुत्पत्तिरिति तदा कदाचि इति
वाच्यं इत्येव कस्यचिदनुत्पत्तिरिति तदा कदाचि इत्येव कस्यचि-
भावात् । २३ ।

मिति न च ज्ञातरि विनष्टे ज्ञानं भवितुमर्हति अन्यत् खलु
 चैतदिन्द्रियार्थसन्निकर्षत्वं ज्ञानं यदिन्द्रियार्थविनाशे न
 भवति, इदमन्यदात्ममनःसन्निकर्षजं तस्य युक्तोभाव इति,
 स्मृतिः खल्वियमद्राक्षमिति पूर्वदृष्टविषया न च विज्ञातरि
 नष्टे पूर्वोपलब्धेः स्मरणं युक्तम्, न चान्यदृष्टमन्यः स्मरति, न
 च मनसि ज्ञातर्यभ्युपगम्यमाने शक्यमिन्द्रियार्थयोर्ज्ञातृत्वं
 प्रतिपादयितुम्, अस्तु तर्हि मनो गुणोज्ञानम् ॥ १८ ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः ॥ २० ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धिरन्तःकरणस्य लिङ्गम्, तत्र युगपज्-
 ज्ञेयानुपलब्ध्यानुमीयते अन्तःकरणं न तस्य गुणोज्ञानम्, कस्य
 तर्हि ज्ञस्य वशित्वात्, वशो ज्ञाता, वश्यं करणं, ज्ञानगुणत्वे
 च करणभावनिहतिः प्राणादिसाधनस्य च ज्ञातुर्गन्धादिज्ञाना-
 भावादानुमीयते अन्तःकरणसाधनस्य सुखादिज्ञानं स्मृतिश्चेति
 तत्र यज्ज्ञानगुणं स आत्मा, यत्तु सुखाद्युपलब्धिसाधनमन्तः-
 करणं मनस्तदिति संज्ञामेदमात्रत्रार्थभेद इति युगपज्ज्ञेया-
 नुपलब्धेः चायोगिन इति चार्थः योगी खलु ऋद्धौ प्रादुर्भूतायां
 विकरणधर्मा निर्माय सेन्द्रियाणि शरीरान्तराणि तेषु तेषु
 युगपज्ज्ञेयानुपलभते, तच्चैतद्भिभौ ज्ञातर्युपपद्यते नाणौ
 मनसीति, विभुत्वे वा मनसो ज्ञानस्य नात्मगुणत्वप्रतिषेधः,

बुद्धेरात्मगुणत्वं यद्यथात्मपरीक्षात् एव सिद्धमायं तथापि विशिष्य लुपाद-
 नाय बुद्ध्यात्मगुणत्वप्रकरणं तत्र चेन्द्रियार्थसन्निकर्षाधीनत्वादिन्द्रियादिनिवृत्त-
 म्बान्तु मेधाकाशसंयोगाधीनशब्दस्याशाशनिवृत्तवदिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम् ।
 बुद्धिर्नेन्द्रियस्य न वायंस्य गुणसन्निकर्षिणि ज्ञानस्य स्मरणपक्षादस्यानात् उत्पत्तेः
 न ह्यनुभवितुरभावे स्मरणमुपपद्यतेऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ १८ ॥

विभु । मनस्तदन्तःकरणभूतमिति तस्य सर्वेन्द्रियैर्युगपत्
संयोगाद्युगपज्ज्ञानान्युत्पद्येरन्निति ॥ २० ॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् ॥ २१ ॥

विभुरात्मा सर्वेन्द्रियैः संयुक्तः इति युगपज्ज्ञानोत्पत्ति-
प्रसङ्ग इति ॥ २१ ॥

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥ २२ ॥

गन्धाद्युपलब्धे रिन्द्रियार्थसन्निकर्षवदिन्द्रियमनःसन्निकर्षो-
ऽपि कारणं तस्य चायौगपद्यमणुत्वात् मनसः अयौगपद्या-
दनुत्पत्तिर्युगपज्ज्ञानानामात्मगुणत्वेऽपीति । यदि पुनरात्मे-
न्द्रियार्थसन्निकर्षमात्राद्गन्धादिज्ञानमुत्पद्यते ॥ २१ ॥

नोत्पत्तिवारणानपदेशात् ॥ २३ ॥

आत्मेन्द्रियसन्निकर्षमात्राद्गन्धादिज्ञानमुत्पद्यत इति नात्रो-
त्पत्तिवारणमपदिश्यते येनैतत् प्रतिपद्येमहीति ॥ २३ ॥

मनोमुपलंभिरिति । युगपज्ज्ञानोत्पत्तिः इति । मनो न कर्तृत्वं
धर्मिणाइहकारिण इत्यन्वयेव सिद्धिः । मनो युगपज्ज्ञानोत्पत्तिः इत्यनेन मनो-
ऽपत्तं इति तदा च तदनुत्पत्त्याद्यप्युत्पत्त्यात् एतत् एव साधनं तदनुत्पत्त्यर्थ-
शास्त्रिकं न स्यादिति । २० ।

इति । अत्रा दुर्बलात्पत्तिर्ऽपि नास्तीत्यर्थं । तन्मन्वात्तन्मन्वात्तन्मन्वात्
संयोगात्तदा च एतदनुत्पत्त्यर्थं इति । अत्र तदा युगपत्तन्मन्वात्तन्मन्वात्
भावः । २१ ।

एतदिति । युगपज्ज्ञानोत्पत्तिः इति । अत्र तन्मन्वात्तन्मन्वात्तन्मन्वात्
पत्तिरिति भावः । २२ ।

एतदिति । अत्र तन्मन्वात्तन्मन्वात्तन्मन्वात्तन्मन्वात्तन्मन्वात्तन्मन्वात्
भावः । २३ ।

ज्ञानसाधनः संस्कारो ज्ञानमित्युच्यते ज्ञानसंस्कृतैरात्म-
प्रदेशैः पर्यायेण मनः सन्निकष्यते आत्ममनःसन्निकर्षात्
अतयोऽपि पर्यायेण भवन्तीति ॥ २६ ॥

नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २७ ॥

सदेहस्यात्मनो मनसा संयोगो विपच्यमानकर्माशय-
सहितो जीवनमिष्यते । तत्रास्य प्राक् प्रापणादन्तःशरीरे
वर्तमानस्य मनसः शरीराद्वह्निर्ज्ञानसंस्कृतैरात्मप्रदेशैः संयोगो
नोपपद्यत इति ॥ २७ ॥

साध्यत्वादहेतुः ॥ २८ ॥

विपच्यमानकर्माशयमात्रं जीवनम्, एवञ्च सति साध्य-
मन्तःशरीरवृत्तित्वं मनस इति ॥ २८ ॥

अमरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २९ ॥

सुसमृष्टया खल्वयं मनः प्रणिदधानः चिरादपि कश्चिदर्थं
अमरति अमरतश्च शरीरधारणं दृश्यते आत्ममनःसन्निकर्षजस्य

अथ दुर्हेराकमुदके संस्कारात्मनोदीर्घदी वृत्तात् सुतीनां दीर्घत्वं
सादृशैकदीर्घताः परिहारमाददते । इति संस्कारवृत्तत्वं समर्थं एतद्वच्छेदकं
तदर्थं दीर्घं मनःसन्निकर्षं च सुसमृष्टत्वात्सत्यम् च तन्निकर्षत्वं सुसमृष्टत्वं
मित्यर्थः । अथ हेतुमिति सुसमृष्टत्वं इत्यप्यत्र संस्कार परिहारम् । २६ ।

तस्मात् इत्यर्थः । अत्र च दुर्गं अमरतः अत्र शरीरधारणाय अमरति
इति सांख्यदर्शितो साधनी एव तस्यात् । शरीरार्थं अत्राच्छेदकं अमरतीत्यर्थः
इति संस्कारात्मनोदीर्घता इत्यर्थः । इति परात्मनोदीर्घता इति ॥ २६ ॥

एवञ्च इत्यर्थः । शरीरार्थं अत्राच्छेदकं इति ॥ २७ ॥ इत्यप्यत्र अमर-
तात् । अत्राच्छेदकं इति ॥ २८ ॥

प्रयत्नो द्विविधः धारकः प्रेरकश्च, निःसृते च शरीराद्विहिर्मनसि धारकस्य प्रयत्नस्याभावाद्गुरुत्वात्पतनं स्यात् शरीरस्य स्मरत इति ॥ २९ ॥

न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ ३० ॥

आशुगति मनस्तस्य वहिः शरीरादात्मप्रदेशेन ज्ञानसंस्क्रं-
तेन सन्निकर्षः प्रत्यागतस्य च प्रयत्नोत्पादनमुभयं युज्यते
इति, उत्पाद्य वा धारकं प्रयत्नं शरीरान्निःसरणं मनसो-
ऽतस्तत्रोपपन्नं धारणमिति ॥ ३० ॥

न स्मरणकालानियमात् ॥ ३१ ॥

किञ्चित् क्षिप्रं स्मर्यते किञ्चिच्चिरेण, यदा चिरेण तदा
सुस्रूर्पया मनसि धार्यमाणे चिन्ताप्रबन्धे सति कस्यचिदर्थस्य
लिङ्गभूतस्य चिन्तनमाराधितं स्मृतिहेतुर्भवति तत्रैतच्चिरनिश्च-
रिते मनसि नोपपद्यते इति, शरीरसंयोगानपेक्षयात्मनः
संयोगो न स्मृतिहेतुः शरीरस्य भोगायतनत्वात् उपभोगायतनं
पुरुषस्य ज्ञातुः शरीरं न ततो निश्चरितस्य मनस आत्मसंयोग-
मात्रं ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तौ कल्पते, क्लृप्तौ वा शरीरवैयर्थ्य-
मिति ॥ ३१ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । उक्तप्रतिषेधेन युक्तः स्मरतः शरीरधारणरूपाया उपपत्ते-
र्युक्तेरन्यथा मनसो वहिर्भावे शरीरावच्छिन्नात्ममनोयोगाभावेन प्रयत्नाभावे शरीर-
धारणं न स्यादिति भावः ॥ २९ ॥

पुनःशब्दे । शरीराधारणं न मनसः आशुगतित्वाच्छीघ्रमेव शरीरे
पराहते ॥ ३० ॥

दूषयति । मनसः शीघ्रमागतनं न युक्तं स्मरणे कालनियमाभावात् कदा-
चिच्छीघ्रं स्मर्यते कदाचित्प्रविधानाद्विषयत्वेनापीति न च प्रविधानं शरीरान्तः-

आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः ३२

आत्मप्रेरणेन वा मनसो बहिः शरीरात् संयोगविशेषः स्यात्, यदृच्छया वाकस्मिकतया, ज्ञतया वा मनसः सर्वथा चानुपपत्तिः, कथं अर्त्तव्यत्वादिच्छातः स्मरणज्ञानासम्भवाच्च, यदि तावदात्माऽमुप्यार्थस्य स्मृतिहेतुः संस्कारः असुप्तिनात्म-प्रदेशे समवेतस्तेन मनः संयुज्यतामिति मनः प्रेरयति तदा स्मृत एवासावर्थो भवति न अर्त्तव्यः । न चात्मप्रत्यक्ष आत्म-प्रदेशः संस्कारो वा तवानुपपन्नात्मप्रत्यक्षेण संवित्तिरिति, सुस्मूर्षया चायं मनः प्रपिदधानधिरादपि कश्चिदर्थं स्मरति नाकस्मात्, ज्ञत्वञ्च मनसो नास्ति ज्ञानप्रतिषेधादिति, एतच्च । ३२ ॥

व्यासक्तमनसः पादव्यधनेन संयोगविशेषेण

समानम् ॥ ३३ ॥

यदा खल्वयं व्यासक्तमनाः क्वचिद्देशे शर्वरया कण्ठकेन वा पादव्यधनमाप्नोति तदात्मनःसंयोगविशेष एषितव्यः, इदं हि दुःखं दुःखवेदनञ्चेति तदायं समानः प्रतिषेधः, यदृच्छया

नितमस्त एव इतिभिमस्तु परस्तात्परितपुर्वमिति वाच्यं इतिभिमस्तु-
 प्रवेष्टानुद्वेषि योऽपिमागदिसालकलापं यावत्तुचौरधारणं न स्तादिति भावः । ३३ ।
 एवमिदंमनस एवद्वेषी दुपदति । इतिः इदंमविदंमि मः संयोगविशेषो न
 क्वचिदिति इ हि न क्वचिदंमविदंम तदा पादोऽप्युपवेदतदा इतिव इदं-
 एतेः तादि यदृच्छया एवप्यात् एवद्वेषितः इतिप्यात् तादि मन्तो इतदा-
 प्रादतदा इततो इतत्तात्तुपपत्तात् इतत्तात्तात्तात्तात् इतद्वे इतद्वे इतद्वे
 इति इतिइ इतद्वे इतिइतद्वे इतिइतद्वे । ३३ ।

तु विशेषो नाकस्मिकी क्रिया, नाकस्मिकः संयोगःइति, कर्मादृष्टमुपभोगार्थं क्रियाहेतुरिति चेत् समानं, कर्मादृष्टं पुरुषस्यं पुरुषोपभोगार्थं मनसि क्रियाहेतुरिवं दुःखं दुःख-संवेदनञ्च सिध्यतीत्येवञ्चेन्नन्यसे समानं स्मृतिहेतावपि संयोग-विशेषो भवितुमर्हति । तत्र यदुक्तमात्मप्रेरणयदृच्छाज्ञाता-भिश्च न संयोगविशेष इत्ययमप्रतिषेध इति पूर्वस्तु प्रतिषेधो नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनस इति कः खल्विदानीं कारण-यौगपद्यसङ्गावे युगपदस्मरणस्य हेतुरिति ॥ ३३ ॥

प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद्-
युगपदस्मरणम् ॥ ३४ ॥

यथा खल्व्वात्ममनसोः सन्निकर्षः संस्कारश्च स्मृतिहेतुरेवं प्रणिधानं लिङ्गादिज्ञानानि तानि च न युगपद्भवन्ति तत्-
कृता स्मृतीनां युगपदनुत्पत्तिरिति ॥ ३४ ॥

प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौग-
पद्यप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥

एतन्निराकरोति । नृत्पादिकं पश्यतः कण्टकादिना पादव्ययनेन तदन-
च्छेदेन मनःसंयोगो यथा जायते तथैतदपीति भावः इतरथा तत्र मनःसंयोगे-
ऽप्युक्तदोषाः स्युः अदृष्टविशेषाधीनकर्मवशादसाविति चेतुल्यं प्रकृतेऽपीति
भावः ॥ ३३ ॥

धारणायौगपद्यं स्वयमुपपादयति । प्रणिधानं चित्तैकाग्रं सुप्नैति यावत्
लिङ्गज्ञानम् उद्बोधकम् उद्बोधकानामानन्यादादिपदं ज्ञानात्परतो योजनीयं तस्य
क्रमात् स्मरणक्रमः यदि च युगपदुद्बोधज्ञानि तदा तावद्विषयकस्मरणमित्यत एव
यथा पदज्ञानादाविति मतव्यम् ॥ ३४ ॥

यत् खल्विदं प्रातिभमिव ज्ञानं प्रणिधानाद्यनपेक्षं चार्त्त-
 मुत्पद्यते कदाचित्तस्य युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गो हेत्वभावात् सतः
 स्मृतिहेतोरसंवेदनात् प्रातिभेन समानाभिमानः, बह्वर्थविषये
 वै चिन्ताप्रबन्धे कश्चिदेवार्थः कस्यचित् स्मृतिहेतुः तस्यानु-
 चिन्तनात् तस्य स्मृतिर्भवति, न चायं चार्त्ता सर्वे स्मृतिहेतुं
 संवेदयते, एवं नै स्मृतिरुत्पन्नेत्यसंवेदनात्, प्रातिभमिव
 ज्ञानमिदं चार्त्तमिति । प्रातिभे कथमिति चेत् पुरुषकर्म-
 विशेषादुपभोगवद्वियमः । प्रातिभमिदानीं ज्ञानं युगपत्
 कस्मात् नोत्पद्यते यद्योपभोगार्थं कर्म युगपदुपभोगं न करोति ।
 एवं पुरुषकर्मविशेषः प्रातिभाहेतुर्न युगपदनैकं प्रातिभं ज्ञान-
 मुत्पादयति, हेत्वभावादयुक्तमेतदिति चेत् न कारणस्य प्रत्यय-
 पर्व्याये सामर्थ्यात्, उपभोगवद्वियम इत्यस्ति दृष्टान्तः, हेतु-
 नांस्तीति चेन्नन्यमे न कारणस्य प्रत्ययपर्व्याये सामर्थ्यात् नैक-
 षिन् ङेवे युगपदनैकं ज्ञानमुत्पद्यते, न चानैकान्स्मृतिद्वयं
 दृष्टेन प्रत्ययपर्व्यायेणानुमयं कारणसामर्थ्यमित्यभूतमिति न
 ज्ञातुर्विकरणधर्मिणी देहनानात्वे प्रत्यययोगपद्यादिति,
 अथ द्वितीयः प्रतिषेधः श्वसितगरीरस्य चानैकज्ञानस-
 यादादेवाप्रदेशे युगपदनैकार्थस्मरणं स्यात् कश्चिदेवावस्थित-
 गरीरस्य ज्ञातुर्विन्द्रियार्थप्रबन्धेन ज्ञानसर्जनकमेव किंवात्प्रदेशे
 समर्षति तेन यदा मनःसंयुज्यते तदा ज्ञातुर्विन्द्रियार्थ-
 युगपत् स्मरणं प्रसज्यते प्रदेशस्य संयोगपर्व्यायाभावादिति
 यात्प्रदेशानामप्रव्यान्तरत्वादेवार्थकतवापस्याविशेषे कृति-
 योगपद्यप्रतिषेधानुपपत्तिः, मध्यस्तान् तु चोदाधिज्ञान-
 प्रत्यासत्त्या मनस्युत्पत्त्यत् संस्कारप्रत्यासत्त्या मनसः कृत्युत्पत्ते-
 र्नुत्पत्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः, एवं एव तु प्रतिषेधो नानैकज्ञानस-

जायाटिकाप्रदेशे युगपत् स्मृतिप्रसङ्ग इति यत् पुरुषधर्मां ज्ञान-
मन्ताःकरणस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्मा इति कस्य-
चिद्दर्शनं तत् प्रतिपिच्यते ॥ ३५ ॥

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वाद्धारम्भनिवृत्त्योः ॥ ३६ ॥

अयं खलु जानीते तावत् इदं मे सुखसाधनमिदं मे दुःख-
साधनमिति, ज्ञातं सुखसाधनमाप्तुमिच्छति दुःखसाधनं हातु-
मिच्छति, प्राप्तुम् इच्छाप्रयुक्तस्यास्य सुखसाधनावप्तये समीहा-
विशेष आरम्भः जिहासा प्रयुक्तस्य दुःखसाधनपरिवर्जनं निवृत्ति-
रेव ज्ञानेच्छाप्रयत्नसुखदुःखानामेकेनाभिसम्बन्धः एककर्तृकत्वं
ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानाद्यत्वञ्च, तस्माज्ज्ञस्येच्छा-
द्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्माः नाचेतनस्येति, आरम्भनिवृत्त्योद्य
प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात् परवानुमानं वेदितव्यमिति । अत्र
भूतचेतनिक आह ॥ ३६ ॥

तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ ३७ ॥

आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषाविति यस्यारम्भनिवृत्ती
तस्येच्छाद्वेषौ तस्य ज्ञानमिति प्राप्तं पार्थिवाप्यतैजसवाय-

नन्विच्छादीनां मनोधर्मत्वात्तेषां ज्ञानजन्यत्वात् सामानाधिकरथ्येन च तत्र
कार्यकारणभावात् कथं ज्ञानस्यात्मगुणत्वमित्याशङ्क्यां सिद्धान्तत्वम् । अस्य
ज्ञानवत् आत्मन इच्छादयः हेतुमाह आरम्भनिवृत्त्योरिच्छाद्वेषनिमित्तत्वादिति
प्रवृत्तिनिवृत्त्योरिच्छाद्वेषजन्यत्वात्तत्र सामानाधिकरथ्येन ज्ञानस्य हेतुत्वमिति
भावः यदा अस्य ज्ञानवतो याविच्छाद्वेषौ तन्निमित्तत्वादित्यर्थः तदा च ज्ञानेच्छा-
प्रयत्नानां सामानाधिकरण्यं नासिद्धम् ॥ ३६ ॥

नन्वस्तु तेषां सामानाधिकरण्यं परन्तु तेषामधिकरणं कार्याकारः पार्थि-

वीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग
इति चैतन्यम् ॥ ३७ ॥

परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३८ ॥

शरीरे चैतन्यनिवृत्तिरारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानै-
र्योग इति प्राप्तं परश्वादेः करणास्थारम्भनिवृत्तिदर्शनाच्चैतन्य-
मिति । अथ शरीरस्येच्छादिभिर्योगः परश्वादेस्तु करणस्या-
रम्भनिवृत्ती व्यभिचरतः न तद्भूभयं हेतुः पार्थिवाप्यतैजसवाय-
वीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग
इति । अयं तर्ह्यन्वोऽर्थः तस्मिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवा-
येश्वप्रतिषेधः पृथिव्यादीनां भूतानामारम्भस्त्वावत् तसस्यावर-
शरीरेषु तदवयवव्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेषः, लोष्टादिषु च
लिङ्गाभावात् प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्तिः आरम्भनिवृत्ति-
लिङ्गाविच्छाद्वेषाविति पार्थिवाप्येष्वणुषु तद्दर्शनादिच्छा-
द्वेषयोस्तद्योगाज्ज्ञानयोग इति सिद्धं भूतचैतन्यमिति ॥ ३८ ॥

कुम्भादिष्वनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३९ ॥

कुम्भादिष्वनुपलब्धवानां व्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेष आरम्भः,
सिक्तादिषु प्रवृत्तिविशेषाभावात् निवृत्तिः, न च सत्सिक्ता-

वादिष्वनुपलब्धवानां व्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेष आरम्भः, सिक्तादिषु प्रवृत्तिविशेषाभावात् निवृत्तिः, न च सत्सिक्ता-

वादिष्वनुपलब्धवानां व्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेष आरम्भः, सिक्तादिषु प्रवृत्तिविशेषाभावात् निवृत्तिः, न च सत्सिक्ता-

नामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्देपप्रयत्नज्ञानैर्वीगः । तस्मात्
तस्मिद्धत्वादिच्छाद्देपयोरित्यहेतुरिति ॥ ३९ ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ४० ॥

तयोरिच्छाद्देपयोर्नियमानियमौ विशेषकौ । मेदकौ
ज्ञस्येच्छाद्देपनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्तौ न स्वाश्रये किं तर्हि
प्रयोज्याश्रये, तत्र प्रयुज्यमानेषु भूतेषु प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्तः न
सर्वेषु इत्यनियमोपपत्तिः । यस्य तु ज्ञानाद्भूतानामिच्छा-
द्देपनिमित्ते आरम्भनिवृत्तौ स्वाश्रये तस्य नियमः स्यात् । यथा
भूतानां गुणान्तरनिमित्ता प्रवृत्तिर्गुणप्रतिबन्धाच्च निवृत्ति-
भूतमात्रे भवति नियमेन एवं भूतमात्रे ज्ञानेच्छाद्देपनिमित्ते
प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्वाश्रये स्याताम् । तस्मात् प्रयोजकाश्रिता-
ज्ञानेच्छाद्देपप्रयत्नाः प्रयोज्याश्रये तु प्रवृत्तिनिवृत्तौ इति
मिदम् । एकशरीरे तु ज्ञातवहुत्वं निरनुमानम् । भूतचैत-
निकस्यैकशरीरे वह्नि भूतानि ज्ञानेच्छाद्देपप्रयत्नगुणानीति
ज्ञातवहुत्वं प्राप्तम्, श्रोमिति ब्रुवतः प्रमाणं नास्ति । यथा
नानाशरीरेषु नाना ज्ञातारो बुद्ध्यादिगुणव्यवस्थानात्, एव-
मेकशरीरेऽपि बुद्ध्यादिव्यवस्थानुमानं स्यात् ज्ञातवहुत्वस्येति
दृष्टयान्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषो भूतानाम् सोऽनुमान-
मन्यत्रापि दृष्टः करणलक्षणेषु भूतेषु परस्वादिपूपादानलक्षणेषु
च सृष्टप्रवृत्तिष्वन्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषः सोऽनुमानम् ।
अन्यत्रापि च । तस्यस्यावरशरीरेषु तदवयवव्यूहलिङ्गः प्रवृत्ति-

स्वमने श्रुत्यादयति । तद्विशेषकौ तयोश्चेतनाश्रितनयोर्विशेषकौ इतरन्याय-
नैकौ नियमानियमौ समवायेन ज्ञानतानियमनदमावौ समवायेन ज्ञानेच्छाद्देपयोः

विशेषो भूतानामन्यगुणनिमित्त इति स च गुणः प्रयत्न-
समानान्नयः संस्कारो धर्माधर्मसमाख्यातः सर्वार्थः पुरुषार्था-
राधनाय प्रयोजकी भूतानां प्रयत्नवदिति । आत्मास्तित्व-
हेतुभिरात्मनित्यत्वहेतुभिश्च भूतचैतन्यप्रतिषेधः कृतो वेदि-
तव्यः, नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानादिति च
समानः प्रतिषेध इति, क्रियामात्रं क्रियोपरममात्रञ्च प्रवृत्ति-
निवृत्ती इत्यभिप्रेत्योक्तं तल्लिङ्गत्वादिच्छाहेपयोः पार्थिवाद्येष्व-
प्रतिषेधः, अन्यथा त्विमे आरम्भनिवृत्ती आख्याते न च तथा-
विधे पृथिव्यादिषु दृश्येते, तस्माद्युक्तं तल्लिङ्गत्वादिच्छाहेपयोः
पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेध इति । भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रति-
षेधो मनस्तूदाहरणमात्रम् ॥ ४० ॥

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च
न मनसः ॥ ४१ ।

इच्छाहेपप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमित्यतः प्रवृत्ति
यथोक्तं संगृह्यते तेन भूतेन्द्रियमनसाश्चैतन्यप्रतिषेधः । पार-
तन्त्र्यात् परतन्त्राणि भूतेन्द्रियमनांसि धारणप्रेरणव्यूहन-
क्रियासु प्रयत्नवशात् प्रवर्तन्ते चैतन्ये पुनः स्वतन्त्राणि
स्युरिति । अकृताभ्यागमाच्च प्रवृत्तिर्वाग्वुद्धिशरीरारम्भ इति
चैतन्ये भूतेन्द्रियमनसां परकृतं कर्म पुरुषेण भुज्यत इति स्यात्

चेतनधर्मत्वात्तदर्थेदवतदा च शरीरे तेषां जन्मकनकभासः परमादीं दवशिष्य-
हया क्रिया वस्तुस्तु ऐतैव परमादिक्रियाजनित्वा दवादेनहेतुले नाना-
भासः । ४० ।

एषादीनां मधोदृष्टत्वाभासे इत्यन्तरमाह । इच्छादय इति शेषः ४१ ।

प्रचेतन्ते तु तत्साधनस्य सङ्गतकर्मफलभोगः पुरुषस्येत्युप-
पद्यत इति, अथायं सिद्धोपसंग्रहः ॥ ४१ ॥

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४२ ॥

आत्मगुणो ज्ञानमिति प्रकृतम्, परिशेषो नाम प्रमत्तप्रति-
पेधेऽन्यत्राप्रमत्ताच्छिष्यमाणे मन्मथयः, भूतेन्द्रियमनसां प्रति-
पेधे द्रव्यान्तरं न प्रमथ्यते शिष्यते चात्मा तस्य गुणो ज्ञानमिति
ज्ञायते, यथोक्तहेतूपपत्तेश्चेति दर्शनस्यर्गनाभ्यामेकार्थग्रहणा-
दित्येवमादीनामात्मप्रतिपत्तिहेतूनामप्रतिपेधादिति परिशेष-
ज्ञापनार्थं प्रकृतस्थापनादिज्ञानार्थज्ञ यथोक्तहेतूपपत्तिवचन-
मिति । अथवोपपत्तेश्चेति हेत्वन्तरमेवेदं नित्यः खल्वय-
मात्मा यस्मादेकस्मिन् शरीरे धर्मश्चरित्वा कायभेदात् स्वर्गं

हेतुत्वात् ज्ञानेच्छादीनां सामानाधिकरण्यात् कायेकारणभावात् पारतन्त्र्यात्
मनसश्चेतन सङ्कारित्वादिच्छादयो न तद्गुणाः वस्तुतस्तु इच्छादीनां पारतन्त्र्यात्
पराधीनविषयतायास्तित्वात् इच्छादीनां हि सामानाधिकरणस्वजनकज्ञानविषय-
तैव विषयता ज्ञानवैयधिकरण्ये च तन्न स्यादिति भावः स्वकृतात् स्वयंकृतात् कर्मणः
अभ्यागमो भोगः स मनसो यत्रादिमत्त्वेन स्यात्प्रत्ययकृतात्कर्मणो भोगः नत्रा भोगो-
ऽपि मनसः भोक्तृसंन्यमीचादिभागिन एवात्मत्वात्तद्भिन्नः आत्मनि मानाभावात्
आत्मनः सुखादिसाचात्कारानुरोधान्द्रष्टृत्वं मनसश्च धर्मियाहकनानादगुत्व-
मतीऽपि नैक्यं न च मनसः परमाणुत्वात्प्राप्त्या च नित्यत्वं तन्मत्तं तथाचात्ममनसो-
नित्यत्वात् सदाज्ञानादिप्रसङ्गादिनिर्गोचः स्यादतीऽन्तः करणस्थानित्यत्वं तन्नाशश्च
मोक्ष इति वाच्यम् अदृष्टायभावेन नित्ययोरपि वस्तुशरीरिव फलाजनकत्वात् न च
ज्ञानादिकां प्रकृत्य इत्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेर्मनस एव ज्ञानादिकां अभेदनुखेनी-
पादानोपादेयभावकथनादिति वाच्यं अत्र वै प्राणा इत्यादौ नित्येऽपि दर्शनात्
कारणत्वभावे तात्पर्यादिति तत्त्वम् ॥ ४१ ॥

आत्मगुणज्ञसुपसंहरति । इच्छादिकमात्मगुण इत्यादि हेतुनाह परिशेषात्

देवैपूपपद्यते अधर्मश्चरित्वा देहभेदान्नरकैपूपपद्यत इति उप-
पत्तिः शरीरान्तरप्राप्तिलक्षणा, सा सति सत्ये नित्ये चाश्रय-
वती बुद्धिप्रवन्धसात्वे तु निरात्मके निराश्रया नोपपद्यत इति ।
एकसत्त्वाधिष्ठानञ्चानेकशरीरयोगः संसार उपपद्यते । शरीर-
बन्धोच्छेदश्चापवर्गो मुक्तिरित्युपपद्यते, बुद्धिसन्ततिमात्रे त्वेक-
मत्वानुपपत्तेर्न कश्चिद्दीर्घमध्वानं सम्भावति न कश्चिच्छरीर-
प्रवन्धाद्भिमुच्यत इति संसारापवर्गानुपपत्तिरिति बुद्धिसन्तति-
सात्वे च सत्वभेदात् सर्वसिद्धं प्राणिव्यवहारजातमप्रतिसंहित-
मव्याहृतनपरिनिष्ठनञ्च स्यात्, ततः स्मरणाभावान्नान्यदृष्ट-
मन्यः स्मरतीति, स्मरणञ्च खलु पूर्वज्ञातस्य समानेन ज्ञात्वा
ग्रहणम् अज्ञात्सिपममुभयं ज्ञेयमिति, सोऽयमेको ज्ञाता
पूर्वज्ञातमयं गृह्णाति तच्चास्य ग्रहणं स्मरणमिति, तद्बुद्धि-
प्रवन्धसात्वे निरात्मके नोपपद्यते ॥ ४२ ॥

स्मरणत्वात्मनोऽज्ञाभाव्यात् ॥ ४३ ॥

उपपद्यत इति, आत्मन एव स्मरणं न बुद्धिसन्ततिमात्र-
स्येति, तुशब्दोऽवधारणे, कथं ज्ञस्वभावत्वात् च इत्यस्य
स्वभावः स्वोर्ध्वः । अयं खलु ज्ञास्यति जानाति अज्ञासी-
दिति त्रिकालविषयानेकेन ज्ञानेन सम्बध्यते तच्चास्य
त्रिकालविषयं ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयं ज्ञास्यामि जानामि

शरीरदिहेतुनिरासात् यथोक्तैर्दूतां दर्शनस्यर्धनाभ्यामेवापरेरहत्कारित्वादीनां
उपपत्तेः उपपन्नत्वात् । ४२ ।

स्मृतेरात्मगुणवन्देहिदमनि शिष्यमुद्विषेऽवाय इत्युक्त्यादयति । तुरप्ये
शस्त्राभावात् शान्तपदस्त्राभावात् शान्तताद्विषयत्वं ज्ञातव्यः स्वभावाः स्मृतेर
शान्तताद्विषयत्वात् दर्शनस्यर्धनात् सिद्धं यथा प्रत्याभावात् स्मृतेर्हेतुशान्तता-

प्रज्ञामिपमिति वर्तते तदन्वये स्तो धर्मस्तस्य स्मरणं न बुद्धि-
प्रवन्धमात्रस्य निरात्मकस्येति । स्मृतिहेतूनामयोगपद्याद्युग-
पदस्मरणमित्याहम्, अथ केभ्यः स्मृतिरुत्पद्यते इति, स्मृतिः
श्वलु ॥ ४३ ॥

प्रणिधाननिवन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरि-
ग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्व्यवियोगैककार्यविरो-
धातिशयप्राप्तिव्यवधानमुखटुःखिच्छाद्वेषभयाऽर्थि-
त्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः ॥ ४४ ॥

सुस्रूपेया मनसो धारणं प्रणिधानं, सुस्मूर्पितलिङ्गचिन्तन-
ज्ञार्थस्मृतिकारणम्, निवन्धः खल्वेकग्रन्थोपयमोऽर्थानाम् एक
ग्रन्थोपयताः खल्वर्या अन्योऽन्यस्मृतिहेतव आनुपूर्व्येतरथा
वा भवन्तीति । धारणायास्त्रक्ततो वा, प्रज्ञातेषु वस्तुषु स्मर्त्तव्या-
नामुपनिःक्षेपो निवन्ध इति, अभ्यासस्तु समाने विषये ज्ञाना-
नामभ्यावृत्तिरभ्यासजनितः संस्कार आत्मगुणोऽभ्यासशब्दे-
नोच्यते स च स्मृतिहेतुः समान इति, लिङ्गं पुनः संयोगिसम-
वाय्येकार्थसमवायिविरोधि चेति, संयोगी यथा धूमोऽग्नेः,
गोर्विषाणं, पाणिः पादस्य, रूपं स्पर्शस्य, अभूतं भूतस्येति ।

इतिले सिद्धः स्मृतेरात्मवृत्तित्वमपि सिद्धं परे तु ज्ञानस्यागुविनाशित्वात्कार्यं स्मृति-
हेतुनेत्यत्राह' स्मरणमित्यादि ज्ञानवतः स्वभावः संस्कारः तस्यादित्यर्थः
इत्याहुः ॥ ४३ ॥

स्मृतेर्यागपद्यसमाधानाय प्रणिधानादीनामुद्दीधकानो क्रमो हेतुरुक्तसत्त
प्रणिधानादीनि दर्शयति । स्मरणमित्यनुवर्तते निमित्तशब्दस्य हन्दात्परं युतस्य
प्रत्येकमभेदेनान्वयः प्रणिधानं मनसो विषयान्तरसञ्चारवारणं निवन्ध एकग्रन्थोप-

लक्षणं पञ्चवयवस्यं गोत्रस्य स्मृतिहेतुः विदानामिदं गर्गाणा-
मिदमिति, सादृश्यं चित्रगतं प्रतिरूपकं देवदत्तस्येत्येवमादि,
परिग्रहात् स्वेन वा स्वामी स्वामिना वा स्वं स्मर्यते, आश्र-
यात् ग्रामण्या तदधीनं स्मरति । आत्रितात् तदधीनेन ग्रामण्य-
मिति, सम्बन्धात् अन्तेवासिना गुरुं स्मरति ऋत्विजा याच्य-
मिति, आनन्तर्यात् इति करणीयेष्वर्थेषु, वियोगात् येन विप्र-
युज्यते तद्वियोगप्रतिसंवेदौ ऋशं स्मरति, एककार्यात् कर्तृन्तर-
दर्शनात् कर्तृन्तरे स्मृतिः, विरोधात् विजिगीषमाणयोरन्यतर-
दर्शनादन्यतरः स्मर्यते, अतिशयात् येनातिशय उत्पादितः,
प्राप्ते, यतो येन किञ्चित् प्राप्तमाप्तव्यं वा भवति तमभीष्टं
स्मरति, व्यवधानात् कोशादिभिरसिप्रभृतीनि स्मर्यन्ते, सुख-
दुःखाभ्यां तद्धेतुः स्मर्यते, इच्छाद्वेषाभ्यां यमिच्छति यच्च
द्वेष्टि तं स्मरति, भयात् यतो विभेति, अर्घित्वात् येनार्घी
भोजनेनाच्छादनेन वा, क्रियाया रयेन रयकारं स्मरति, रागात्
यस्यां स्त्रियां रक्ती भवति तामभीष्टं स्मरति धर्मात् जात्य-
न्तरस्मरणमिह चाधीतश्रुतावधारणमिति, अधर्मात् प्राग-
नुभूतदुःखसाधनं स्मरति, न चैतेषु निमित्तेषु युगपत्संवेदनानि
भवन्तीति युगपदस्मरणमिति, निदर्शनञ्चेदं स्मृतिहेतूनां न
परिमह्यानमिति, अनित्यायाञ्च बुद्धावुत्पन्नापवर्गित्वात् काला-

विद्वन्ने यदा प्रमादोऽपि प्रमादोऽप्युपपन्नं यथासः स्मृतिरवाहुस्तं एतन् यदापि
भोदोऽप्युत्पन्नं तदापि तादृशे श्रीप्रमुदोऽप्युत्पन्नं यथासः स्मृतिरवाहुस्तं
यथासो दृष्टतरसंस्कार एतदोऽप्युत्पन्नं इति वेदिन् लिङ्गं व्याप्तं व्यापकं
कारकं एतदं यदा कपिभ्यश्चादि वज्रुदादिः सादृश्यं देहादिः परिदहः स्त्रीकार-
सन्त सन्ताम्भिर्वादीर्षः तदेवतरिदाः यतरपरपन् आदयः द्विती रज्जादित्तरिज्जर्मी

यत्रावस्थितस्तत्र व्यक्तं न तु बुद्धेरन्यानानवस्थानाभ्यामिति,
 कस्मात् अर्थग्रहणं हि बुद्धिः यत्तदर्थग्रहणमव्यक्तं व्यक्तं वा
 बुद्धिः सेति विगेषाग्रहणे च सामान्यग्रहणमात्रमव्यक्तग्रहणं
 तत्र विषयान्तरे बुद्धान्तरानुत्पत्तिर्निमित्ताभावात्, यत्र
 समानधर्मयुक्तस्य धर्मो गृह्यते विगेषधर्मयुक्तस्य तद्व्यक्तं ग्रहणं,
 यत्र तु विगेषेऽगृह्यमाणे सामान्यग्रहणमात्रं तदव्यक्तं ग्रहणं,
 समानधर्मायोगाच्च विगिष्टधर्मयोगो विषयान्तरं तत्र यद्-
 ग्रहणं न भवति तद्ग्रहणनिमित्ताभावात् न बुद्धेरनवस्थाना-
 दिति यथाविषयञ्च ग्रहणं व्यक्तमेव प्रत्यर्थनियतत्वाच्च बुद्धीनां
 सामान्यविषयञ्च ग्रहणं स्वविषयं प्रत्यव्यक्तं विगेषविषयञ्च
 ग्रहणं स्वविषयं प्रत्यव्यक्तं विगेषविषयञ्च ग्रहणं स्वविषयं प्रति
 व्यक्तम्, प्रत्यर्थनियताहि बुद्धयः, तदिदमव्यक्तग्रहणं देशितं
 क्व विषये बुद्धानवस्थानकारितं स्यादिति धर्मिणस्तु धर्मभेदे
 बुद्धिनानात्वस्य भावाभावाभ्यां तदुपपत्तिः धर्मिणः स्वत्वर्थस्य
 समानाद्य धर्माविशिष्टाद्य तेषु प्रत्यर्थनियता नानाबुद्धयस्ता
 उभयो यदा धर्मिणि वर्तन्ते तदा व्यक्तं ग्रहणं धर्मिणमभि-
 प्रेत्य यदा तु सामान्यग्रहणमात्रं तदाऽव्यक्तं ग्रहणमिति, एवं
 धर्मिणमभिप्रेत्य व्यक्ताव्यक्तयोर्ग्रहणयोरुपपत्तिरिति, न वेद-
 मव्यक्तं ग्रहणं बुद्धेर्बोद्धव्यस्य वाऽनवस्थायित्वादुपपद्यत इति
 इदं हि न ॥ ४८ ॥

प्रदीपार्चिः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रहणम् ॥४९॥

उत्तरयति । प्रतिषेडव्यस्य बुद्धेराश्विनाशित्वस्याभ्यनुज्ञा त्वया कृता
 विद्युत्सम्पातदृष्टान्तरूपस्य हेतोः साधकस्वीपादानात् तथा चाश्वतोवाध इति
 भावः ॥ ४८ ॥

अनवस्थायित्वेऽपि बुद्धेस्तेषां द्रव्याणां प्रतिपत्तव्यम्, कथं प्रदीपार्चिः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् प्रदीपार्चिषां सन्तत्या वर्त्तमानानां ग्रहणानवस्थानं ग्राह्यानवस्थानञ्च प्रत्यर्थनियतत्वात् बुद्धीनां यावन्ति प्रदीपार्चींषि तावन्त्यो बुद्ध्य इति दृश्यते चात्र व्यक्तं प्रदीपार्चिषां ग्रहणमिति, चेतना शरीरगुणः सति शरीरे भावादसति चाभावादिति ॥ ४६ ॥

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ५० ॥

सांशयिकः सति भावः स्वगुणोऽसु द्रवत्वमुपलभ्यते परगुणश्लोष्णता, तेनायं संशयः किं शरीरगुणश्चेतना शरीरे गृह्यते अथ द्रव्यान्तरगुण इति न शरीरगुणश्चेतना कस्मात् ॥ ५० ॥

यावच्छरीरभावित्वाद्रूपादीनाम् ॥ ५१ ॥

न रूपादिहीनं शरीरं गृह्यते चेतनाहीनन्तु गृह्यते । यथोष्णताहीना आपः, तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति, संस्कारवदिति चेन्न कारणानुच्छेदात् यथाविधे द्रव्ये संस्कारस्तथाविधे एवोपरतो न तत्र कारणोच्छेदादत्यन्तं संस्कारानुपपत्ति-

असु तर्हि तददृष्टान्तेनाद्यात्वं बुद्धीनामनवस्थायित्वमित्याह । यथा प्रदीपार्चिषां सन्तत्यनानाननवस्थायित्वेऽप्यभिव्यक्तग्रहणं तद्यान्त्रापि स्यात् विद्युत्प्रभावस्यैवा वा बुद्धिरुपद्रा सा स्वविषये व्यक्तैवेति भावः । ४६ ॥

समानं बुद्धेरुपद्रापवर्गित्वप्रकरणम् । ३६ ।

अथ बुद्धेः शरीरगुणत्वाभावरूपकरणं न च प्रागिव तस्मिन्निरेनारम्भदीयमेतन् नारीऽहं जानामीत्याद्यनुभवेन तत्कायकानामाभासीकरणादती विशिष्य तद्व्युत्पादनाय संशयबीजमाह । द्रव्ये चन्द्रनादी स्वरुपस्य रूपादिः पररुपस्य त्रैलोक्य महादेवं शरीरे रूपादीरूपस्य च रहाद बुद्ध्यादिः शरीरगुणो न वेति संशयः । ५० ।

तत्र विद्वान्बुद्धम् । न शरीरगुणश्चेतनेति पादौ भाव्यतः पूरणं न

भ्रंशति यथाविधे शरीरे चेतना गृह्यते तथाविध एवात्यन्तो-
परमचेतनाया गृह्यते, तस्मात् संस्कारवदित्यसमः समाधिः
अथापि शरीरस्य चेतनोत्पत्तिकारणं स्यात् द्रव्यान्तरस्य
बोधयस्य वा, तत्र नियमहेत्वभावात् शरीरस्येन कदाचि-
चेतनोत्पद्यते कदाचिन्नेति नियमहेतुर्नास्तीति द्रव्यान्तर-
स्येन शरीर एव चेतनोत्पद्यते न लोष्टादिषु इत्यत्र न नियम-
हेतुरस्तीति बोधयस्य निमित्तत्वे शरीरसमानजातीये द्रव्ये
चेतना नोत्पद्यते शरीर एव चोत्पद्यते इति नियमहेतु-
र्नास्तीति, यच्च मन्येत सति श्यामादिगुणे द्रव्ये श्यामाद्यु-
परमो दृष्टः एवं चेतनोपरमः स्यादिति ॥ ५१ ॥

न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ५२ ॥

नात्यन्तं रूपोपरमो द्रव्यस्य श्यामे रूपे निवृत्ते पाकजं
गुणान्तरं रक्तं रूपमुत्पद्यते शरीरे तु चेतनामात्रोपरमोऽत्यन्त-
मिति, अथापि ॥ ५२ ॥

प्रतिवृद्धिसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

शरीरविशेषगुण इत्यर्थः अयं तर्काकारः बुद्ध्यादिकं शरीरविशेषगुणः स्यादाव-
च्छरीरभावि स्यात् रूपादिवत् तत्परिक्वाये चातुमानं बुद्ध्यादिकं न शरीरविशेष-
गुणः अथावद्द्रव्यभावित्वात् शब्दवत् व्यतिरेके रूपवदा अथावद्द्रव्यभावित्वं च प्राय-
यत्नामिमतकालीननाशप्रतियोगित्वम् ॥ ५१ ॥

पिठरपाकमते व्यभिचारमाशङ्कते । शरीरे पाकाधीनरूपादिना व्यभिचारा-
न्नीकं साधनं युक्तमित्यर्थः परे तु सिद्धान्तपूर्वमेवेदं तथा हि पाकजरूपेण
व्यभिचारः शङ्कनीयः पाकजगुणान्तरस्य रूपान्तरस्योत्पत्तः तथा च स्वसमानाधि-
काररूपसमानजातीयासन्नानकालीनत्वं पूर्वोक्तहेतौ नाशप्रतियोगित्वे विशेषणो-
मित्यर्थे इत्याहुः ॥ ५२ ॥

यावत्सु द्रव्येषु पूर्वगुणप्रतिबन्धिसिद्धिस्तावत्सु पाकजी-
त्यत्तिर्दृश्यते पूर्वगुणैः सह पाकजानामवस्थानस्याग्रहणात्,
न च शरीरे चेतनाप्रतिबन्धिसिद्धौ सहानवस्थायिगुणान्तरं
गृह्यते येनानुमीयते तेन चेतनाया विरोधः, तस्मादप्रति-
पिद्धा चेतना यावच्छरीरं वर्त्तते न तु वर्त्तते तस्मान्न शरीर-
गुणश्चेतना इति, इत्यथ न शरीरगुणश्चेतना ॥ ५३ ॥

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५४ ॥

शरीरं शरीरावयवाश्च सर्वे चेतनीत्यप्या व्याप्ता इति न
क्वचिदनुत्पत्तिश्चेतनायाः, शरीरवच्छरीरावयवाश्चेतना इति
प्राप्तं चेतनबहुत्वम्, तत्र यथा प्रतिशरीरं चेतनबहुत्वे सुख-
दुःखज्ञानानां व्यवस्थालिङ्गमेवमेकशरीरेऽपि स्यात् न तु
भवति तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति, यदुक्तं न क्वचिच्छरीरावयवे
चेतनाया अनुत्पत्तिरिति सा न ॥ ५४ ॥

केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ५५ ॥

सिद्धान्तम्' पाकजानां प्रतिबन्धिनः पूर्वशरीरप्रतिरूपके शरीरान्तरे सिद्धेः
घटादौ पाकलरूपसम्भवेऽपि शरीरे न तत्त्वम्: शरीरावयवाणाञ्चर्मादीनामपि-
संयोगविशेषेण नाशयत्कृत्वात् परे तु पाकजानां प्रतिबन्धिनोऽप्रसंयोगात् सिद्धेः
तथा च तादृशाप्रसंयोगासुनानाधिष्ठाररत्नमर्दसिनाप्रसंयोगे नाशेऽप्रसंयोग-
लभ्ये च न समिधार इत्याहुः अन्ये तु शरीरगुणत्वाभावे हेतुकारनाह प्रतिबन्धीति
पाकजानां प्रवृत्तेः प्रवृत्तेः प्रतिबन्धिविरोधि एकादिन् रूपे विद्यमाने रसाकारा-
नावात् प्रवृत्तेः प्रवृत्तेः शरीरे सत्यपि द्वितीयदशे प्राणाकारोत्पत्तिनादिकं न
शरीरविशेषण इत्यर्थ इत्याहुः ॥ ५३ ॥

हेतुकारनाह । शरीरविशेषणानामिति शेषः प्राणादिष्वनुपलब्धे न शरीर-
त्वात्कं प्रवृत्तवत्त्वेन तदाहुर्मदित्वादिति भावः ॥ ५४ ॥

केमेव न गच्छति चानुत्पन्नित्तनाया दति । अन्वयव
गरीरगुणित्तमिति ॥ ५५ ॥

त्वत्कृत्स्नान्तात्तात्तगरीरस्य केमनगाद्रित्यप्रसङ्गः ॥५६॥

ईदृशानुत्पन्नं गरीरमन्तं तत्कृत्स्नानं चोपगतः सुख-
दुःखभेदित्तापगतभूतं गरीरम्, तस्मात् केमाद्रित् चेतनो-
त्पद्यते । अर्थात्तस्मिन् गरीरगुणित्तम्, केमा-
दोनामिति, इत्यत्र न गरीरगुणार्थमना ॥ ५६ ॥

गरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५७ ॥

द्विविधश्च गरीरगुणः अपत्यक्षश्च मूल्यम् इन्द्रिययाज्ञय
स्यादिति, विधात्स्वरूपं चेतना प्रत्यक्षा भवेद्यत्वात् नेन्द्रिय-
याज्ञा मनोविषयत्वात्, तस्मात् इत्यात्स्वरगुण इति ॥ ५७ ॥

न रूपादीनामितरतरवैधर्म्यात् ॥ ५८ ॥

यद्येतरतरवैधर्माणी रूपादयो न गरीरगुणत्वं जहति
एवं रूपादिवैधर्म्याच्चेतना गरीरगुणत्वं न ह्याप्यतीति ॥ ५८ ॥

देमयति । गरीररूपादीराद्यस्यापकृतं न गरीरस्य गौरत्पस्यमांटेः केम-
नतादावनुपलभेरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

दृष्येति । स्पष्टम् अस्मिन् चेतना न गरीरगुणः गरीरस्यापित्वात् गरीरे
तदवयवेषु सर्वेष्वेकेन मन्मथेन मत्त्वात् गरीरगुणत्वं न स्वावयववहतिः अहते न
केमेति चेतनस्यानुपलभेः समाधत्ते त्वमित्तीत्याहुः ॥ ५६ ॥

इतन्तरमाह । बुद्धिर्न गरीरगुणः गरीरगुणवैधर्म्यात् वहिरिन्द्रियावयवेषु
वति वेद्यत्वात् ॥ ५७ ॥

आक्षिपति । नीकं दुकं रूपादीनां परस्परवैधर्म्यात् तद्याच तद्गीत्या
रूपादीनां गरीरगुणत्वं न आदेषाच्चपत्वाच्चयाचोक्तमप्रयोजकमिति भावः ॥५८॥

ऐन्द्रियकत्वाद्रूपादीनामप्रतिषेधः ॥ ५९ ॥

अप्रत्यक्षत्वाच्चेति । यद्येतरैतरविधर्माणो रूपादयो न
 हैविध्यमतिवर्त्तन्त यदि शरीरगुणः स्यादिति, अतिवर्त्तन्ते तु,
 तस्मान्न शरीरगुण इति । भूतेन्द्रियमनसां ज्ञानप्रतिषेधात्
 सिद्धे सत्यारम्भो विशेषज्ञापनार्थं बहुधा परीक्षमाणं तत्त्वं
 सुनिश्चिततरं भवतीति परीक्षिता बुद्धिः, मनस इदानीं
 परीक्षात्मः तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकमिति विचारि ॥ ५९ ॥

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ ६० ॥

अस्ति खलु वै ज्ञानायौगपद्यमेकैकस्येन्द्रियस्य यथा-
 विषयं करणस्यैकप्रत्ययनिर्द्दत्तो सामर्थ्यान्न तदेकत्वे मनसो
 लिङ्गं, यत्तु खल्विदमिन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेषु ज्ञाना-
 यौगपद्यमिति तल्लिङ्गं कस्मात् सम्भवति खलु वै बहुषु मनःसु
 इन्द्रियमनःसंयोगयौगपद्यमिति ज्ञानयौगपद्यं स्यात् न
 तु भवति तस्माद्विषये प्रत्ययपर्यायादेकं मनः ॥ ६० ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ६१ ॥

सनाधत्ते । रूपादीनां न शरीरगुणत्वप्रतिषेधः कुतः ऐन्द्रियकत्वात् तत्त-
 दिन्द्रियाद्यास्तत्तत्प्रत्ययवैधर्म्येऽपि शरीरगुणत्वात्तद्विधर्म्यस्य बहिर्निन्द्रिया-
 दाधत्ते सति याद्वत्सामावात् बुद्धौ च तत्सत्त्वादिति भावः ॥ ५९ ॥

सनामं बुद्धेः शरीर-गुणमेव प्रकरणम् ॥ ६० ॥

अथ ह्यनप्राप्ता मनःपरीक्षा तत्र प्रतिशरीरमेकं मनस्युत्तरादिसहकारितया
 मनःपक्षकं वेति संशये मनःपक्षकमेवोचितं तेन च प्रत्येकं सदस्यमनःसम्भवाद्या-
 दाद्यौगपद्ये उपपद्येते इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तपूर्वम् । प्रतिशरीरं मनो नामानि
 दादास्यस्यैऽपि यौगपद्यं स्यादती न मनो नामानामिति भावः ॥ ६० ॥

न चासां क्रमेण वक्तेमानानां बुद्धीनामाशुवृत्तित्वात् क्रमो
 ष्टह्यते तदेतदनुमानमतत्त्वं बुद्धिकियायौगपद्याभिमानस्येति
 न चास्ति सुक्तसंग्रया युगपदुत्पत्तिर्बुद्धीनां यथा मनसां बहुत्व-
 नेदाशरीरेऽनुसीयत इति ॥ ६२ ॥

यथोक्तहितुत्वाच्चाणु ॥ ६३ ॥

अणु तत्र एकश्चेति धर्मसमुच्चयो ज्ञानायौगपद्यात् महत्त्वे
 मनसः सर्वेन्द्रियत्वयोगाद्युगपद्विषयग्रहणं स्यादिति मनसः
 खलु भोः सैन्द्रियस्य शरीरे वृत्तित्वाभो नान्यत्र शरीरात्
 ज्ञातुश्च पुरुषस्य शरीरावतना बुद्ध्यादयो विषयोपसृगो
 जिज्ञासितज्ञानमीसितावाप्तिश्च सर्वे च शरीराश्रया व्यव-
 हाराः, तत्र खलु विप्रतिपत्तेः संशयः क्लिश्यं पुरुषधर्म-
 निसिक्तः शरीरधर्मः शान्तोऽस्ति भूतमात्रादधर्मनिसिक्त इति
 च यत्र खलु विप्रतिपत्तिरिति तत्रेदं तत्त्वम् ॥ ६३ ॥

पूर्वज्ञातफलाद्युदत्त्वात्तदुत्पत्तिः ॥ ६४ ॥

पूर्वशरीरे वा प्रवृत्तिर्वागुद्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा तत्
 पूर्वज्ञातं फलोक्तं तस्य फलं तज्जनिती धर्माधर्मा तत्फलस्यानु-
 बन्धः आत्मसमवेतस्यापस्त्राणं तेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यस्तस्यो-
 त्पत्तिः शरीरस्य न स्वतन्त्रेभ्य इति यदधिष्ठानोऽयमात्मा

शतशरीरात् यदा शरीरधर्मो विनाशश्चेत् तदाशरीरं विनाशस्तस्य न
 शतशरीरं इति । ६२ ।

ननु शरीरधर्मोऽप्यनुबन्धः स्वतन्त्रेभ्यो न तद्विनाशे विनाशस्तस्य
 शरीरं न शतशरीरं इति । ६३ ।

शरीरं शतशरीरं इति । ६४ ।

रात्मभिः सखन्वात् सर्वात्मनाञ्च समानैः पृथिव्यादिभिरुत्पा-
दितं शरीरं पृथिव्यादिगतस्य च नियमहेतोरभावात् सर्वा-
त्मनां सुखदुःखसंविख्यायतनं समानं प्राप्तं, यत्तु प्रत्यात्मं
व्यवतिष्ठते तत्र शरीरोत्पत्तिनिमित्तं कर्म व्यवस्थाहेतुरिति
विज्ञायते परिपच्यमानो हि प्रत्यात्मनियतः कर्माशयो यस्मि-
न्नात्मनि वर्तते तस्यैवोपभोगायतनं शरीरमुत्पाद्य व्यवस्थाप-
यति । तदेवं शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगनिमित्तं कर्म
इति विज्ञायते । प्रत्यात्मव्यवस्थान्तु शरीरस्यात्मना संयोगं
प्रचक्ष्महे इति ॥ ७० ॥

एतेनानियमः प्रयुक्तः ॥ ७१ ॥

योऽयमकर्मनिमित्ते शरीरसर्गं सत्यनियम इत्युच्यते अयं
शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्मेत्यनेन
प्रयुक्तः, कस्तावदयं नियमः यद्यैकस्यात्मनः शरीरं तथा सर्वपा-
मिति नियमः, अन्यस्याऽन्यधेत्यनियमो भेदो व्यावृत्तिर्विशेष
इति । दृष्टा च जन्मव्याहृत्तिरुच्चाभिजनो निष्ठाष्टाभिजनः इति,
प्रशस्तं निन्दितमिति, व्याधिवहुलमरोगमिति, समग्रं विकल-
मिति, पीडाबहुलं सुखबहुलमिति, पुरुषातिशयलक्षणोपपन्नं
विपरीतमिति, प्रशस्तलक्षणं निन्दितलक्षणमिति, पट्टिन्द्रियं

कर्म च शरीरस्य सर्वात्मनोऽप्युत्पत्त्यात् साधारण्यपरितरत आर । अयमर्थः
शरीरस्य सर्वात्मनोऽप्युत्पत्त्येऽपि संयोगविशेषोऽवश्यं दृक्तात्पत्तौ चेत्कारणात् स
तदीय लक्षणे शरीरं संयोगविशेष एव कर्म इत्यत आर संयोगेति संयोगविशेषोऽर्थः
कर्म अट्टविशेषो निमित्त एव शरीरोत्पत्त्यादृक्त्विशेषो निमित्तमिति संयोगे
विशेषलक्षणोऽयमर्थः संयोगोऽपि संयोगविशेष एव संयोगः शरीरोत्पत्त्यादृक्त्वि-
शेष इति अरिह । ७० :

अदर्शनं खलु अदृष्टमित्युच्यते अदृष्टकारिता भूतेभ्यः शरीरोत्पत्तिः, न जात्वनुत्पन्ने शरीरे द्रष्टा निरायतनो दृश्यं पश्यति, तत्रास्य दृश्यं द्विविधं विषयश्च नानात्वज्ञाव्यक्तात्तनोस्तुदर्शः शरीरसर्गेः तस्मिन्निवसिते चरितार्थानि भूतानि न शरीरमुत्पादयन्तोत्युपपन्नः शरीरवियोग इति । एवं चिन्नन्यत्ते पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे पुनः शरीरोत्पत्तिः प्रसज्यते इति, या चानुत्पन्ने शरीरे दर्शनानुत्पत्तिदर्शनभिन्नता या चापवर्गे शरीरनिवृत्तौ दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनभूता नैतयोरदर्शनयोः क्वचिद्विशेष इत्यदर्शनस्यानिवृत्तेरपवर्गे पुनः शरीरोत्पत्तिप्रसङ्ग इति । चरितार्थाविशेष इति चेत् ॥ ७३ ॥

न कारणाकारणयोरारम्भदर्शनात् ॥ ७४ ॥

चरितार्थानि भूतानि दर्शनावसानान्न शरीरान्तरमारभन्ते इत्ययं विशेष एवं चेदुच्यते कारणाकारणयोरारम्भदर्शनात् चरितार्थानां भूतानां विषयोपलब्धिकारणात् पुनः पुनः शरीरारम्भो दृश्यते प्रकृतिपुरुषयोर्नानात्वदर्शनस्याकारणाद्विरत्यङ्गः शरीरारम्भः पुनः पुनर्दृश्यते । तस्मात्कर्मनिमित्ताभ्यां भूतच्छेदो न दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिर्युक्ता युक्तातु कर्मनिमित्ते समं दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिः । कर्मविपाकसंवेदनं

कारणात् तत्र परमाद्युदमदृष्ट कर्मणि तदा हि पापिणः परमाद्यः दृष्टिः सा दृष्टवशाच्चरितारम्भे कर्मणः सा दृष्टवशात् शरीरार्थवति तदा दृष्टवशाच्चरितारम्भे दृष्टवशात् दृष्टवशात् साध्यतीति तद्विपर्ययः । तत्रापि दृष्टवशात् तदा दृष्टवशाच्चरितारम्भे परमाद्युदमदृष्ट कर्मणि तदा हि पापिणः परमाद्युदमदृष्टवशाच्चरितारम्भे कर्मणः सा दृष्टवशात् शरीरार्थवति तदा दृष्टवशाच्चरितारम्भे दृष्टवशात् दृष्टवशात् साध्यतीति तद्विपर्ययः ।

शरीरीत्यत्ती कस्य क्षयात् शरीरपातः प्रायणमिति । प्राय-
णानुपपत्तेः खलु वै नित्यत्वप्रसङ्गं विद्मः यादृच्छिके तु प्रायणे
प्रायणभेदानुपपत्तिरिति, पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे इत्येतत् समा-
धिकुराह ॥ ७६ ॥

अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ ७७ ॥

यद्याणोः श्यामता नित्या अग्निसंयोगेन प्रतिविद्धा न
न पुनरुत्पद्यते एवमदृष्टकारितं शरीरमपवर्गे पुनर्नोत्पद्यते
इति ॥ ७७ ॥

नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७८ ॥

नायमस्ति दृष्टान्तः कस्मात् अकृताभ्यागमप्रसङ्गात्
अकृतं प्रमाणतोऽनुपपन्नं तस्याभ्यागमोऽभ्युपपत्तिर्व्यवसायः
एतच्छ्रद्धधानेन प्रमाणतोऽनुपपन्नं मन्तव्यं तस्मान्नायं दृष्टान्तो
न प्रत्यक्षं न चानुमानं किञ्चिदुच्यत इति । तदिदं दृष्टान्तस्य
माध्यमत्वमभिधीयत इति । अथवा नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्
अणुश्यामतादृष्टान्तेनाकर्मनिमित्तां शरीरीत्यत्तिं समादधान-
स्याकृताभ्यागमप्रसङ्गः अकृते सुखदुःखहेतौ कर्मणि पुरपन्थ
सुखं दुःखमभ्यागच्छतीति प्रसज्येत, श्रीमिति ह्यवतः प्रत्यक्षा-

मंघीरादुर्द्धरे वा इतिरत वाह । एषा इति प्रायणस्य कस्यसादुत्पत्तेः
शरीरादेर्नित्यत्वादिनादित्यस्य प्रसङ्गः । ७६ ।

यादृच्छिके । एषा परमादोः श्यामता शिवादि निमित्ते एषा शरीरदृष्ट-
नति दृष्टान्ते एषा तद्वैर एतदादित्यं नित्यत्ववदेतं निमित्तं तद्वैर-
नादरे शरीरदृष्टिः । ७७ ।

तद्वैरवदेतम् । अथवा प्रायणस्य कस्यसादुत्पत्तेः

दृष्टौ नास्ति कर्मसुचरितं दुश्चरितं वा, कर्मनिमित्तः पुरुषाणां
सुखदुःखयोगः इति विरुद्धते, सेयं पापिष्ठानां सिध्या-
दृष्टिकर्मनिमित्ता शरीरदृष्टिकर्मनिमित्तः सुखदुःखयोगः
इति ॥ ७८ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयाह्निकम् ।

सप्तमसुखायं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम् ।

मनसोऽन्तन्तरं प्रवृत्तिः परीक्षितव्या तत्र खलु यादवर्मा-
धर्माश्च शरीरादि परीक्षितं पूर्वा सा प्रवृत्तेः परीक्षा इत्याह ।

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

तदा परीक्षितेति प्रवृत्त्यनन्तरास्तरिह दोषाः परीक्ष्यन्ता-
मित्यत आह । १ ॥

नने चहताम् स्वयमभिलाषु कर्मदोऽभावेन, फलसम्भः साक्षात् च सौकर-
त्याविशेषात् किं शरीरं दस भविष्यतीत्यत्र निदानकामाव इति भावः . ८८ .

समाप्तं शरीरसादृशनिष्पादताप्रकरणम् । १६ ।

समाप्तं तृतीयाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ।

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यहतायां सायणवहनी तृतीयाध्यायस्य समाप्तम् ।

परस्मैदिविभक्तिप्रभाभरं शीतिनामसुपरं परं नृ ।

न्यायस्य विभक्ति धारु साप्तं सायणोदितवनीयास्ये ।

तेषां दोषाणां त्रयोराशयस्तयः पक्षाः, रागपक्षाः कामो
 मत्तरः स्पृहा तृष्णा लोभ इति, द्वेषपक्षाः क्रोधः ईर्ष्याऽसूया
 द्रोहोऽमर्ष इति, मोहपक्षाः मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा मानः
 प्रसादः इति त्रैराश्यान्नोपसङ्घायन्ते इति, लक्षणस्य तर्ह्यभेदात्
 त्रित्वमनुपपन्नं, नानुपपन्नं रागद्वेषमोहार्यान्तरभावात्
 आसक्तिलक्षणे रागः, अमर्षलक्षणे द्वेषः, मिथ्याप्रतिपत्ति-
 लक्षणे मोह इति, एतत् प्रत्यात्मवेदनीयं सर्वशरीरिणां,
 विजानात्ययं शरीरी रागमुत्पन्नम्, अस्ति मेऽध्यात्मं रागधर्मं
 इति, विरागञ्च विजानाति नास्ति मेऽध्यात्मं रागधर्मं इति ।
 एवमितरयोरपीति । नानैर्थाऽसूयाप्रवृत्तयस्तु त्रैराश्यमनु-
 पतिता इति नोपसङ्घायन्ते ॥ ३ ॥

दोषपरीक्षायां प्राप्ताद्यानाह । तदा दोषा अपि प्रवर्तना लक्षणा इत्युक्त-
 लक्षणेन एवेति नास्तिदिरिति भावः । २ ।

सनाहं प्रवृत्तिदोषसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् । ४० ।

अथ त्रैराश्र्येण विद्वेषेण दोषपरीक्षया तत्रैराश्र्यप्रकरणं तत्र सिद्धान्त-
 नूतनम् । तेषां दोषाणां त्रयो राशयः तयः पक्षा न तु रागद्वेषमोहानामिकैकत्वं
 तेषानर्थान्तरभावात् स्वान्तरभेदश्चात् तथा च भयभीकमानादीनानिषेवान्त-
 रभावाद् विभागनूतनम् इत्यालक्ष्यत्वमिथ्याज्ञानतरपविरुद्धधर्मवत्त्वाद् विभागा-
 धिष्ठम् इत्यात्वादिकन्तु रागादावनुभवसिद्धं तत्र रागपक्षः कामो मत्तरः स्पृहा
 तृष्णा लोभो माया दम्भ इति कामो रिरंसा रतिय विजातीयः संयोगः नारी
 गताभिलाष इति तु न दुर्गं स्त्रियाः कामोऽव्यातिः मत्तरः स्वप्रयोजनप्रतिबन्धानं
 विना पराभिन्नतनिवारणेष्टा यदा राजकीयादुदपानादौदकं पेयं इत्यादि एवं
 परदुर्गनिवारणेष्टाऽपि स्पृहा धर्माविरोधेन प्राणीत्या तृष्णा इदं मे न चीयता-
 न्नितीत्या लक्षितव्यः करणेनापि धनरक्षणेष्टा एवं धर्मरक्षणपि तृष्णाभेद एव
 धर्माविरोधेन परद्रव्येष्टालोभः परवचनेष्टा नादा रूपतेन धार्मिकत्वादिना
 स्त्रीत्वमर्त्यापनेष्टा दम्भः । द्वेषपक्षः क्रोध ईर्ष्याऽसूया द्रोहोऽमर्षोऽभिमान इति

उपनृद्य प्रादुर्भावादित्युक्तः प्रयोगी व्याघातात् यदुप-
नृदनाति न तदुपनृद्य प्रादुर्भवितुमर्हति विद्यमानत्वात् यच्च
प्रादुर्भवति न तेनाप्रादुर्भूतेनाविद्यमानेनोपमर्द इति ॥ १५ ॥

नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥

अतीते चानागते चाविद्यमाने कारकशब्दाः प्रयुज्यन्ते
पुत्रो जनियते जनियमाणं पुत्रमभिनन्दति पुत्रस्य जनिय-
माणस्य नाम करोति । अभूत् कुम्भो भिन्नं कुम्भमनुशोचति ।
भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानि, अजाताः पुत्राः पितरन्तापय-
न्तीति बहुलं भाक्ताः प्रयोगाः दृश्यन्ते, का पुनरियं भक्तिः
आनन्तर्यभक्तिः आनन्तर्यसामर्थ्यादुपनृद्य प्रादुर्भावार्थः प्रादु-
र्भविष्यन्नङ्गुर उपनृदनातीति भाक्तं कर्तृत्वमिति ॥ १६ ॥

न विनष्टेभ्योऽनिष्पत्तेः ॥ १७ ॥

न विनष्टाह्वीजादङ्गुर उत्पद्यत इति तस्मान्नाभावाद्भा-
वोत्पत्तिरिति ॥ १७ ॥

क्रामनिर्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

अतीतरम् । उपनृद्य प्रादुर्भवतीति न युक्तः प्रयोगव्याघातात् उपमर्दस्य
पूर्वमसत्त्वे उपमर्दकत्वाद्योगात् पूर्वं सत्त्वं च परतः प्रादुर्भावाद्योगात् ॥ १५ ॥

पूर्वपक्षो दूषयति । नायुक्तः प्रयोगः अतीतेऽनागते च कारकशब्दप्रयोगात्
कर्तृकर्मादिसौधकशब्दप्रयोगात् यथा जनियते पुत्रः जनियमाणं पुत्रमभिनन्दति
अभूत् कुम्भो भिन्नं कुम्भमनुशोचति ॥ १६ ॥

नन्दासामौषधारिणः प्रयोगस्तथापि किं बीजादेर्विनष्टस्योपादानत्वं मन्दि-
बीजादिदिनामस्य वा अन्येऽपि तस्योपादानत्वं निमित्तत्वं वा तत्रादौ उत्तरम् ।
दिनष्टानां बीजादीनामुपादानत्वाद्योगादत एव न द्वितीयस्य विनष्टं विनामस्यो-
पादानत्वं तस्य भावकार्यसमवायिदारणत्वात्तदर्थकत्वात् ॥ १७ ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥

ईश्वराधीना चेत् फलनिष्पत्तिः स्यादपि तर्हि पुरुषस्य समीहामन्तरेण फलं निष्पद्येतेति ॥ २० ॥

तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥

पुरुषकारमीश्वरोऽनुगृह्णाति फलाय पुरुषस्य यतमानस्येश्वरः फलं सम्पादयतीति । यदा न सम्पादयति तदा पुरुषकर्माफलं भवतीति तस्मादीश्वरकारितत्वादहेतुः पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेरिति, गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः तस्यात्मकत्वात् कल्पान्तरानुपपत्तिः । अधर्ममिथ्याज्ञानप्रमादहान्याधर्मज्ञानसमाधिसम्पदा च विशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः तस्य च धर्मसमाधिफलमणिमाद्यष्टविधमैश्वर्यं सङ्कल्पानुविधावीचास्य धर्मः प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्माधर्मसञ्चयान् पृथिव्यादीनि च भूतानि प्रवर्त्तयति, एवञ्च स्वकृताभ्यागमस्यालोपेन निर्मालप्राकास्यमीश्वरस्य स्वकृतकर्मफलं वेदितव्यम्, आत्मकल्पस्यायं

कारणत्वेनेत्यत आह पुरुषेति पुरुषकर्मापी हि वैफल्यमपि दृश्यते सृष्टकार्यन्तरमवश्यं वाच्यं तदाचेदत्र एव यदा यद्यच्छति तथा जगदिपरिवर्त्तन इत्येवास्तु किं पुरुषकर्मादेति भावः वस्तुतस्तु किञ्चिदत्रकारणात्तापरं प्रकरणं तदुपादानतापरत्वे तु न किञ्चिन्नात्मकाकल्पयाम इति ॥ १९ ॥

समाधौ । केवलप्रद्वेष एव हेतुत्वे तद्विध्याया अप्यतिरिक्तायास्तद्विषयतायापातभ्युपगमादभ्युपगमे हेतात्पत्तिरतः सर्वे सर्वदा स्यात् स्यात् कार्यवैचित्र्यमिति पुरुषकर्मापीऽपि सृष्टकारितावश्यसौ प्रद्वेष उपादानत्वम् न सम्भवति असुखवादिकारणासुखवाकस्य कारणतानात्रं लिख्यत एवेति भावः ॥ २० ॥

अन्वये पुरुषस्यापारस्य फले व्यभिचारी न स्यादिति वेदवाह । फलाभावन्य पुरुषकर्माभादकारितत्वात् पुरुषस्य धर्मं पदष्टं तदभावाधीनत्वात् पुरुषकारः पद्विः फलानुपधावयः मनीश्वर एव स इत्यत्र भावं मुदविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः

11

12

अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्ततः ॥ २३ ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरित्युच्यते यतद्योत्पद्यते तन्निमित्तमनिमित्तस्य निमित्तत्वान्नानिमित्ता भावोत्पत्तिरिति ॥ २३ ॥

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

अन्यद्वि निमित्तमन्यच्च निमित्तप्रत्याख्यानं, न च प्रत्याख्यानमेव प्रत्याख्येयं, यथानुदकः कमण्डलुरिति नोदकप्रतिषेध उदकं भवतीति, स खल्वयं वादोऽकर्मनिमित्तः शरीरादिसर्ग इत्येतस्मान्न भिद्यते । अमेदात्तत्प्रतिषेधेनैव प्रतिषिद्धो वेदितव्य इति, अन्येऽनुमन्यन्ते ॥ २४ ॥

सर्वमनित्यसुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥

किमनित्यन्नाम यस्य कदाचिद्भावस्तदनित्यम् उत्पत्तिधर्मकमनुत्पन्नं नास्ति विनाशधर्मकमविनष्टं नास्ति किं पुनः सर्वं, भौतिकञ्च शरीरादि अभौतिकञ्च बुद्ध्यादि तदुभयसुत्पत्तिविनाशधर्मकं विज्ञायते तस्मात् तत्सर्वं, अनित्यमिति ॥ २५ ॥

यदि च कार्याणामाह्निकत्वं तदा न परमाखादीनामुपादानत्वं नवेन्द्रस्य निमित्तत्वमत आकस्मिकत्वनिराकरणप्रकारणनारभते तत्र पूर्वपक्षद्वयम् । अनिमित्तत इति मघनान्नात्तसिद्धि अनिमित्ताभावोत्पत्तिरित्यर्थः भावेति स्यटार्थं घटाद्युत्पत्तिर्न कारणनियन्ता उत्पत्तित्वात् कस्यैकैष्ट्याद्युत्पत्तिवत् यदा घटादिकं न उकारणत्वं भावतात्कस्यैष्ट्यादिवत् तैष्ट्या संस्थानविशेषः आदिपदान्मयूरचित्वादिपरिग्रहः तदकारणकर्मवेत्याशयः ॥ २२ ॥

एकदेशी धान्ती दूषयति । अनिमित्तत इति हेतुपक्षमीनिर्देशादनिमित्तस्यैव निमित्तत्वात् कथननिमित्तत इति ॥ २३ ॥

दूषयति । अनिमित्तस्य निमित्तस्य च अर्थांतरभावात् भेदात् अहः

नित्यस्याप्रत्याख्यानं यद्योपलब्धिव्यवस्थानात् ॥२८॥

अयं खलु वादो नित्यं प्रत्याचष्टे नित्यस्य च प्रत्याख्यान-
मनुपपन्नं कस्मात्, यद्योपलब्धिव्यवस्थानात् यस्योत्पत्तिविनाश-
धर्मकत्वमुपलभ्यते प्रमाणतस्तदनित्यं, यस्य नोपलभ्यते तद्विप-
रीतं, न च परमसूक्ष्माणां भूतानामाकाशकालदिगात्मनसां
तद्गुणानाञ्च केषाञ्चित् सामान्यविशेषसमवायानाञ्चोत्पत्ति-
विनाशधर्मकत्वं प्रमाणत उपलभ्यते तस्मान्नित्यान्येतानौति ।
अयमन्य एकान्तः ॥ २८ ॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

भूतमात्रमिदं सर्वं तानि च नित्यानि भूतोच्छेदानुपपत्ते-
रिति ॥ २९ ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धिः ॥ ३० ॥

उत्पत्तिकारणञ्चोपलभ्यते विनाशकारणञ्च तत् सर्वनित्यत्वे
व्याहृत्यत इति ॥ ३० ॥

न घटादुद्भूतं धंसधंसस्यापि प्रतियोगिधंसत्वात् धसमागभावादाधार-
कालस्य प्रतिबोधविहरणत्वमिति व्याप्तेरप्रयोजकत्वाद्गीन्द्रजनमित्यर्थः । २७ ।

समाधत्ते । नित्यस्य नित्यत्वविशिष्टस्य नित्यत्वस्य न प्रत्याख्यानमिति फलितं
यद्योपलब्धि उपलब्ध्यादतिरूपेण तथा च धर्मिदाहकमानेन साधवसरहने-
नाकाशादीर्नित्यत्वव्यवस्थापनादिति । २८ ।

समाप्तं सर्दानित्यत्वनिराकरणप्रकरणम् । २९ ।

सर्वनित्यत्वे न प्रत्यभाषादिसिद्धिरतस्तद्विराकरणप्रकरणं तत्रादिपदम् ।
सर्वं नित्यं भूतत्वान्प्रत्याशा तत्र दृष्टान्तप्रदर्शनाय पञ्चभूतनित्यत्वादिसुम् तत्र
परमात्माकाशदृष्टान्तता एवमेव । २९ ।

तल्लक्षणावरोधात्प्रतिषेधः ॥ ३१ ॥

यस्योत्पत्तिविनाशकारणमुपलभ्यत इति मन्यसे तद्भूत-
लक्षणाहोमर्थान्तरं गृह्यते भूतलक्षणावरोधाद्भूतमात्रमिद-
मित्युक्तो ऽयं प्रतिषेधः इति ॥ ३१ ॥

नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धिः ॥ ३२ ॥

कारणसमानगुणस्योत्पत्तिः कारणज्ञोपलभ्यते । न चैत-
दुभयं नित्यविषयं न चोत्पत्तितत्कारणोपलब्धिः शक्या प्रत्या-
ख्यातुं, न चाविषया काचिदुपलब्धिः उपलब्धिसामर्थ्यात्
कारणेन समानगुणं कार्यमुत्पद्यत इत्यनुमीयते स खलूप-
लब्धेर्विषय इति । एवञ्च तल्लक्षणावरोधोपपत्तिरिति, उत्-
पत्तिविनाशकारणप्रयुक्तस्य ज्ञातुः प्रयत्नो दृष्ट इति, प्रमिदद्या-
वयवी तद्वर्मा उत्पत्तिविनाशधर्मो चावयवो मिद इति ।
शब्दकर्म बुद्ध्यादीनां चाव्याप्तिः पञ्चभूतनित्यत्वात्तल्लक्षणावरो-
धाच्चेत्यनेन शब्दकर्मबुद्धिसुखदुःखेच्छाहेपप्रयत्नाश्च न व्याप्ता-
स्तस्मादनेकान्तः, स्वप्नविषयाभिमानवन्निष्ठोपलब्धिरिति चेत्
भूतोपलब्धौ तुल्यम् । यथा स्वप्ने विषयाभिमान एवमुत्पत्ति-
कारणाभिमानः इति एवचैतद्भूतोपलब्धौ तुल्यम्, द्युष्टिव्या-

समाधत्ते । सर्वनित्यत्वं न युक्तं घटादीनाम् उत्पत्तिविनाशकारणानां कपाल-
संयोगमुद्गरपातादीनाम् उपलब्धेस्तथाचोत्पादविनाशावावश्यकत्वमिति ॥ ३० ॥

पुनः साङ्ग आह । उक्तप्रतिषेधो न नित्यस्य परमात्मादेर्यल्लक्षणं भूतत्वादि
घटादौ तदवरोधात् तल्लक्षणावरोधादिप्रत्ययो भान्त इति भावः ॥ ३१ ॥

द्रूपयति । अनित्यत्वनिषेधो न युक्तः उत्पत्तेस्तत्कारणात्तत्प्रमापकादुपलब्धेः
तथाचोत्पादविनाशप्रतीतिः प्रामाणिकत्वात्तन्निषेध इतरथा कादाचित्कत्वप्रती-

द्युपलब्धिरपि स्वप्नविषयाभिमानवत् प्रसज्यते, पृथिव्याद्यभावे
 सर्वव्यवहारविलोप इति चेत् तदितरत्र समानम् उत्पत्ति-
 विनाशकारणोपलब्धिविषयस्याप्यभावे सर्वव्यवहारविलोप
 इति सोऽयं नित्यानामतीन्द्रियत्वाटविषयत्वाच्चोत्पत्तिविना-
 शयोः स्वप्नविषयाभिमानवदनित्यहेतुरिति । अवस्थितस्यो-
 पादानस्य धर्ममात्रं निवर्त्तते धर्ममात्रमुपजायते स खलूत्पत्ति-
 विनाशयोर्विषयः । यच्चोपजायते तत् प्रागप्युपजननादस्ति ।
 यच्च निवर्त्तते तन्निवृत्तमप्यस्तीति । एवञ्च सर्वस्य नित्यत्व-
 मिति ॥ ३२ ॥

न व्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ३३ ॥

अयमुपजनः इयं निवृत्तिरिति व्यवस्था नोपपद्यते उप-
 जातनिवृत्तयोर्विद्यमानत्वात् अयं धर्म उपजातोऽयं निवृत्त-
 इति सद्भावाविशेषादव्यवस्था । इदानीमुपजननिवृत्ती नेदानी-
 मिति कालव्यवस्था नोपपद्यते सर्वदा विद्यमानत्वात् अस्य
 धर्मस्योपजननिवृत्ती नास्येति व्यवस्थानुपपत्तिरुभयोरविशे-
 पात् । अनागतोऽतीत इति कालव्यवस्थानुपपत्तिः वर्त्तमानस्य
 सद्भावलक्षणत्वात् अविद्यमानस्यात्मलाभ उपजनो विद्यमान-
 स्यात्महानं निवृत्तिरित्येतस्मिन् सति नैते दोषाः तस्माद्यदुक्तं
 प्रागप्युपजननादस्ति निवृत्तञ्चास्ति तदयुक्तमिति अयमन्य
 एकान्तः ॥ ३३ ॥

ननुपपत्तेः न चाविमांवास्तुपपत्तिसत्त्वैवानित्यत्वे सर्वनित्यस्यव्याघातात् । विवेचयि-
 यते चेदं सद्यतरमुपरिष्ठात् ॥ ३२ ॥

एत्यादविनाशप्रत्ययस्य मान्तवं स्यादित्याशङ्क्याह । चार्बलौकिकप्रमातेन
 दिहस्यपि भनत्वश्रदायां प्रमाभनव्यवहारविलोपः स्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

समाहं सर्वनित्यत्वदिराकररप्रकरपन् ॥ ४७ ॥

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ ३४ ॥

सर्वं नाना न कश्चिदेको भावो विद्यते कस्मात् भावलक्षण-
पृथक्त्वात् भावस्य लक्षणमभिधानं येन लक्ष्यते भावः स
समाख्याशब्दः तस्य पृथग्विपयत्वात् सर्वो भावः समाख्याशब्दः
समूहवाची कुम्भ इति संज्ञाशब्दो गन्धरसरूपस्पर्शसमूहे बुध-
पार्श्वग्रीवादिसमूहे च वर्तते निदर्शनमात्रञ्चेदमिति ॥ ३४ ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः ॥ ३५ ॥

अनेकविधलक्षणैरिति मध्यमपदलोपी समासः । गन्धा-
दिभिश्च गुणैर्बुध्नादिभिश्चावयवैः सम्बद्ध एको भावो निष्पद्यते
गुणव्यतिरिक्तश्च द्रव्यमवयवातिरिक्तश्चावयवीति विभक्तन्याय-
ञ्चेतदुभयमिति । अथापि ॥ ३५ ॥

लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

न कश्चिदेको भाव इत्ययुक्तः प्रतिषेधः कस्मात् लक्षणव्यव-

अथ प्रसङ्गात् सर्वपृथक्प्रकरणं तत्र पूर्वपक्षमूलम् । सर्वं वस्तु पृथक् नाना
लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं समाख्या तस्याः पृथक्त्वं पृथगर्थकत्वं तथा च प्रयोगः
घटादिः समूहरूपः वाच्यत्वात् सेनावनादिवत् अतीन्द्रिये गगनादी नाना-
भावादात्मनः शरीरानतिरेकाद्गुणकर्मणोराश्याभेदाद्विशेषसमवाययोर्मानाभावा-
दभावस्य तुच्छत्वान्न व्यभिचारः यदा घटादिकं स्वभावादिपि पृथग्भावलक्षणानां
गन्धरसादीनां तत्तदवयवादीनाञ्च पृथक्त्वात् घटादेश्च तदभेदादिति भावः ॥ ३४ ॥

समाधत्ते । अनेकलक्षणैरेकस्वरूपैरुपरसादिभिस्तत्तदवयवैश्च विशिष्टस्यैक-
स्यैव भावस्य निष्पत्तेरुपपत्तेरित्यर्थः तथाचैकस्य धर्मिणः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात्
तस्य चातुपत्तरासनत्वादिविरुद्धधर्माध्यस्वरूपरसाद्यात्मकत्वाभावादवयवानाञ्च
कारणत्वात् कार्यकारणयोरभेदासम्भवाच्च न तत्तदात्मकत्वं घटादिः सम्भवतीति
भावः ॥ ३५ ॥

स्यात्तदेव यदिह लक्षणं भावस्य संज्ञाशब्दभूतं तदेकस्मिन्
व्यवस्थितं यं कुम्भमद्राक्षं तं सृष्ट्वासि यमेवास्पर्शं तं पश्या-
मीति, नाणुसन्मूहे गृह्यते इति । अणुसन्मूहे चाण्टह्यमाणे
यदगृह्यते तदेकमेवेति । अद्याप्येतदनुक्तं नास्त्येको भावो
यस्मात् समुदायः । एकानुपपत्तेर्नास्त्येव सन्मूहः नास्त्येको
भावो यस्मात् सन्मूहे भावशब्दप्रयोगः एकस्य चानुपपत्तेः
सन्मूहो नोपपद्यते । एकसमुच्चयो हि सन्मूह इति व्याहृत-
त्वादनुपपन्नं नास्त्येको भाव इति यस्य प्रतिषेधः प्रतिज्ञायते
सन्मूहे भावशब्दप्रयोगादिति हेतुं ब्रुवता स एवाभ्यनुज्ञायते
एकसमुच्चयो हि सन्मूह इति सन्मूहे भावशब्दप्रयोगादिति
च सन्मूहमाश्रित्य प्रत्येकं सन्मूहिप्रतिषेधो नास्त्येको भाव
इति सौऽयमुभयतो व्याघाताद्यत्किञ्चनवाद इति । अयत्नपर
एकान्तः । ३६ ॥

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥ ३७ ॥

यावद्भावजातं तत्सर्वमभावः वास्मात् भावेष्वितरेतराभाव-
सिद्धेः असन् गौरव्जात्मनानञ्जो गौः । असद्यञ्जो गवात्मना-
ऽगौरश्च इत्यसत्प्रत्ययस्यप्रतिषेधस्य च भावशब्देन सामाना-

हेतुमाह । एतदस्य अर्थादाशानां घटपटादीनां स्वस्याकारावस्थित-
त्वादिवापत्तिषुः इत्यस्य स्वस्यापत्तं नैतदं: क्वाएतदस्यैतदवस्थादिकं हि घटादे-
नैतदं क्वाए घट इत्यादिप्रतीतिरिति म एतद् समुदायकत्वे कथयति एव
एतदस्य घटादिस्वरूपस्य यद्वद्वद्वदं क्वामीति इत्यस्य स्वस्थितत्वात्
एतदस्यैतदाकारस्यापत्तकथयति: इति समुदायकत्वव्यतिरेकं नैतं युक्तं इत्यु-
क्तिः । इति भावस्यैतदनुपपत्तेः सिद्धमिति भावः । ३६ ।

एतानां एवंइत्यन्तिर'हरदाकारम् । ३७ ।

भेदः । सामान्यविशेषसमवायानाञ्च विशिष्टा धर्मा गृह्यन्ते
 सोऽयमभावस्य निरुपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदो न स्यात्,
 अस्तित्वयं तस्मान्न सर्वमभाव इति । अथवा न स्वभावसिद्धे-
 र्भावानामिति । स्वरूपसिद्धेरिति गौरिति प्रयुज्यमाने शब्दे
 जातिविशिष्टं द्रव्यं गृह्यते नाभावमात्रं यदि च सर्वमभावः
 गौरित्यभावः प्रतीयेत गोशब्देन चाभावः उच्येत, यस्मात्तु
 गोशब्दप्रयोगे द्रव्यविशेषः प्रतीयते नाभावस्तस्मादयुक्तमिति,
 अथवा न स्वभावसिद्धेरिति । असन् गौरश्चात्मनेति गवात्मना
 कस्मान्नोच्यते अवचनात् गवात्मना गौरस्तीति स्वभावसिद्धिः,
 अनश्वोऽश्व इति वा अगौर्गौरिति वा कस्मान्नोच्यते अवच-
 नात् स्वेन रूपेण विद्यमानता द्रव्यस्येति विज्ञायते अव्यति-
 रेकप्रतिषेधे च भावानामसंयोगादिसम्बन्धो व्यतिरेकः, अत्रा-
 व्यतिरेकोऽभेदाख्यसम्बन्धः । प्रत्ययसामानाधिकरण्यं यथा
 न सन्ति कुण्डे वदराणीति असन् गौरश्चात्मनामनश्वे गौरिति
 च गवाश्वयोरव्यतिरेकः प्रतिषिध्यते गवाश्वयोरैकत्वं
 नास्तीति । तस्मिन् प्रतिषिध्यमाने भावेन गवा सामाना-
 धिकरण्यमसम्प्रत्ययस्यासन् गौरश्चात्मनेति, यथा न सन्ति
 कुण्डे वदराणीति कुण्डे वदरसंयोगे प्रतिषिध्यमाने सद्भिरस-
 म्प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यमिति ॥ ३८ ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षितत्वात् ॥ ३९ ॥

अपेक्षाकृतमापेक्षिकं ङ्स्वापेक्षाकृतं दीर्घं दीर्घापेक्षा-

सिद्धान्तद्वयम् । भावानां सृष्टिब्यादीनां स्वभावस्य गन्वादेः सत्त्वादेश्च सिद्धेः
 न हि वृक्षस्य गन्धरूपादिकं सत्त्वेन प्रतीतिर्वा सम्भवति ॥ ३८ ॥

सङ्घैकान्ता सिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ४१ ॥

यदि साध्यसाधनयोर्नानात्वमेकान्तो न सिद्ध्यति व्यतिरेकात् अथ साध्यसाधनयोरभेदः एवमप्येकान्तो न सिद्ध्यति साधनाभावात् न हि तमन्तरेण कस्यचित् सिद्धिरिति ॥ ४१ ॥

न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

न सङ्घैकान्तानामसिद्धिः, कस्मात् कारणस्यावयवभावात् अवयवः कश्चित् साधनभूत इत्यव्यतिरेकः, एवं द्वैतादीनामपीति ॥ ४२ ॥

निरवयवत्वाद्हेतुः ॥ ४३ ॥

सापेक्षं सम्भवति किञ्च सापेक्षं सापेक्षं न वा चाये तस्य गुणत्वात् साधकत्वम् अन्ये तस्यैव सत्त्वात् कुतः सर्वस्यत्वमिति भावः । ४० ।

सनातं सर्वस्यतानिराकरणप्रकरणम् । ४१ ॥

एव सङ्घैकान्तवादनिराकरणप्रकरणं तत्र भाष्यम् अदिने सङ्घैकान्तवादाः सर्वमेकं सदविशेषात् सर्वे हेतुानित्यानित्यभेदात् सर्वे त्रैधा ज्ञाता ज्ञेयं ज्ञानमिति सर्वे धनुषां प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति एवं यद्यसम्भवमन्येऽपि तत्र यद्यानित्यानित्यत्वलक्षणधर्मोभां हेतुं तद्य सङ्घैकमिति स्पष्टीकरणं परं त्वेवं व्याचक्षते एकमित्यहेतुवादस्य च ब्रह्मैकैकं निर्विशेषं सत्यं सर्वस्यन्निष्ठा यदा सर्वे प्रपञ्चजातं एकं हेतुस्यं सदविशेषात् षटः सन् षटः सद्भिति प्रतीतिः षटाभिन्नसदभिन्नषट्सु षटाभेदसिद्धेः कुतिरपि एकमेवाद्यं ब्रह्म नेह नानासि किञ्चनेत्यादि अन्येऽपीत्यनेन रपत्तंशासंस्कारवेदानुभवाः पञ्चकृत्वा इति सौत्वान्तिका इत्यादिसमुद्भयः एतेष्वानेषु सिद्धान्तसूत्रम् । सङ्घैकान्ता न सिद्ध्यन्ति कारणस्य प्रनादसानुपपत्तेः उपपत्तौ वा न सङ्घैकान्तः साधनस्य साध्यातिरिक्तसापेक्षत्वात् । ४१ ।

चादिमिति । न सङ्घैकान्तस्यासिद्धिः कारणस्य प्रनादस्यावयवभावात् एकैकदेशत्वादवयवविनीह भेदाभावः । ४२ ।

स्वर्गः फलं द्यूयते तत्र भिक्षेऽग्निं देहमेदादुत्पद्यत इति.
न मयोग्रामादिकामानामारम्भफलमिति ॥ ४५ ॥

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् ॥ ४६ ॥

ध्वस्तायां प्रवृत्ती प्रवृत्तेः फलं न कारणमन्तरेणोत्पत्तुमर्हति.
न खलु वै विनष्टात् कारणात् किञ्चिदुत्पद्यत इति ॥ ४६ ॥

प्राङ्निष्पत्तेर्द्वेषफलवत्तत् स्यात् ॥ ४७ ॥

यथा फलार्थिना वृक्षमूले सेकादिपरिकर्म क्रियते तस्मिंश्च
प्रध्वस्ते पृथिवीधातुरन्वातुना संगृहीतः आन्तरेण तेजसा
पच्यमानो रसद्रव्यं निर्वर्त्तयति स द्रव्यभूतो रसो वृक्षानुगतः
पाकविशिष्टो व्यूहविशिषेण सन्निविशमानः पर्णादिफलं
निर्वर्त्तयति । एवं परिपेकादि कर्म चार्थवत् न च विनष्टात्
फलनिष्पत्तिः, तथा प्रवृत्त्या संस्कारी धर्माधर्मलक्षणो जन्यते
स जातो निर्मित्तान्तरानुगृहीतः कालान्तरे फलं निष्पादय-
तीति । उक्तञ्चैतत्पूर्वकृतफलानुवन्धात्तदुत्पत्तिरिति तदिदं
प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पद्यमानम् ॥ ४७ ॥

तद्वैदिककीर्त्यदीर्घ्यादीनामेव फलसम्भवे नादृष्टादिकल्पनमिति पूर्वपक्षे
सिद्धान्त एवम् । कालान्तरीयभोग्यत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः स्वर्गो हि फलं द्यूयते
स च दुःखात्तन्निद्रसुखं न वैदिकं सुखं तथा एवं हिंसादेलक्षणरकोपभोगः फलं
द्यूयते न चेह तत् सम्भव इति भावः ॥ ४५ ॥

मदति । कालान्तरेण तत्फलमपः फलं न सम्भवति हेतोस्तत्कर्मणो विना-
शात् ॥ ४६ ॥

समाधत्ते । सर्गादिनिष्पत्तेः प्राक् तद्वहारं स्यात् दृष्टान्तनाह इवफलवत्
यथा मूलसेकादिनामैऽपि तदधीनावयवोपधयादिद्वारदलेन फलोत्पत्तिस्तथा-
प्रवृत्तेऽपि यागादिनामैऽपि तन्न्यादृष्टरूपद्वाररुत्तान्न सर्गादुत्पत्तिविरोधः ॥ ४७ ॥

कार्यं बुद्ध्या सिद्धमुत्पत्तिनियमदर्शनात् तस्मादुपादाननिय-
मस्योपपत्तिः सति तु कार्यं प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिरेव नास्तीति
॥ ५० ॥

आश्रयव्यतिरेकाद्ब्रह्मफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥ ५१ ॥

मूलसेकादि परिकर्म फलञ्चोभयं ब्रह्माश्रयम्, कर्म चेह
शरीरे फलञ्चामुत्रेत्याश्रयव्यतिरेकादहेतुरिति ॥ ५१ ॥

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

प्रीतिरात्मप्रत्यक्षत्वादात्माश्रया तदाश्रयमेव कर्म धर्म-
संज्ञितं धर्मस्यात्मगुणत्वात् । तस्मादाश्रयव्यतिरेकानुपपत्ति-
रिति ॥ ५२ ॥

न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यान्नादिफल-
निर्देशात् ॥ ५३ ॥

इच्छाभावात् प्रहृष्टनुपपत्तेः सिक्तारौ पटौ भविष्यतीति न शायते किन्तु न
भविष्यतीति शायत एव कुत इति अदनुभवमप्युक्तः किञ्च तदन्तेऽपि कुतो न
शायते कत्र पटाभावादिति चेत् कथमिदं निरूपयिष्ये पटाख्यं तन्नुसिक्तयोस्तुल्य-
त्वात् तन्नुलेनाश्रयतेति चेत्तन्नुलेन कारणतेत्येवं स्यात् प्रहृष्टनुरोधात् । ५० ।

ननु तन्नुलेनैवैवमपि हृष्टफलवदिति दृष्टान्तैरप्युक्तान्नादिहिरण्या-
न्नादिभ्य इति । प्राङ्निष्पत्तेर्हृष्टफलवदित्यहेतुः कुतः आश्रयव्यतिरेकात् देव-
त्वादिभ्य कर्महतं तस्य नास्तीति इत्युक्ते तु तस्य हृष्टस्य सत्त्वात् सलिलसेकादिभ्यं
परिकर्मोपपत्त्यत इत्यभिप्रायः । ५१ ।

समापत्तेः । आश्रयव्यतिरेकादिति हेतुर्न तुल्यः प्रीतिः सत्त्वस्य सन्निर्देशात् ।
अद्वेन आदमानस्याकस्मिन्नाद्यादिदामानाधिकरण्यादित्यर्थः । ५३ ।

प्रजया पितृभ्य इति, ऋणानि तेषामनुवन्धः स्वकर्मभिः
सम्बन्धः कर्मसम्बन्धवचनात् । जरामर्थं वा एतत् मत्रं यद-
ग्निहीतं टर्गपूर्णमासी चेति जरया ऋ एष तस्मात् सत्राद्धिमु-
च्यते मृत्युना ऋ चेति, ऋणानुवन्धादपयर्गानुष्ठानकालो नास्ती-
त्यपयर्गाभावः । क्लेशानुवन्धात्स्वपवर्गः, क्लेशानुवन्धश्च जायते
नस्य क्लेशानुवन्धयिच्छेदो गृह्यते । प्रष्ट्यनुवन्धात्स्वपवर्गः ।
जन्मप्रभृत्ययं यावत् प्रायणं वाग्बुद्धिशरीरारम्भेणाविमुक्तो
गृह्यते तत्र यदुक्तं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्त-
रापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति तदनुपपन्नमिति । अत्रा-
भिधीयते, यत्तावदृणानुवन्धादिति ऋणैरिव ऋणैरिति ॥५६॥

प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दा-
प्रशंसोपपत्तेः ॥ ६० ॥

ऋणैरिति नायं प्रधानशब्दः यत्र खल्वेकः प्रत्यादेयं
ददाति द्वितीयश्च प्रतिदेयं गृह्णाति तत्रास्य दृष्टव्यात् प्रधान-
मृणशब्दः, न चैतदिहोपपद्यते प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्दे-
नायमनुवादः ऋणैरिव ऋणैरिति प्रयुक्तोपमञ्चैतत् अग्निर्माण-
वक इति । अन्यत्र दृष्ट्वायमृणशब्द इह प्रयुज्यते यथाऽग्नि-

जरया इवा एष तस्माद्धिमुच्यते मृत्युना चेति ऋणापाकरणमन्तरेण च न तत्र
प्रवृत्तिः तथा च अर्थंते ऋणानि वीक्ष्यपाकृत्य जनोमोचे निवेशयेत् । अनपा-
कृत्य मोक्षन्तु सेवमानो ब्रजत्यधः एवं क्लेशानुवन्धादपि पुरुषो हि रागादिभिसत्तत्-
कर्माण्यारममाणः क्लेशानुवन्ध एव दृश्यते तत्कथमपवर्गः एवं प्रष्ट्यनुवन्धादपि
पुरुषो हि वाग्बुद्धिशरीरैस्तत्कर्माण्यारममाणो धर्माधर्मो यावज्जीवसुपार्जयन्
कथमपवर्ग्यतामिति ॥ ५६ ॥

समाधत्त । नायमान इत्याद्यनुवादो हि प्रधानशब्दः न हि नायमानः

शब्दो भाणवके, कथं गुणशब्दे नानुवादः निन्दाप्रशंसोपपत्तेः
 कर्मलोपे ऋणीव ऋणादानान्निव्यते, कर्मातुष्ठाने च ऋणीव
 ऋणादानात् प्रशस्यते । जायमान इति गुणशब्दो विपर्यये-
 ऽनधिकारात् । जायमानो ह वै ब्राह्मण इति च शब्दो
 गृहस्थः सम्पद्यमानो जायमान इति । यदायं गृहस्थो
 जायते तदा कर्मभिरधिक्रियते मातृतो जायमानस्यानधि-
 कारात्, यदा तु मातृतो जायते कुमारो न तदा कर्मभिरधि-
 क्रियते, अर्थिनः शक्तस्य चाधिकारात् । अर्थिनः कर्मभि-
 रधिकारः कर्मविधौ कामसंयोगस्युतेः अग्निहोत्रं जुहुयात्
 स्वर्गकामः इत्येवमादि, शक्तस्य च प्रवृत्तिसत्त्वात् शक्तस्य
 कर्मभिरधिकारः प्रवृत्तिसम्भवात्, शक्तः खलु विहिते कर्मणि
 प्रवर्तते नेतर इति, उभयाभावस्तु प्रधानशब्दार्थे मातृतो
 जायमाने कुमारो उभयमर्थिता शक्तिश्च न भवतीति । न
 भिद्यते च लौकिकाद्वाक्याहैदिकं वाक्यं प्रेक्षापूर्वकारिपुरुष-
 प्रणीतत्वेन तत्र लौकिकस्तावदपरौचकोऽपि न जातमात्रं
 कुमारकमेवं ब्रूयादधीश्व यजस्व ब्रह्मचर्यं चरेति । कुत एवत्
 ऋषिरुपपन्नानवद्यवादी उपदेशार्थेन प्रयुक्त उपदिशति । न
 खलु वै नर्तकोऽन्येषु प्रवर्तते न गायनो वधिरेष्विति, उप-
 दिष्टार्थविज्ञानज्ञोपदेशविषयः यज्ञोपदिष्टमर्थं विजानाति तं
 प्रत्युपदेशः क्रियते न चैतदस्ति जायमानकुमारके इति गार्ह-
 स्थ्यलिङ्गञ्च मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिवदति यच्च मन्त्रब्राह्मणं

कर्मभिरधिक्रियते तदा... भाष्यं यदा तु मातृतो जायते कुमारको न तदा
 कर्मभिरधिक्रियते अर्थिनः शक्तस्य चाधिकारादिति जायमान इत्यनेन ही वा
 व्यावर्तनीयः न तज्जातस्य प्रवृत्तिरिति देवार्थः व्यावर्तनीयः तत्र भाष्यं द-

कर्माभिवदति तत्पत्नीसम्बन्धिना गार्हस्थ्यलिङ्गेनोपपन्नम् ।
 तस्माद्गृहस्थोऽयं जायमानोऽभिधीयते इति । अर्थित्वस्य
 चाविपरिणामे जरामर्थ्यवादोपपत्तिः, यावच्चास्य फलेनार्थित्वं
 न विपरिणमते न निवर्तते तावदनेन कर्मानुष्ठेयमित्युपपद्यते
 जरामर्थ्यवादस्तं प्रतीति, जरया ह वित्यायुप्रस्तुरीयस्य चतुर्थस्य
 प्रव्रज्यायुक्तस्य वचनं, जरया ह वा एष एतस्माद्विमुच्यते इति,
 आयुप्रस्तुरीयं चतुर्थं प्रव्रज्यायुक्तं जरित्युच्यते तत्र हि प्रव्रज्या
 विधीयते अत्यन्तजरासंयोगे जरया ह वित्यनर्थकम् अशक्तौ
 विमुच्यते इत्येतदपि नोपपद्यते स्वयमशक्तस्य बाह्यां शक्ति-
 माह । अन्तेवासौ वा जुहुयाद्ब्राह्मणः स परिक्रोतः
 क्षीरहीता वा जुहुयादनेन स परीक्रोत इति । अथापि
 विहितं वानूयेत कामाहार्यः परिकल्पेत विहितानुवचनं
 न्याय्यमिति ऋणवानिवास्तन्तो गृहस्थः कर्मसु प्रवर्तते
 इत्युपपन्नं वाक्यस्य सामर्थ्यं, फलस्य हि साधनानि प्रयत्न-
 विषयो न फलं, तानि सम्पन्नानि फलाय कल्पन्ते, विहितञ्च
 जायमानं विधीयते च जायमानं तेन यः सम्बध्यते सोऽयं
 जायमान इति । प्रत्यक्षविधानाभावादिति चेत् न प्रति-
 येधस्यापि प्रत्यक्षविधानाभावादिति । प्रत्यक्षतो विधीयते

ज्ञान इति गुणशब्दो विपर्ययेऽनधिकारादिति तथा च जायमान इत्यनेनोप-
 नीत उच्यते तस्य ब्रह्मचर्यादावधिकारात् अग्निहोत्रादौ गृहस्थस्याधिकारः सीमे
 वसानी बाधीयतामिति युतेः एतद्गृहस्थशब्दोऽपि न मुख्यः न एव प्रत्यार्देय
 कथनं ददाति परन्तु ऋणापाकरणवदावग्नकत्वस्यापनाय तयोर्ले सा-
 दिवशब्दयोगे वीजमाह निन्दाप्रशंसीपवर्तेः ऋणानपाकरणतदपाकरणभा-
 निन्दादिहोत्रादकरपतत्करणायां निन्दाप्रशंसे उपपद्यते न चातुडानकाः/भावाः

गार्हस्थ्यं ब्राह्मणेन, यदि चाश्रमान्तरमभविष्यत् तदपि व्यधा-
स्यत प्रत्यक्षतः, प्रत्यक्षविधानाभावान्नास्याश्रमान्तरमिति न
प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षविधानाभावात् न प्रतिषेधोऽपि वै ब्राह्मणेन
प्रत्यक्षतो विधीयते न सन्त्याश्रमान्तराणि एक एव गृहस्याश्रम
इति प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षतोऽश्रवणादयुक्तमेतदिति ॥ ६० ॥

अधिवाराच्च विधानं विद्यान्तरवत् ॥ ६१ ॥

यथा शास्त्रान्तराणि स्वे स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधाय-
कानि नार्थान्तराभावात्, एवमिदं, ब्राह्मणं गृहस्यशास्त्रं
स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधायकं नाश्रमान्तराणामभावादिति ।
ऋग्ब्राह्मणञ्चापवर्गाभिधाय्यभिधीयते । ऋचश्च ब्राह्मणानि
चापवर्गाभिवादीनि भवन्ति । ऋचश्च तावत्, कर्मभिर्मृत्यु-
न्मृत्यो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमिच्छमानाः, अद्यापरे
ऋचयो सनीषिणः परं कर्मभ्योऽनृतत्वमानशुः, न कर्मणा न
प्रजया धनेन, त्वाग्नेके अनृतत्वमानशुः । परेण नाकं
निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति, वेदाहमेतं पुरुषं
महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वाति-
न्मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । अथ ब्राह्मणानि,
द्वयो धर्मस्कन्धाः यज्ञोऽध्ययनं दानमिति, प्रथमस्तूप एव,
द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी, तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमा-

जरया विनुष्यत इत्युक्तेः न च करवाऽश्रितरपल्लयते कर्त्तव्यो वा बुद्ध्यात्
ब्रह्मणा हि स परिधीय इत्यादिनाऽश्रितस्त्वपि विधानात् त आटाद्युपशुद्धमानो
करदुष्यते किञ्च करान्येवादः काननाभिप्रायेण तदा च भाष्यन् कर्त्तव्य
षापरिधाने नरान्येवादीपपत्तिरिति कर्त्तव्यं कानना तदर्परिधाने तदनादे
कर्मकरणाभिप्रायेण करान्येवाद उपपद्यते । ६० ।

चार्यकुलेऽवसादयन्, सर्व एवैते पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्म-
संस्थोऽमृतत्वमेति । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमभीप्सन्तः
प्रव्रजन्तीति अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुनप इति म-
यथाकामो भवति तथा क्रतुर्भवति तथा तत्कर्म कुरुते यत्कर्म
कुरुते तदभिसम्पद्यते इति कर्मभिः संसरणमुक्त्वा प्रकृतमन्य-
दुपदिशन्ति इति तु कामयमनो योऽकामो निष्काम आत्म-
कामो भवति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समञ्जलीयन्ते
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति । तत्र यदुक्तमृणानुबन्धादपवर्गा-
भाव इत्येतद् युक्तमिति ये चत्वारः पथयो देवयाना इति च
चातुराश्वस्यश्रुतेरैकाश्वस्यानुपपत्तिः, फलार्थिनश्चेदं ब्राह्मण-
स्त्रागमर्थं वा एतत् सत् यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चेति,
कथम् ॥ ६१ ॥

समारोपणाद्दात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६२ ॥

प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य तस्यां सार्ववेदमं हत्वा आत्म-
न्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति श्रूयते, तेन विजा-
नीमः प्रजावित्तलोकैपणयास व्युत्थायाय भिक्षाचर्यं चर-
न्तीति, एषणाभ्यय व्युत्थितस्य पात्रचयान्तानि कर्माणि
नोपपद्यन्त इति नाधिर्गेषेण कर्तुः प्रयोजकफलं भवतीति ।
चातुराश्वस्य विधानाज्जैत्रिहाम-पुराणधर्मशास्त्रैकैकाश्वस्यानुप-
पत्तिः । तदप्रमाणमिति चेत् न प्रमाणेन खलु ब्राह्मणि-
जैत्रिहामपुराणस्य प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायते, तं या खल्वेते अथ-

ननु कात्यायनः कामनाविरहेण आत्मन्यग्नीन् निजामः कथं वाच. श्रूयते
दि आत्मन्यग्नीन् प्रव्रजेदिति तदाह । अपवर्गपरिनिवेशे न पुनः श्रूयते.

वाङ्मिरस एतदितिहासपुराणमभ्यवदन् इतिहासपुराणं पञ्चमं
 वेदानां वेद इति । तस्मादयुक्तमेतदप्रामाण्यमिति । अप्रा-
 माण्ये च धर्मशास्त्रस्य प्राणभृतां व्यवहारलोपाहोकोच्छेद-
 प्रसङ्गः । द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चाप्रामाण्यानुपपत्तिः, य एव
 मन्वत्राह्नणस्य द्रष्टारः प्रवक्तारश्च ते खल्वितिहासपुराणस्य
 चेति । विषयव्यवस्थानाच्च यथाविषयं प्रामाण्यम् अन्यमन्त्र-
 ब्राह्मणस्य विषयोऽन्यच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणामिति ।
 यत्रो मन्त्रब्राह्मणस्य, लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य लोकव्यव-
 हारव्यवस्थानं धर्मशास्त्रस्य विषयः । तत्रैकेन सर्वं व्यवस्थाप्यत
 इति, यथाविषयमेतानि प्रमाणानीन्द्रियादिवदिति । यत्
 पुनरेतत् क्लेशानुबन्धस्याविच्छेदादिति ॥ ६२ ॥

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥ ६२ ॥ क ॥

नामाकनि स्नारोप्रविधानात् द्यूते प्राजापत्यामिष्टं निरस्य तस्मां सर्ववेदस्त्रं
 दत्त्वाकन्द्रीन् स्नारोय ब्राह्मणः प्रज्जेदिति एतएव चत्वारः पदयो देवधाना
 प्रति धातुरादन्नुतिरपि सङ्गच्छते । ६२ ।

नन्वग्निहीनस्माप्रतिवन्दस्तेऽपि तत्फलस्वरं एवापवर्गपतिवन्दः सादवाह ।
 ज्ञानिनः फलस्य स्वरंस्वाभावः अग्निहीनं हि पात्रघयानं पात्राख्यग्निहीनमात्रापि
 तेषाहयः प्रमीतस्य यजनानस्याङ्गेषु विद्यासः सुखे हृतपूर्वां गुणमिति क्लमप
 भिद्योरुदनुपपत्तेः किं तदपरित्यागात् अग्निहीनफलाभावेऽपि ज्योतिर्दोमगदा-
 दानादिर्हिंसादिफलानां प्रतिवन्दस्त्वं सादती एतन्नरसमुद्घयाय चकार एप-
 न्यस्तस्य च प्रारब्धातिरिक्तधर्मणां ज्ञानादेव एव इत्याशयः द्यूते हि तदा
 विद्यान् पुण्यपि विद्ध्य निरञ्जनः परमं साम्नुयैति एवं सीयते शाल्य स्नादि
 तद्धिन् हृष्टे परादरे । अयंते ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भङ्गत्वात् कुरुते तदिति
 इत्यह स्नानाशुद्धस्य प्रजापत्यादीऽपि नापवर्गविरोधी तदा च द्यूते एतदुद्घय
 वै पूर्वं ब्राह्मण एव नूचना विद्यासः प्रजा न वासपत्ने किं प्रज्या करिष्यामी जगं

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्गः ॥ ६३ ॥

यथा सुषुप्तस्य खलु स्वप्नादर्शने रागानुबन्धः सुखदुःखातु-
बन्धश्च विच्छिद्यते तथाऽपवर्गेऽपीति । एतच्च ब्रह्मविदो मुक्त-
स्यात्मनो रूपमुदाहरन्तीति । यदपि प्रवृत्त्यनुबन्धादिति ॥ ६३ ॥

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६४ ॥

प्रक्षीणेषु रागद्वेषमोहेषु प्रवृत्तिर्न प्रतिसन्धानाय, पूर्व-
सन्धिस्तु पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म तच्चादृष्टकारितं, तस्यां
प्रक्षीणायां पूर्वजन्माभावे जन्मान्तराभावोऽप्रतिसन्धानमप-
वर्गः । कर्मवैकल्यप्रसङ्ग इति चेत् न कर्मविपाकप्रतिसंवेदन-
स्याप्रत्याख्यानात् पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म न भवतीत्युच्यते न
तु कर्मविपाकप्रतिसंवेदनं प्रत्याख्यायते । सर्वाणि पूर्वकर्माणि
ह्यन्ते जन्मनि विपच्यन्त इति ॥ ६४ ॥

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६५ ॥

नोपपद्यते क्लेशानुबन्धविच्छेदः, कस्मात् क्लेशसन्ततेः

नायमात्मा लोका इति ते ह्यण पुत्रैषणायाय विरैषणायाय लोकेषणायाय व्युत्थाय
भिन्नाद्यर्थं चरन्तीति अन्ये तु फलाभावः फलस्य सुसुप्तस्य प्रति चप्रियोवादी
प्रयोजकत्वाभावात्तथा सति भिक्षूणासपि पात्रचयान्तं स्यादित्यर्थ इत्याहुः । इति
वृत्तिमग्नतम् अधिकमूत्रम् ॥ ६२ ॥ क ॥

क्लेशानुबन्धं दूषयति । स्वप्नादर्शनकाले सुषुप्तस्य यथा हितभावेन दुःखा-
भावस्तथाऽपवर्गेऽपि रागाद्यभावेन दुःखाभावः स्यात् ॥ ६३ ॥

प्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावं दूषयति । क्लेशानुबन्धेनेति क्लेशो रागादिः तदिर-
ह्यणो या प्रवृत्तिः सा प्रतिसन्धानाय प्रतिबन्धाय न भवति धर्माधर्मौ न जनयती-
त्यर्थः ॥ ६४ ॥

स्वाभाविकत्वात् अनादिरियं क्लेशसन्ततिः न चानादिः शक्यः
उच्छेत्तुमिति । अत्र कश्चित् परिहारमाह ॥ ६५ ॥

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत् स्वाभाविकेऽप्य-
नित्यत्वम् ॥ ६६ ॥

यथाऽनादिः प्रागुत्पत्तेरभाव उत्पन्नेन भावेन निवर्त्यते
एवं स्वाभाविकी क्लेशसन्ततिरनित्येति ॥ ६६ ॥

अणुश्यामताऽनित्यत्ववद्वा ॥ ६७ ॥

अपर आह तथाऽनादिरणुश्यामता अथ चाग्निसंयोगाद-
नित्या तथा क्लेशसन्ततिरपीति, सतः खलु धर्मो नित्यत्वमनि-
त्यत्वञ्च तत्त्वभावे भावे भाक्तमिति । अनादिरणुश्यामतेति
हेत्वभावादयुक्तम्, अनुत्पत्तिधर्ममनित्यमिति नात्र हेतुर-
स्तीति । अयं तु समाधिः ॥ ६७ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६८ ॥

कर्मनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्चेति समुच्चयः । सिष्या-
सङ्कल्पेभ्यो रञ्जनीयकोपनीयमोहनीयेभ्य रागद्वेषमोहा उत्प-
द्यन्ते कर्म च सत्त्वनिदायनिर्वर्त्तकं नैयमिकान् रागद्वेष-
मोहान् निर्वर्त्तयति नियमदर्शनात्, दृश्यते हि कश्चित्तत्त्व-
निकायो रागबहुलः कश्चिद्द्वेषबहुलः कश्चिन्मोहबहुल इति ।

स्वाभाविकत्वात् अनादिरियं क्लेशसन्ततिः न चानादिः शक्यः
उच्छेत्तुमिति । अत्र कश्चित् परिहारमाह ॥ ६५ ॥

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत् स्वाभाविकेऽप्य-
नित्यत्वम् ॥ ६६ ॥

यथाऽनादिः प्रागुत्पत्तेरभाव उत्पन्नेन भावेन निवर्त्यते
एवं स्वाभाविकी क्लेशसन्ततिरनित्येति ॥ ६६ ॥

अणुश्यामताऽनित्यत्ववद्वा ॥ ६७ ॥

अपर आह तथाऽनादिरणुश्यामता अथ चाग्निसंयोगाद-
नित्या तथा क्लेशसन्ततिरपीति, सतः खलु धर्मो नित्यत्वमनि-
त्यत्वञ्च तत्त्वभावे भावे भाक्तमिति । अनादिरणुश्यामतेति
हेत्वभावादयुक्तम्, अनुत्पत्तिधर्ममनित्यमिति नात्र हेतुर-
स्तीति । अयं तु समाधिः ॥ ६७ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६८ ॥

कर्मनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्चेति समुच्चयः । सिष्या-
सङ्कल्पेभ्यो रञ्जनीयकोपनीयमोहनीयेभ्य रागद्वेषमोहा उत्प-
द्यन्ते कर्म च सत्त्वनिदायनिर्वर्त्तकं नैयमिकान् रागद्वेष-
मोहान् निर्वर्त्तयति नियमदर्शनात्, दृश्यते हि कश्चित्तत्त्व-
निकायो रागबहुलः कश्चिद्द्वेषबहुलः कश्चिन्मोहबहुल इति ।

इतरेतरनिमित्ता च रागादीनामुत्पत्तिः सूढो रज्यति, मूढः कुप्यति, रक्तो मुह्यति, कुपितो मुह्यति । सर्वमिथ्यासङ्कल्पानां तत्त्वज्ञानादनुत्पत्तिः । कारणानुत्पत्तौ च कार्यानुत्पत्तेरिति, रागादीनामत्यन्तमनुत्पत्तिरिति । अनादिश्च क्लेशसन्ततिरित्यप्युक्तम् । सर्वे इमे खल्वाध्यात्मिका भावा अनादिना प्रबन्धेन प्रवर्तन्ते शरीरादयः, न जात्वत्र कश्चिदनुत्पन्नपूर्वः प्रथमत उत्पद्यते अन्यत्र तत्त्वज्ञानात्, न चैवं सत्यनुत्पत्तिधर्मकं किञ्चिद्व्ययधर्मकं प्रतिज्ञायत इति । कर्म च सत्त्वनिकायनिर्वर्तकं तत्त्वज्ञानकृतात् मिथ्यासङ्कल्पविघातात् रागाद्युत्पत्तिनिमित्तं भवति सुखदुःखसंवित्तिफलन्तु भवतीति ॥ ६८ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाध्यायस्याव्ययमाङ्गिकम् ।

चतुर्थाध्यायस्य

द्वितीयाङ्गिकम् ।

किन्तु खलु भो यावन्तो विषयास्तावत्सु प्रत्येकं ज्ञान-

अनित्यत्वं विनाशिभायत्वं न च तत् प्रागभावे नयाऽणश्यामतादिरनादिस्तथा च भाष्यम् अनादिरणश्यामतेति ईदृशभावादयुक्तमित्यतो मतद्वयमुपेत्य सिद्धान्माह । भोक्तं युक्तं कुतो रागादीनां सङ्कल्पनिमित्तत्वात् मङ्गलो मिथ्याज्ञानं निमित्तं वेदा तथा च तद्व्यज्ञानेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ रागादिनिवृत्तिर्युज्यत एवेति भावः ॥ ६८ ॥

समाप्तमपवर्गपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ५२ ॥

समाप्तं चतुर्थाध्यायस्य प्रथममाङ्गिकम् ॥ १ ॥

मुत्पद्यते । अथ क्वचिदुत्पद्यते इति कश्चात्र विशेषः, न ताव-
 देकैकत्र यावद्विषयमुत्पद्यते ज्ञेयानामानन्त्यात्, नापि क्वचि-
 दुत्पद्यते, यत्र नोत्पद्यते तत्रानिहत्तो मोह इति मोहशेष-
 प्रसङ्गः । न चान्यविषयेण तत्त्वज्ञानेनान्यविषयो मोहः शक्यः
 प्रतिषेधमिति । मिथ्याज्ञानं वै खलु मोही न तत्त्वज्ञानस्या-
 नुत्पत्तिभावं, तच्च मिथ्याज्ञानं यत्र विषये प्रवर्तमानं संसार-
 वीजं भवति स विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति, किं पुनस्तन्मिथ्या-
 ज्ञानम् अनात्मन्यात्मप्रहः, अहमस्मीति मोहोऽहङ्कार इति ।
 अनात्माहं खल्वहमस्मीति पश्यतो दृष्टिरहङ्कार इति, किं
 पुनस्तदर्थजातं तद्विषयोऽहङ्कारः शरीरेन्द्रियमनीषेदनादुदयः,
 कथं तद्विषयोऽहङ्कारः संसारवीजं भवति । अयं खलु शरी-
 रादर्थजातमहमस्मीति व्यवसितस्तदुच्छेदनेनात्मोच्छेदं मन्य-
 मानोऽनुच्छेदलक्षणापरिभ्रुतः पुनः पुनस्तदुपादये तदुपादयानी
 जन्मसंरणाय यतते तेनाविद्योगान्नात्यन्तं दुःखादिमुच्यते इति ।
 यस्तु दुःखं दुःखायतनं दुःखानुपपन्नं सुखश्च सर्वमिदं दुःख-
 मिति पश्यति, न दुःखं परिजानाति परिष्ठातएव दुःखं
 प्रहीणं भवत्यनुपादानात् सविषयवत्, एवं दोषान् कर्म
 च दुःखहेतुरिति पश्यति, न वा प्रहीणं दोषेषु दुःख-
 प्रवस्योच्छेदेन शक्यं भवितुमिति दोषान् उच्यति, प्रहीणं
 च दोषेषु न प्रवृत्तिः प्रतिगन्तानादेतद्गुणः, ऐतन्नादवन्-
 दुःखानि च ज्ञेयानि व्यवस्थापयति कर्म च दोषान् उच्य-
 तान् अपवर्गोऽपि तन्मन्वन्तस्याधिगमोपायस्तद्विषयान्, एवं
 चत्तरभिर्विधाभिः प्रसंगे विग्रहनां यानात्स्यात्प्रवृत्तौ भाव-
 रतः सत्त्ववर्तनं यथाशुभाशुभोपायस्तद्विषयान्, एवं च ।
 दोषनिनिषाणां तत्त्वज्ञानादादापनिहत्तिः । ॥

शरीरादि दुःखान्तं प्रमेयं दोषनिमित्तं तद्विषयत्वान्मिथ्या-
ज्ञानस्य, तदिदं तत्त्वज्ञानं तद्विषयमुत्पन्नमहङ्कारं निवर्त्तयति,
समानविषये तयोर्विरोधात्, एवं तत्त्वज्ञानाद्दुःखजन्मप्रवृत्ति-
दोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति,
स चायं शास्त्रार्थसंग्रहोऽनूच्यते नापूर्वी विधीयत इति ।
प्रसङ्गानानुपूर्व्या तु खलु ॥ १ ॥

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकताः ॥२॥

कामविषया इन्द्रियार्था इति रूपादय उच्यन्ते ते मिथ्या-
सङ्कल्पमाना रागद्वेषमोहान् प्रवर्त्तयन्ति तान् पूर्वं प्रसञ्च-
चीत, तांश्च प्रसञ्चचाणस्य रूपादिविषयो मिथ्यासङ्कल्पो निव-
र्त्तते, तन्निवृत्तावध्यात्मं शरीरादि प्रसञ्चचीत, त्वप्रसङ्गा-
नादध्यात्मविषयोऽहङ्कारो निवर्त्तते, सोऽयमध्यात्मं वहिश्च
विविक्तचित्तो विहरन् मुक्त इत्युच्यते । अतःपरं काचित्

अथ शास्त्रस्य परमं प्रयोजनमपवर्गः स चीद्विदो लक्षितः परीक्षितोऽप्य-
किञ्चित्करः कारणानिरूपणात् नन्वभिहितमेव दुःखादिमूले कारणनाशक्रमेण
दुःखाभावोऽपवर्गः इतीति चेत्सत्यं मिथ्याज्ञानापगमहेतुर्नामिहितः तत्त्वज्ञानं,
तत्र हेतुरिति चेत् कस्य तत्त्वं ज्ञातव्यमित्यभिधानीयमित्याशयेन तत्त्वज्ञानपरीक्षा
मेव चाङ्गिकायंः तत्र च षट्प्रकरणानि आदौ तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम् अन्यानि
च यथायथं वक्ष्यन्ते तत्र सिद्धान्तसूत्रम् । अहङ्कारोऽहमित्यभिमानः स च
शरीरादिविषयको मिथ्याज्ञानमुच्यते तत्र दोषनिमित्तानां शरीरादीनां तत्त्वस्य
अनात्मत्वस्य ज्ञानान्निवर्त्तते आत्मत्वेन हि शरीरादौ सुषुप्तं रजनीयत्वात् रज्यति
कोपनीयेषु कुप्यति केचित्तु दोषनिमित्तानां रागादीनां तत्त्वज्ञानादलवदनिद्रा-
वस्थितज्ञानादहङ्कारस्यामिलापस्य निवृत्तिरित्यर्थः इत्याहुः ॥ १ ॥

ननु के तावदनुरप्रनीया विषयाः येषु रज्यन् संसरतीत्यतो विवेकाय तावत्प-
दिशति । सङ्कल्पः समीचीनत्वेन मात्रं तद्विषयीकृता रूपादयः दोषस्य रागादि-

विद्याऽविद्याद्वैविध्यात् संशयः ॥ ४ ॥

सदसतीरुपलभ्याद्विद्या द्विविधा, सदसतीरनुपलभ्याद-
विद्यापि द्विविधा, उपलभ्यमानेऽवयविनि विद्या द्वैविध्यात्
संशयः, अनुपलभ्यमाने चाविद्याद्वैविध्यात् संशयः सोऽयम-
वयवी यद्युपलभ्यते अथापि नोपलभ्यते न कथञ्चन संशयात्
सुच्यते इति ॥ ४ ॥

तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

तस्मिन्ननुपपन्नः संशयः, कस्मात् पूर्वोक्तहेतूनामप्रतिषेधा-
दस्ति द्रव्यान्तरारम्भ इति ॥ ५ ॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः ॥ ६ ॥

एतः । कण्ठपीठं कुठारेण क्लिप्त्वा स्यां सुखी कदा । अयमसंज्ञा तु मांसा-
सृक्कीकसमयो देहः किं मेऽपराध्यति एतस्मादपरः कर्ता कर्तव्यः कथं
मयेति ॥ ७० ॥

समाप्तं तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम् ॥ ३ ॥

अथ प्रसङ्गादवयवप्रकरणं वस्तुतस्तु शरीरे धर्मद्वयस्य सम्बन्धेऽपि एकं
ध्येयमपरं हेयमिति नियुक्तिदम् अतोऽवयवी नास्ति किन्तु परमाणुपुञ्ज इति
तत्त्वं तदेव तन्मुमुक्षुभिर्भावनीयं परमाणुपुञ्ज इत्यप्यापाततः परमाणोरप्यदे-
निराकरिष्यमाणत्वादिति सीगतशङ्कामपाककुंभयमारम्भः यद्यपि द्वितीयाध्याये
व्यवस्थापित एवावयवी तथापि स्वयुक्तिदार्ढ्येन सौत्रान्तिकस्य वैभाषिकस्य चाव-
प्रत्यवस्थानमिति तत्र संशयप्रदर्शनाय सूत्रम् । संशय इत्यस्य अवयवविभीत्यादिः
अवयविनः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तदपलापो दुःशक इत्यत उक्तं विद्येति प्रामाण्यमभिर्देन
ज्ञानद्वैविध्यात् ज्ञानत्वलक्षणसाधारणधर्मदर्शनात् ज्ञाने प्रामाण्यसंशयादवयविति
संशय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

समाप्तम् । तत्रावयविनि न संशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् द्वितीयाध्यायात्म-
नुक्तिभिरवयविनः प्रकरणेण सिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

हृत्पुनपत्तेरपि तर्हि संशयानुपपत्तिर्नास्त्ववयवीति तर्हि-
भवति ॥ ६ ॥

कृतस्त्रैकदेशावृत्तित्वाद्दवयवानामवयव्यभावः ॥ ७ ॥

एकैकोऽवयवो न तावत् कृतस्त्रैऽवयविनि वर्तते तयोः
परिमाणभेदाद्दवयवान्तरसम्बन्धाभावप्रसङ्गाच्च, नाप्यवयव्यक-
देशेन, न ह्यस्यान्योऽवयवाः एकदेशभूताः सन्तीति । अथा-
वयवेष्वेवावयवी वर्तते ॥ ७ ॥

तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः ॥ ८ ॥

न तावत् प्रत्यवयवं वर्तते तयोः परिमाणभेदात् द्रव्यस्य
चैकद्रव्यत्वप्रसङ्गात्, नाप्येकदेशैः सर्वेषु अन्यावयवाभावात्,
तदेवं युक्तः संशयो नास्त्ववयवीति ॥ ८ ॥

पृथक् चावयवैभ्योऽवृत्तेः ॥ ९ ॥

पृथक् चावयवैभ्यो धर्मिभ्यो धर्मस्याग्रहणादिति नमा-
नम् ॥ ९ ॥

अवयविनि वाच्यं इति । अपिरवधारणे तर्हि संशयानुपपत्तिर्हृत्पुन-
पत्तिरवयव्यभावादेव सादित्यर्थः । हृत्पुनपत्तिं विहास्यति सापकारं कृतस्त्रै-
कदेशावृत्तित्वाद्दवयवानामवयव्यभावः । अवयवी हि एकैकावयवे कृतस्त्रैः न एकदेशेन
वा नाहः विषयपरिणासत्वात् ; अन्येऽपि तद्देशावयवैर्नास्ति वा नाहः स्वस्ति-
रहितविरोधान् नान्यः । अवयवान्तरस्यावयवान्तरावृत्तेः तथापि कथमवयव्यभाव इत्य-
भावः तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः तेषु अवयवेषु पूर्वोक्तमुक्त्वा समासाद्दवयवी नास्ति
न ह्यसावृत्तित्वात्पुनपत्ति इति भावः स्वमेवेदमित्यपि वदन्ति ॥ ६ ॥

न्यासान्तरविरोधादपीति इत्यायां पूर्वोक्तमुक्त्वा अवयवैः । इत्यहं अवयवी
नास्तीति चेत् तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः इत्युच्यते । अवयव्यभाव इत्युच्यते कुतः । अहं-
स्यासावृत्तित्वात्पुनपत्तिः न च त्रिभुवनस्युपपत्तिरिति नान्येऽपि वदन्ति ।

न चावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्ते-
रप्रश्नः ॥ ११ ॥

किं प्रत्यवयवं कृत्स्नोऽवयवी वर्त्तते अथैकदेशेनेति नोप-
पद्यते प्रश्नः, कस्मात् एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगा-
नुपपत्तेः । कृत्स्नमित्यनेकस्याशेषाभिधानम्, एकदेश इति
नानात्वे कस्यचिदभिधानं, ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दो भेद-
विषयी नैकस्मिन्नवयविन्युपपद्यते भेदाभावादिति, अन्या-
वयवाभावान्नैकदेशेन वर्त्तते इत्यहेतुः ॥ ११ ॥

अवयवान्तराभावेऽप्यवृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥

अवयवान्तराभावादिति यद्यप्येकदेशोऽवयवान्तरभूतः
स्यात् तथाप्यवयवेऽवयवान्तरं वर्त्तत नावयवौति, अन्यावयव-
भावेऽप्यवृत्तेरवयविनो नैकदेशेन वृत्तिरन्यावयवाभावादित्य-

वौति भावः यदा कृत्स्नैकदेशाभ्यामवयवी न वर्त्तते किन्तु स्वल्पेष्वेति शब्दाया
पूर्वपक्षिणः सूत्रं पृथगिति अवयवेभ्यः पृथगवयवी नास्ति कुतः अवृत्तेः अवृत्तित-
शब्दात् तथा सति नित्यं स्यादिति भावः कश्चिच्च अवयवातिरिक्तोऽवयवी
वर्त्ततामित्यत्र पूर्वपक्षिणः सूत्रं पृथगिति पूर्वोक्तयुक्त्याऽवयवेभ्यः पृथगव्यवृत्तेः ॥ १२ ॥

नन्ववयवावयविनोलादात्मानमेव सम्बन्धः स्यादत्राह । न हि तन्तुः पटलभी
गृहमिति कश्चित्प्रत्येति नवाऽभेदेनाधाराधेयभाव उपपद्यते ॥ १० ॥

विद्वान्मूत्रम् । अवयवी कात्स्न्येन एकदेशेन या वर्त्तत इति प्रश्नो न
युक्तः एकस्मिन्नवयविनि भेदाभावाद्भेदनिश्चयतश्चप्रयोगस्यायुक्तत्वात् अनेकस्या
शेषता हि कात्स्न्यं समुदायिनां किञ्चित्तमेकदेशत्वं न चेकस्य तस्यमेव इति
भावः ॥ ११ ॥

हेतुः, वृत्तिः कथमिति चेत् एकस्यानिकत्राश्रयाश्रितसम्बन्ध-
लक्षणा प्राप्तिः, आश्रयाश्रितभावः कथमिति चेत् यस्य यतो-
ऽन्यत्राललाभानुपपत्तिः स आश्रयः, न कारणद्रव्येभ्योऽन्यत्र-
कार्यद्रव्यमात्मानं लभते, विपर्ययस्तु कारणद्रव्येष्विति,
नित्येषु कथमिति चेत् अनित्येषु दर्शनात् सिद्धम् । नित्येषु
द्रव्येषु कथमाश्रयाश्रयिभाव इतीति चेत् अनित्येषु द्रव्यगुणेषु
दर्शनादाश्रयाश्रितभावस्य नित्येषु सिद्धिरिति । तस्मादवयव्य-
भिमानः प्रतिपिद्यते निःश्रेयसकामस्य नावयवी यथा रूपा-
दिषु मिव्यासङ्गल्यो न रूपादय इति । सर्वाग्रहणमवयव्य-
सिद्धेरिति प्रत्यवस्थितोऽप्येतदाह ॥ १२ ॥

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धवत्तदुपलब्धिः ॥ १३ ॥

यथैकैकाः केशस्तैमिरिकेण नोपलभ्यते, केशसमूहस्तूप-
लभ्यते, तथैकैकोऽणुर्नोपलभ्यते अणुसङ्घयस्तूपलभ्यते, तद्विद-
मणुसमूहविषयं ग्रहणमिति ॥ १३ ॥

इतर एतद्विषयानां न तुल्य इत्याह । अवयवो स्वावयवेषु नैवैवैव एतन्ते
अवयवान्तराभादादिति यः पर्याय ईतुः स न तुल्यः इतः अवयवान्तरभावेऽप्य-
तन्तेः अवयवान्तरस्यैवैति तथैव परं एतिसादाति न तदवयवोऽप्येति यथा
एतन्ते ईतन्तेभावात्पुं इत्युक्ते ईतन्तेविकल्पो न ईतुः इतः अवयवान्तरस्य अवयव-
भिन्नस्य अवयवस्य भावेऽपि सर्वेऽपि सङ्घातात् घटत्वादिवत् स्वरपरिहास्यवर्गो
तर्कः सम्भवात् इतिः इत्युक्ते ईतन्तेमतरविषयो घटत्वादीः कश्चित्कश्चिद्विषय-
इति भावः । ११ ।

एतद्वचनः पूर्वोक्तुमिति एतन्तेवैव तद्वचनस्यैव सिद्धेरिति पूर्वोक्तवृत्तिः
कारिता पूर्वोक्तो तः इत्युक्ते इत्युक्ते । यथा ईमिरिकः तिमिरस्यैव
वैवः ईतः इत्युक्तेः किन्तु तद्वचनः एतन्तेः परमापरमस्य इत्युक्तेः एतन्तेः
इत्युक्तेः भावः । ११ ।

न चावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदगद्प्रयोगानुपपत्ते-
रप्रत्यः ॥ ११ ॥

किं प्रत्यवयवं कृतस्त्रीऽवयवी वर्तते अत्रैकदेगेनेति नोप-
पद्यते प्रत्यः, कस्मात् एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदगद्प्रयोगा-
नुपपत्तेः । कृतस्त्रमित्यनेकस्यागोपाभिधानम्, एकदेग इति
नानात्वे कस्यपिदभिधानं, तापिमो कृतस्त्रीकदेगगद्भो भेद-
विषयो नैकस्मिन्नवयविव्युपपद्यते भेदाभावादिति, अन्या-
वयवाभावाद्यैकदेगेन वर्तते इत्यहेतुः ॥ ११ ॥

अवयवान्तराभावेऽप्यवृत्ते रहेतुः ॥ १२ ॥

अवयवान्तराभावादिति यद्यप्येकदेगोऽवयवान्तरभूतः
स्यात् तथाप्यवयवेऽवयवान्तरं वर्तत नावयवीति, अन्यावयव-
भावेऽप्यवृत्तेरवयविनी नैकदेशेन वृत्तिरन्यावयवाभावादित्य-

वीति भावः यदा कृतस्त्रीकदेगाभ्यामवयवी न वर्तते किन्तु स्वप्पेवैवेति श्रद्धाया
सूर्यपक्षिणः सूर्यं पृथगिति अवयवेभ्यः पृथगवयवी नास्ति कृतः अस्तेः अस्ति-
प्रसङ्गात् तथा सति नित्यं स्यादिति भावः कश्चित् अवयवातिरिक्तोऽवयवी
वर्ततामित्यत्र पूर्वपक्षिणः सूर्यं पृथगिति पूर्वोक्तपुत्र्याऽवयवेभ्यः पृथगप्यवृत्तेः ॥ ८ ॥

नन्ववयवावयविनीस्तादात्म्यमेव सन्धसः सादवाह । न हि तनुः पटलको
गृह्णति कश्चित्त्व्येति नत्राऽभेदेनाधाराधियभाव उपपद्यते ॥ १० ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । अवयवी कात्स्त्र्येन एकदेशेन वा वर्तत इति प्रश्नो न
युक्तः एकस्मिन्नवयविनि भेदाभावाद्भेदनिश्चयतश्चप्रयोगस्यायुक्तत्वात् अनेकस्या-
श्रियता हि कात्स्त्र्यं सनुदायिनां किञ्चित्तनेकदेशत्वं न चैकस्य तत्सम्भवं इति
भावः ॥ ११ ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात् ॥ १५ ॥

यः खल्ववयविनोऽवयवेषु वृत्तिप्रतिषेधादभावः सोऽयमवयवस्यावयवेषु प्रसज्यमानः, सर्वप्रलयाय वा कल्पेत्, निरवयवाद्वा परमाणुत्वं निवर्त्तते, उभयथा चोपलब्धिविषयस्याभावः, तदभावादुपलब्धप्रभावः । उपलब्ध्याश्चयश्चायं वृत्तिप्रतिषेधः स आश्रयं व्याप्नन्नात्मद्योताय कल्पेत् इति । अथापि ॥ १५ ॥

न प्रलयोऽणुसङ्गावात् ॥ १६ ॥

अवयवविभागमाश्रित्य वृत्तिप्रतिषेधादभावः प्रसज्यमानो निरवयवात् परमाणोर्निवर्त्तते न सर्वप्रलयाय कल्पेत् । निरवयवत्वं तु खलु परमाणोर्विभागैरल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् लोष्टस्य खलु प्रविभज्यमानावयवस्याल्पतरमल्पतममुत्तरमुत्तरं भवति स चायमल्पतरप्रसङ्गः यस्मान्नाल्पतरमस्ति यः परमोऽल्पस्तत्र निवर्त्तते, यतश्च नाल्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्मह इति ॥ १६ ॥

परं वा लुटेः ॥ १७ ॥

दीपान्तराभिधानाय सूत्रम् एवमुक्तप्रकारेण वृत्तिविरुद्धदीपोऽवयविव्यवयवेऽप्यप्रसक्तः काप्रलयात् प्रलयोऽभावस्तदाऽप्यसर्वाभाव एव स्यात् कस्यापि रक्षयित्वात् नाल्पीयस्य सर्वाण्यल्पतरमवयवसिद्धेरिति । १५ ।

अथ सर्वाभाव इत्यत्र । कात्रयनाशात्भावेन परमाणोर्नाशाभावेन तत्कर्मणात् यदा नन्ववयवावयविप्रवाहस्य प्रलयपर्यन्तं स्वीकार्यः प्रत्येकं निखिलवृत्तिनाशात् पुनः सर्गो न स्यादित्याशयेन शरते चयवेति समाधत्तेति न सकलवृत्त्यादिनामः परमाणुसङ्गावदित्यर्थः । १६ ।

स्वविषयानतिक्रमेणेन्द्रियस्य पाटमन्तभावादिषु प
 षट्कणेषु तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १३ ॥

यथा विषयमिन्द्रियाणां पाटमन्तभावादिषु पषट्कणेषु
 पाटमन्तभावो भवति, ततः तन् प्रकणमार्गं नाविषय
 मन्तं गच्छति, निकषमाणस्य न स्वविषयात् प्रवृत्तिः,
 मोक्षं तैमिरिकः कश्चिन्नविषये केषां न गच्छति कश्चित्
 गच्छति केवममूढम्, यथा ज्योतिर्मिकेण चक्षुषा गच्छते,
 परमाणवस्त्वतीन्द्रियाः इन्द्रियविषयोभूता न केनचिदिन्द्रि-
 येण गच्छन्ते, समुद्रितास्तु गच्छन्ते इत्यविषये प्रवृत्ति-
 रित्यस्य प्रवृत्तेः, न जात्यर्थान्तरमण्यो गच्छत इति,
 ते स्वस्वमे परमाणवः प्रवृत्ता गच्छमाणा चतीन्द्रियत्वं
 चक्षति, त्रियुक्ताया गच्छमाणा चतीन्द्रियत्वं जक्षति इति मोक्षं
 दृश्यान्तरानुत्पत्तावतिमहान् व्याघातः, इत्युपपद्यते दृश्या-
 न्तरम्, यत् ग्रहणस्य विषय इति, मद्दयमात्रं विषय इति
 चेत् न मद्दयस्य संयोगभावात्तस्य चातीन्द्रियस्याग्रहणाद-
 युक्तम्, मद्दयः स्वस्वनेकस्य संयोगः स च गच्छमाणाश्चो
 गच्छते नातीन्द्रियाश्चयः । भवति हीदमनेन संयुक्तमिति,
 तस्माद्युक्तमिति । गच्छमाणास्य चन्द्रियेण विषयस्याग्र-
 णाद्यनुपलब्धिकारणमुपलभ्यते तस्मान्नेन्द्रियदीर्घत्यादनुपलब्धि-
 रणूनाम् । यथा नेन्द्रियदीर्घत्याच्चक्षुषाऽनुपलब्धिर्गन्धादीना-
 मिति ॥ १४ ॥

उत्तरयति । इन्द्रियाणां पाटमे विषयग्रहणस्य पाटमे प्रकृत्यः इन्द्रियाणां
 मान्ते तद्ग्रहणस्य मान्तेमपकृत्यः न तु पटुतरं यत्तः शब्दं गच्छति तदिदमुक्त
 स्वविषयानतिक्रमेणेति फलितार्थमाह नाविषये इतिरिति तथा च स्वाविषयं
 परमाणुं समुद्रत्वापन्नमपि कथं चतुर्गुणीयादिति भावः ॥ १५ ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात् ॥ १५ ॥

यः खल्ववयविनोऽवयवेषु हृत्तिप्रतिषेधादभावः सोऽयम-
वयवस्यावयवेषु प्रसज्यमानः, सर्वप्रलयाय वा कल्पेऽत, निर-
वयवाद्वा परमाणुत्वं निवर्त्तते, उभयथा चोपलब्धिविषयस्या-
भावः, तदभावादुपलब्धभावः । उपलब्ध्याश्चयश्चायं हृत्ति-
प्रतिषेधः स आश्चर्यं व्याघ्रद्वान्नयोताय कल्पेऽत इति ।
अथापि ॥ १५ ॥

न प्रलयोऽश्नुस्तद्भावात् ॥ १६ ॥

अवयवविभागनाशित्य हृत्तिप्रतिषेधादभावः प्रसज्यमानो
निरवयवात् परमाणोर्निवर्त्तते न सर्वप्रलयाय कल्पेऽतः ।
निरवयवत्वं तु खलु परमाणोर्विभागैरल्पतरप्रसङ्गस्य यतो
नाल्पीयस्तद्भावस्यानात् लोष्टस्य खलु प्रविभज्यमानादवय-
वस्याल्पतरमल्पतममुत्तरमुत्तरं भवति स चायमल्पतरप्रसङ्गः
यस्मान्नाल्पतरमस्ति यः परमोऽल्पस्तत्र निवर्त्तते, यत्र
नाल्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रसज्यते इति ॥ १६ ॥

परं वा वृष्टेः ॥ १७ ॥

दीपान्तराभिधानाय चम्पु एतदुपलब्धिः तत्रावयवस्योपलब्धिः ।
एतत्तत्रावयवस्यात् प्रसज्यमानस्यात् सर्वप्रलयाय कल्पेऽत इति ।
इति तत्रावयवस्योपलब्धिः ॥ १६ ॥

अथ परमाणुत्वं इत्यत्रावयवस्योपलब्धिः । तत्रावयवस्योपलब्धिः ।
तत्रावयवस्योपलब्धिः । तत्रावयवस्योपलब्धिः । तत्रावयवस्योपलब्धिः ।
इति तत्रावयवस्योपलब्धिः ॥ १७ ॥

तन्भवति नाणोरकार्यत्वात् अकार्यं हि परमाणवन्तर्वहिरित्यस्याभावः । यत्र चास्य भावोऽणुकार्यं तत्र परमाणुः प्रती हि नात्यतरमस्ति स परमाणुरिति ॥ २० ॥

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम् ॥ २१ ॥

यत्र कचिदुत्पन्नाः शब्दा विभवन्त्याकाशे तदात्रया भवन्ति मनोभिः परमाणुभिस्तत्कार्यैश्च संयोगा विभवन्त्याकाशे नामयुक्तमाकाशेन किञ्चिन्मूर्त्तद्रव्यमुपलभ्यते तस्मान्नामवगतमिति ॥ २१ ॥

अव्यूहाविष्टस्त्वविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥

संयताप्रतिघातिना द्रव्येण न व्यूह्यते यथा काष्ठेनीटकं कस्मात् निरवयवत्वात् सर्पश्च प्रतिघाति द्रव्यं न विष्टम्नानति, नास्य क्लियाहेतुं गुणं प्रतिदधाति, कस्मात् अमूर्त्तत्वात् विपर्यये हि विष्टम्नो दृष्ट इति । स भवान् व्यूह्यति द्रव्ये दृष्टं धर्मं विपरीते नाशङ्कितुमर्हति । अरुदवयवस्याणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेधः । सादयवत्वे चाणोरणुद्वयोऽणुतर इति प्रसज्यते, कस्मात् कार्यकारणद्रव्ययोः परिमाण-

समाधाय । अन्तःस्थो घटिःद्रव्यं सात्त्विकमायवर्त्तितं घटादीं न चाकार्योऽवयवत्वमव इत्यर्थः अहिरिति एताकाशम् । २० ।

यथाकाशसर्वगतत्वं सादित्यताह । इत्यस्य सर्वगतत्वं यदीतिभ्यः अट् सः इत्यङ्गत्वस्यपीत्यस्य पीतिभ्यः सावर्त्तित्यस्य तदणुत् इत्यस्य सर्वगतत्वं चाकार्यमिति ईयः सर्वदेशे इत्योत्पत्त्या तन्मूर्त्तद्रव्यपीत्याकार्यं सर्वगतत्वंपीत्याकार्यं सर्वगतत्वं इत्यङ्गत्वम् । २१ ।

यथाऽऽस्य सर्वदेशेतिभ्यः प्रकृतविष्टयोः सात्त्विकत्वात् । अहिरिति एताकाशम् । अकार्यत्वं विष्टो एतन्मूर्त्तद्रव्यविष्टो, चाकार्यं सर्वगतत्वं परिमाणम् । २२ ।

भेददर्शनात् । तस्मादण्ववयवस्याणुतरत्वं, यस्तु सावयवो-
ऽणुकार्यं तदिति, तस्मादणुकार्यमिदं प्रतिषिद्धयत इति,
कारणविभागाच्च कार्यस्यानित्यत्वं नाकाशव्यतिभेदात् लोष्ट-
स्यावयवविभागादनित्यत्वं नाकाशसमावेशादिति ॥ २२ ॥

मूर्त्तिमताञ्च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ २३ ॥

परिच्छिन्नानां हि स्पर्शवतां संस्थानं त्रिकोणं चतुरस्रं समं
परिमण्डलमित्युपपद्यते, यत् तत्स्थानं सोऽवयवसन्निवेशः,
परिमण्डलाच्चाणवस्तस्मात् सावयवा इति ॥ २३ ॥

संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

मध्ये सन्नणुः पूर्वापराभ्यामणुभ्यां संयुक्तस्तयोर्व्यवधानं
कुरुते व्यवधानेनानुमीयते, पूर्वभागेन पूर्वेणाणुना संयुज्यते,
परभागेणापरेणाणुना संयुज्यते, यौ तौ पूर्वापरौ भागौ
तावस्यावयवौ, एवं सर्वतः संयुज्यमानस्य सर्वतोभागा अवयवा
इति, यत् तावन्मूर्त्तिमतां संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भाव इति,
अत्रोक्तं किमुक्तं विभागात्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्र
निवृत्तेरण्ववयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति ।

सर्वगतत्वं यद्येते सूत्रे शून्यतावादिमते न संगच्छेते आकाशादेशैरनभ्युपगमात्तथापि
तन्मत इति पूरयित्वा व्याख्येये ॥ २२ ॥

पूर्वपक्षो युक्त्यन्तरमाशङ्कते । परमाणोरिति शेषः हेतुमाह संस्थानोपपत्तेः
संस्थानवत्त्वात् परमाणुर्हि परिमण्डलाकारः संस्थानश्चे मां भद्रा वदति
मूर्त्तिमतामिति मूर्त्तत्वात् संस्थानवत्त्वमित्यर्थः चः पूर्वोक्तहेतुं समुच्चिनोति मूर्त्तत्वम्
हेतुत्वसमुच्चयार्थो वा अकारः ॥ २३ ॥

युक्त्यन्तरमाह । अवयवसद्भाव इत्यनुवर्त्तते संयोगवत्त्वादिति हेत्वर्थः संयोग-

यत् पुनरेतत् संयोगोपपत्तेरिति स्पर्शवत्त्वाद्भवधानमाश्रयस्य चाव्यासरा भागभक्तिः, उक्तञ्चात्र स्पर्शवानणुः स्पर्शवतीरग्वीः प्रतिघाताद्भवधायको न सावयवत्वात्, स्पर्शवत्वात्, स्पर्शवत्त्वाच्च व्यवधाने सत्यणुसंयोगो नाश्रयं व्याप्नोतीति भागभक्तिर्भवति । भागवानिवायमिति, उक्तञ्चात्र विभागेऽल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् तदवयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति मूर्त्तिमताच्च संस्थानोपपत्तेः संयोगोपपत्तेश्च परमाणूनां सावयवत्वमिति हेत्वोः ॥ २४ ॥

अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः २५

यावन्मूर्त्तिमद्यावच्च संयुज्यते तत्सर्वं सावयवमित्यनवस्थाकारिणाविमौ हेतू, सा चानवस्था नोपपद्यते सत्यामवस्थायां सत्यो हेतू स्याताम् । तस्मादप्रतिषेधोऽयं निरवयवत्वस्येति । विभागस्य च विभज्यमानहानेर्नोपपद्यते तस्मात् प्रलयान्तता नोपपद्यत इति । अनवस्थायाञ्च प्रत्यधिकरणं द्रव्यावयवानामानन्त्यात् परिमाणभेदानां गुरुत्वस्य चाग्रहणं, समानपरिमाणत्वं चावयवावयविनोः परमाण्ववयवविभागादृद्धिमिति । यदिदं भावान् बुद्धीराश्रित्य बुद्धिविषयाः सन्तीति

वत्त्वात् कथं सावयवत्वमिति चेत् इत्यं संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वाद्द्व्याप्यवृत्तित्वञ्चावच्छेदकभेदं विना नोपपद्यते अवच्छेदकस्यावयव इति ननु परमाण्ववयवोऽप्ययं दोषः सात्तघातानवस्थितपरम्पराप्रसङ्ग इति चेत् त्यज तर्हि परमाणुव्यसनं स्वीकृत्य ग्यतावादं निरवयवमाकाशादिकमपि नास्तीति भावः ॥ २४ ॥

समाधत्ते । पूर्वोक्तयुक्त्या परमाणोर्निरवयवत्वप्रतिषेधो न युक्तः कुत अनवस्थाकारित्वात् प्रामाणिकीयमनवस्था स्यादत आह अनवस्थानुपपत्तेरिति सर्वेषामनवस्थितावयवत्वे मीरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वापत्तिरित्यत्र तत्संयोगावच्छेदिकादिभि-

मन्यते । मिथ्याबुद्ध्य एताः । यदि हि तत्त्वबुद्ध्यः स्युर्बुद्ध्या
विवेचने क्रियमाणे याथात्म्यं बुद्धिविषयाणामुपलभ्येत ॥ २५ ॥

बुद्ध्याविवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुप-
लब्धिस्तन्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तद-
नुपलब्धिः ॥ २६ ॥

यथायं तन्तुरयं तन्तुरिति प्रत्येकं तन्तुषु विविच्यमानेषु
नार्थान्तरं किञ्चिदुपलभ्यते यत्पटबुद्धेर्विषयः स्यात् याथात्म्या-
नुपलब्धेरसति विषये पटबुद्धिर्भवतीति मिथ्याबुद्धिर्भवति एवं
सर्वत्रेति ॥ २६ ॥

व्याहतत्वाद्हेतुः ॥ २७ ॥

यदि बुद्ध्या विवेचनं भावानां, न सर्वभावानां याथात्म्या-
नुपलब्धिः । अथ सर्वभावानां याथात्म्यानुपलब्धिर्न बुद्ध्या

भागा न वा शून्यतायुक्ता निष्प्रमाणत्वात् प्रमाणसत्त्वे शून्यत्वविरोधात् निष्प्रमाण-
कशून्यताऽभ्युपगमे किमपराद्धं पूर्णतयेति दिक् ॥ २५ ॥

समाप्तं निरवयवप्रकरणम् ॥ ५५ ॥

ननु वाच्यार्थाभावात् कुतोऽवयवविव्यवस्थिति मत्तमपाकर्षुं वाच्यायंभङ्ग-
निराकरणमारभते प्रमेयत्वं ज्ञानत्वव्याप्यं नवेति संशयः तत्र पूर्वपक्षमूत्रम् । गुः
प्रकरणविच्छेदायैः भावानां बुद्ध्या विवेचनादभेदोत्पत्त्यात् याथात्म्याय ज्ञानभेद-
सन्नपस्यानुपलब्धिरनुपपत्तिः घट इति ज्ञानं मम जातमिति घटुभूयते तत्र घट
इति ज्ञानमित्यनेन ज्ञानघटयोरभेद उल्लिख्यते ततो न ज्ञानातिरिक्तो विषयः
यथा पटे विविच्यमाने तन्तूनामेवापकर्षणादावतिरिक्तं न यन्तु एवं तन्तुरपि
नागच्यतिरिक्त इति घटत्वादिन्तु ज्ञानस्यैवाकारविशेष इति भावः ॥ २६ ॥

समाप्तं । एतौ हेतुर्न युक्तः व्याहतत्वात् न हि बुद्ध्या विवेचने पटस

विवेचनं भावानां याथात्मगानुपलब्धिर्हेति व्याहन्यते, तदुक्त-
मवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयादिति ॥ २७ ॥

तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ २८ ॥

कार्यद्रव्यं कारणद्रव्याश्रितं तत् कारणीभ्यः पृथङ् नोप-
लभ्यते विपर्यये पृथग्ग्रहणात्, यत्राश्रयाश्रितभावो नास्ति
तत्र पृथग्ग्रहणमिति बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां पृथग्-
ग्रहणमतीन्द्रियेष्वणुषु यदिन्द्रियेण गृह्यते तदेतया बुद्ध्या
विविच्यमानमन्यदिति ॥ २८ ॥

प्रमाणतश्चाऽर्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥

बुद्ध्या विवेचनाद्भावानां याथात्मगोपलब्धिः । यदस्ति
यथा च तत् सर्वं प्रमाणत उपलब्ध्या सिद्धयति । या च
प्रमाणत उपलब्धिस्तद्बुद्ध्या विवेचनं भावानां, तेन सर्व-
वास्तव्ये सर्वकर्माणि सर्वे च शरीरिणां व्यवहाराः व्याप्ताः ।
परीक्षमाणो हि बुद्ध्याध्यवस्यति इदमस्तीदं नास्तीति तत्र
न सर्वभावानुपपत्तिः ॥ २९ ॥

तत्र एवता सिध्यति तन्तुः पट इति हि प्रतीयते ननु तन्तुः पट इति एव पटेन
प्रावरणं न तु तन्तुभिः किञ्च तन्तुपटविवेचनादेव बाष्पाद्यसिद्धिः शान्तिरनुभूयते
पटाभेदे नोत्पद्यते स्त्रादिपदवत्त्वादनुभवसाधेन तु पटविपदवत्त्वं व्यवसाये
समुद्दिश्यते । २७ ।

ननु तन्तुपटयोर्भेदे पार्थक्येन एवैवं सादिस्यकारः । इत्यत्र एव एवैव तन्तु-
विपदवत्त्वं एदिपदवत्त्वं पटस्याप्येतत् तन्तीकरं तदाश्रयत्वादिति पटो हि तन्तु-
शिवः तेषु नाम्नीसत्त्वात्पटवत्त्वं तन्तु विपदवत्त्वं एवैव भेदवत्त्वं एवैव
तदा भवेदिति भावः । २८ ।

ननु नाम्नीसत्त्वादिदिललाकसात् पदार्थवत्त्वे एवैव तन्तुवदिति तन्तुवदिति

मन्यते । मिथ्याबुद्ध्य एताः । यदि हि तत्त्वबुद्ध्यः स्युर्बुद्ध्या
विवेचने क्रियमाणे याथात्म्यं बुद्धिविषयाणामुपलभ्येत ॥ २५ ॥

बुद्ध्याविवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुप-
लब्धिस्तन्वपकर्षणे पटसङ्गावानुपलब्धिवत् तद-
नुपलब्धिः ॥ २६ ॥

यथायं तन्तुरयं तन्तुरिति प्रत्येकं तन्तुषु विविच्यमानेषु
नार्थान्तरं किञ्चिदुपलभ्यते यत्पटबुद्धेर्विषयः स्यात् याथात्म्या-
नुपलब्धेरसति विषये पटबुद्धिर्भवतीति मिथ्याबुद्धिर्भवति एवं
सर्वत्रेति ॥ २६ ॥

व्याहतत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

यदि बुद्ध्या विवेचनं भावानां, न सर्वभावानां याथात्म्या-
नुपलब्धिः । अथ सर्वभावानां याथात्म्यानुपलब्धिर्न बुद्ध्या

भागा न वा ग्यतायुक्ता निष्प्रमाणत्वात् प्रमाणसत्त्वे ग्यत्वविरोधात् निष्प्रमाण-
कग्यताऽभ्युपगमे किमपराहं पूर्णतयेति दिक् ॥ २५ ॥

समाप्तं निरवयवप्रकरणम् ॥ ५५ ॥

ननु वाच्यार्थाभावात् कुतोऽवयवविविच्यवस्थिति मत्तमपाकक्षुं वाच्यार्थमङ्ग-
निराकरणमारभते प्रमेयत्वं ज्ञानत्वव्याप्यं नवेति संग्रहः तत्र पूर्वपक्षमूत्रम् । तुः
प्रकरणविच्छेदायः भावानां बुद्ध्या विवेचनादभेदोद्धेत्वात् याथात्म्यस्य ज्ञानभेद-
लक्षणात्तानुपलब्धिरनुपपत्तिः घट इति ज्ञानं मम जातमिति अनुमूयते तत्र घट
इति ज्ञानमित्यनेन ज्ञानघटयोरभेद उल्लिख्यते ततो न ज्ञानातिरिक्तो विषयः
यथा घटे विविच्यमाने तन्तूनामिवापकर्षणादावतिरिक्तं न वस्तु एतं तन्तुरपि
नाग्यतिरिक्त इति घटत्वादिन्तु ज्ञानस्यैवाकारविशेष इति भावः ॥ २६ ॥

समाधत्ते । उक्तो हेतुर्न दुक्तः व्याहतत्वात् न हि बुद्ध्या विवेचने पटस

विवेचनं भावानां याथात्म्यानुपलब्धिश्चेति व्याहन्यते, तदुक्त-
मवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयादिति । २७ ॥

तदाश्रयत्वाद्पृथग्रहणम् ॥ २८ ॥

कार्यद्रव्यं कारणद्रव्याश्रितं तत् कारणेभ्यः पृथङ् नोप-
लभ्यते विपर्यये पृथग्रहणात्, यत्राश्रयाश्रितभावो नास्ति
तत्र पृथग्रहणमिति बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां पृथग्-
ग्रहणमतीन्द्रियेष्वणुषु यदिन्द्रियेण गृह्यते तदेतया बुद्ध्या
विविच्यमानमन्यदिति । २८ ।

प्रमाणात्तच्चाऽर्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥

बुद्ध्या विवेचनाज्ञावानां याथात्म्योपलब्धिः । यदस्ति
यथा च तत् सर्वं प्रमाणात् उपलब्ध्या सिद्धयति । या च
प्रमाणात् उपलब्धिस्तद्बुद्ध्या विवेचनं भावानां, तेन सर्व-
शाल्साणि सर्वकर्माणि सर्वे च शरीरिणां व्यवहाराः व्याप्ताः ।
परीक्षमाणो हि बुद्ध्याध्यवस्यति इदमस्तीदं नास्तीति तत्र
न सर्वभावानुपपत्तिः ॥ २९ ।

तत्र एषता सिद्धयति तन्तुः पट इति हि प्रतीयते ननु तन्तुः पट इति एवं पटेन
मावरणं न तु तन्तुभिः सिद्धं तन्तुपटविवेकमादेव बाधायसिद्धिः कस्मिन् तु कस्मिन्
पट्यामेदी नीलपटते स्यादियदहत्तादनुकल्पादेन तु पटवियदहत्त्वं कल्पनात्
तन्तुसिद्धयति । २९ ।

ननु तन्तुपटयोर्भेदे पादेवनेन दहत्वं स्यादियदहत् । इत्युत्तरं यदि तन्तु-
वियदहत्त्वं एदियदहत्त्वं पट्यामादते ततोत्तरं तदाद्यत्वात् इति पटो हि तन्तु-
वियत् । तेन कान्तोसिद्धयत्पट्यामादते तन्तु वियदहत्त्वं यदि च भेदोपपत्तं बाधायते
तदा भेदोति भावः । २९ ।

ननु कान्तोसिद्धयत्पट्यामादते तदाद्यत्वं ननु तदाद्यत्वं तदाद्यत्वं तदाद्यत्वं

प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

एवञ्च सति सर्वत्रास्तीति नोपपद्यते, कस्मात् प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्यां, यदि सर्वत्रास्तीति प्रमाणमुपपद्यते, सर्वं नास्तीत्येतद्ग्राह्यते । अथ प्रमाणं नोपपद्यते सर्वं नास्तीत्यस्य कथं सिद्धिः, अथ प्रमाणमन्तरेण सिद्धिः, सर्वमस्तीत्यस्य कथं न सिद्धिः ॥ ३० ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ३१

यथा स्वप्ने न विषयाः सन्त्यथ चाभिमानो भवति, एवं न प्रमाणानि प्रमेयाणि च सन्ति, अथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानो भवति ॥ ३१ ॥

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्धा ॥ ३२ ॥

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

स्वप्नान्ते विषयाभिमानवत् प्रमाणप्रमेयाभिमानो न पुन-

भावसिद्धिः स्यादित्यत आह । पूर्वोक्तहेतुं, समुच्चिनोति चकारः अर्थस्य घटादेः प्रतिपत्तः प्रमाणाधीनत्वात् तथा च प्रामाणिकेऽर्थे गौरवं न बाधकमिति भावः अन्यथा ज्ञानमपि सिध्येद्गौरवादिग्रन्थतापत्तिः ॥ २९ ॥

न वा वाद्यार्थाभावसाधनं सम्भवतीत्याह । व्याघातात्त्र वाद्याभाव इति शेषः वाद्यं नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा प्रमाणस्य वाद्यस्य सत्त्वात्त्र वाद्याभावः अथ नास्ति तदा निप्रमाणकत्वात् तत्सिद्धिरित्यर्थः किञ्च घटादौ यदि प्रमाणमस्ति तदा तत्र एव वाद्यार्थसिद्धिः अथा प्रमाणं तदा कथं घट इति ज्ञानस्य घटाकारत्वं मन्यसे ज्ञानस्यैवानुपपत्तिरिति ॥ ३० ॥

ननु प्रमाणप्रमेयव्यवहारो न पारमार्थिकः परन्तु विज्ञानानि तत् तदाकारणानि वासनापरिपाकवशादेव स्वाप्नप्रत्ययवदैन्द्रजालिकप्रतीतिवद्याविभवंतीत्याशयेन प्रदत्ते सूत्राभ्यां स्पष्टम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

जागरितान्ते विषयोपलब्धिवदित्यत्र हेतुर्नास्ति हेत्वभावाद्-
 सिद्धिः । स्वप्नान्ते चासन्तो विषया उपलभ्यन्त इत्यत्रापि
 हेत्वभावः । प्रतिबोधेऽनुपलम्भादिति चेत् प्रतिबोधविषयोप-
 लम्भादप्रतिषेधः, यदि प्रतिबोधेऽनुपलम्भात् स्वप्ने विषया न
 सन्तीति तर्हि य इमे प्रतिबुद्धेन विषया उपलभ्यन्ते उपलम्भात्
 सन्तीति विपर्यये हि हेतुसामर्थ्यम्, उपलम्भाभावे सत्यनुप-
 लम्भादभावः सिद्धयति, उभयथा त्वभावे नानुपलम्भस्य साम-
 र्थ्यमस्ति, यथा प्रदीपस्याभावाद्वृषस्यादर्शनमिति, तत्र भावे-
 नाभावः समर्थत इति, स्वप्नान्तविकल्पे च हेतुवचनं स्वप्न-
 विषयाभिमानवदिति ब्रुवता स्वप्नान्तविकल्पे हेतुर्वाच्यः,
 कश्चित् स्वप्नोभयोपसंहितः, कश्चित् प्रसोदोपसंहितः, कश्चि-
 दुभयविपर्येतः कदाचित् स्वप्नमेव न पश्यतीति, निमित्तवतस्तु
 स्वप्नविषयाभिमानस्य निमित्तविकल्पाद्विकल्पोपपत्तिः ॥ ३३ ॥

स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥ ३४ ॥

पूर्वोपलब्धो विषयो यथा स्मृतिश्च सङ्कल्पश्च पूर्वोपलब्ध-
 विषयो न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पते । तथा स्वप्ने विषय-
 ग्रहणं पूर्वोपलब्धविषयं न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पते । एवं
 दृष्टविषयश्च स्वप्नान्तो जागरितान्तेन यः सुप्तः स्वप्नं पश्यति स

सनाधत्ते । वाद्याभावेनासिद्धिः हेत्वभावात् प्रमाणाभावात् अपवा हेतो-
 यदुरादेरनुपपत्ते घटोऽयमित्यादिज्ञानानामसिद्धिरित्यर्थः न च वासनावशात्
 स्यादिति वाचं वासनाया अतिरिक्तत्वे वाद्योपरमप्रसङ्गात् वासनायाः सक्तवना-
 तया चाद्युपादेरपि सन्नागापत्तिरिति दिक् । ३३ ।

नन्वसिद्धिपदा अहेतुका अपि राश्यादया इव भावना प्रत्या इव परिधि

प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

एवञ्च सति सर्वत्रास्तीति नोपपद्यते, कस्मात् प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्यां, यदि सर्वत्रास्तीति प्रमाणमुपपद्यते, सर्वे नास्तीत्येतद्ग्राह्यते । अथ प्रमाणं नोपपद्यते सर्वं नास्तीत्यस्य कथं सिद्धिः, अथ प्रमाणमन्तरेण सिद्धिः, सर्वमस्तीत्यस्य कथं न सिद्धिः ॥ ३० ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ३१

यथा स्वप्ने न विषयाः सन्त्यथ चाभिमानो भवति, एवं न प्रमाणानि प्रमेयाणि च सन्ति, अथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानो भवति ॥ ३१ ॥

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्या ॥ ३२ ॥

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

स्वप्नान्ते विषयाभिमानवत् प्रमाणप्रमेयाभिमानो न पुन-

भावसिद्धिः स्यादित्यत आह । पूर्वोक्तहेतुं, समुच्चिनोति चकारः अयस्य घटादेः प्रतिपत्तेः प्रमाणाधीनत्वात् तदा च प्रमाणाधिकेण गौरवं न बाधकमिति भावः अन्यथा ज्ञानमपि सिद्धेन्द्रौरवादिमन्यतापत्तिः ॥ २१ ॥

न वा वाद्यार्थाभावसाधनं सम्भवतीत्याह । व्याघातात् वाद्याभाव इति शेषः वाद्यं नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणापत्तिस्तदा प्रमाणास्य वाद्यास्य मत्तात्त्र वाद्याभावः अथ नास्ति तदा निष्प्रमाणाकृतात् तस्मिन्निस्त्वियं किञ्च घटादौ यदि प्रमाणमस्ति तदा तत एव वाद्यार्थसिद्धिः अथा प्रमाणं तदा कथं घट इति ज्ञानस्य घटाकारत्वं मन्यते ज्ञानस्यैवाशुत्पत्तेरिति ॥ ३० ॥

ननु प्रमाणप्रमेयव्यवहारो न पारमार्थिकः परन्तु विज्ञानानि तत् तदाकारानि वाचनापरिपाकवशादेव स्वाप्नप्रत्ययवदेन्द्रजासिद्धप्रतीतिवद्वाविभङ्गीत्याशयेन मूढते सूत्राणां स्पष्टम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

मानो निवर्त्यते नार्थो विषयसामान्यलक्षणः, तथा माया-
गन्धर्वनगररुद्रगणिकाणामपि या बुद्धयोऽतस्मिंस्तदिति व्यव-
सायास्तत्राप्यनेनैव कल्पेन मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञाना-
न्वार्थप्रतिषेध इति । उपादानवच्च मायादिषु मिथ्याज्ञानम् ।
प्रज्ञापनीयसरूपञ्च द्रव्यमुपादाय साधनवान् परस्य मिथ्याध्य-
वसायं करोति सा माया । नीहारप्रसृतीनां नगरस्वरूप-
सन्निवेशे दूरान्नगरबुद्धिरुत्पद्यते, विपर्यये तदभावात्, सूर्य-
मरीचिषु भौमनीमणा संसृष्टेषु स्यन्दमानेषूदकबुद्धिर्भवति,
सामान्यग्रहणात् अन्तिकस्यस्य, विपर्यये तदभावात्, क्वचित्
कदाचित् कस्यचिच्च भावान्नानिमित्तं मिथ्याज्ञानम् । दृष्टञ्च
बुद्धिद्वैतं मायाप्रयोक्तुः परस्य च दूरान्तिकस्ययोर्गन्धर्वनगर-
रुद्रगणिकान्तु, सुप्तप्रतिबुद्धयोश्च स्वप्नविषये तदेतत् सर्वस्याभावे
निरुपाख्यतायां निरात्मकत्वेनोपपद्यत इति ॥ ३५ ॥

बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

मिथ्याबुद्धेश्चार्थवदप्रतिषेधः कस्मात् निमित्तोपलम्भात्
सद्भावोपलम्भाच्च, उपलभ्यते मिथ्याबुद्धिनिमित्तं, मिथ्याबुद्धिश्च
प्रत्यात्ममुत्पन्ना गृह्यते संवेद्यत्वात्, कस्मात् मिथ्याबुद्धिरप्य-
स्तीति ॥ ३६ ॥

मनु भ्रमस्यापि सृष्टिपदकले तत्प्रतिषेधः कथं स्यादित्याशङ्क्याह । मिथ्यो-
पलब्धेश्चोपादानगन्धर्वनगरादिज्ञानस्य तत्त्वज्ञानादनारोपितवस्तुमत्प्रदाहिनात् प्र-
ति-
षेधः भ्रमत्वज्ञानं वा एवं स्वरूपप्रत्ययस्यापि दर्शयन्नुत्पत्तिभ्रमस्य तत्त्वज्ञानेनाप्रति-
षेधेऽपि भ्रमत्वज्ञानं भ्रमत्वेति भावः । ३५ ।

नाध्यत्मिकसु द्वास्त्रासखं प्रसाध्यते तददृष्टान्तेन बुद्धेरप्यसत्त्वं साधयति तं
प्रदाह । एवं दाह्यरदुद्धेरपि न प्रतिषेधः निमित्तसद्भावोपलम्भात् सृष्टिबुद्धत्वे

एव जायतु स्वप्नदर्शनानि प्रतिसन्धत्ते इदमद्राक्षमिति । तत्र जाग्रदुद्बुद्धिवृत्तिवशात् स्वप्नविषयाभिमानो मित्येति व्यवसायः, सति च प्रतिसन्धाने या जाग्रतो बुद्धिवृत्तिस्तद्वशादयं व्यवसायः स्वप्नविषयाभिमानो मित्येति । उभयाविशेषे तु साधनानर्थक्यं, यस्य स्वप्नान्तजागरितान्तयोरविशेषस्तस्व स्वप्नविषयाभिमानवदिति साधनमनर्थकं, तदाश्रयप्रत्याख्यानात् । अतस्त्रिंस्तदिति च व्यवसायः प्रधानाश्रयः, अपुरुषे स्थाणौ पुरुष इति व्यवसायः स प्रधानाश्रयो न खलु पुरुषेऽनुपलब्धे पुरुष इत्यपुरुषे व्यवसायो भवति, एवं स्वप्नविषयस्य व्यवसायो हस्तिनमद्राक्षं पर्वतमद्राक्षमिति प्रधानाश्रयो भवितुमर्हति । एवञ्च सति ॥ ३४ ॥

मित्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥

स्थाणौ पुरुषोऽयमिति व्यवसायो मित्योपलब्धिरतस्त्रिंस्तदिति ज्ञानं, स्थाणौ स्थाणुरिति व्यवसायस्तत्त्वज्ञानं, तत्त्वज्ञानेन च मित्योपलब्धिर्निवर्त्यते नार्यः स्थाणुपुरुषसामान्यलक्षणः, यथा प्रतिबोधे या ज्ञानवृत्तिस्तया स्वप्नविषयाभि-

प्रत्यया मवेयुरित्यत आह । पूर्वोपलब्धविषय इति शेषः सद्यस्य उपनीतमानं यथा दृष्ट्यादिः पूर्वोपलब्धविषयकः तदा स्वाप्नप्रत्ययोऽपीति न निर्विषयकः न च स्वप्ने स्वमपि खादति निजशिरसः खण्डनमपि पश्यति नत्विदं पूर्वोपलब्धमिति वाच्यं स्वस्य खादनस्य च निजशिरसः खण्डनस्य च पूर्वोपलब्धत्वात् संसर्गमानस्य च भ्रान्तत्वात् नवाऽहेतुकत्वं दृष्ट्यादिदृष्टान्तेन संस्कारस्य दृतेय दृती विशिष्टबुद्धौ च हेतुत्वस्याभिमतत्वात् तत्र धर्मे दोषः कालविशेषोऽदृष्टविशेषोदभोधी वेद्यददेतत् ॥ ३४ ॥

मानो निवर्त्यते नार्यो विषयसामान्यलक्षणः, तथा माया-
गन्धर्वनगरचगलणिकानामपि या बुद्ध्योऽतस्मिंस्तदिति व्यव-
सायास्तुत्राध्यनेनैव कल्पेन मिथ्योपलब्धिविनाशस्तुत्रज्ञाना-
न्वार्थप्रतिषेध इति । उपादानवच्च मायादियु मिथ्याज्ञानम् ।
प्रज्ञापनीयसरूपञ्च द्रव्यमुपादाय साधनवान् परस्य मिथ्याध्व-
वसायं करोति सा माया । नीहारप्रभृतीनां नगरस्वरूप-
सन्निवेशे दूरान्नगरबुद्धिरुत्पद्यते, विपर्यये तदभावात्, सूर्य-
मरौचियु भीमनीमणा संसृष्टेषु सन्दमानिपूदकबुद्धिर्भवति,
सामान्यग्रहणात् अन्तिकस्यस्य, विपर्यये तदभावात्, क्वचित्
क्वदाचित् कस्यचिच्च भावान्नानिमित्तं मिथ्याज्ञानम् । दृष्टञ्च
बुद्धिर्हेतुं मायाप्रयोक्तुः परस्य च दूरान्तिकस्ययोर्गन्धर्वनगर-
चगलणिकान्, सुप्तप्रतिबुद्ध्योश्च स्वप्नविषये तदेतत् सर्वस्याभावे
निरुपाख्यतायां निरात्मकत्वेनोपपद्यत इति ॥ ३५ ॥

बुद्ध्यैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

मिथ्याबुद्ध्यैवार्थवदप्रतिषेधः कस्मात् निमित्तोपलम्भात्
सद्भावोपलम्भाच्च, उपलभ्यते मिथ्याबुद्धिनिमित्तं, मिथ्याबुद्धिश्च
प्रत्यात्मनुत्पन्ना गृह्यते संवेद्यत्वात्, कस्मात् मिथ्याबुद्धिरप्य-
स्तीति । ३६ ।

ननु भक्त्यापि परिपयकत्वे तत्प्रतिषेधः कथं स्यादित्याशङ्क्यते । मिथ्यो-
पलम्भेनांदागन्धर्वनगरादिज्ञानस्य तत्तद्ज्ञानादनादरोपितवस्तुप्रत्ययादिनाशः प्रति-
षेधः भक्तज्ञानं वा एवं अज्ञप्रत्ययस्यापि दर्शकमुखविकल्पस्य तत्तद्ज्ञानेनाप्रति-
षेधेऽपि भक्तज्ञानं भदस्वेति भावः । ३५ ।

नाध्यक्षितस्तु साक्षात्सर्वं प्रसाध्यते तददृष्टान्तेन दुष्टेभ्यः स्वतः साध्यत इति
इत्याह । एवं साक्षाद्बुद्धेरपि न प्रतिषेधः निमित्तसद्भावोपलम्भात् सर्वदुक्तस्य

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ॥ ३७ ॥

तत्त्वं स्थाणुरिति प्रधानं पुरुष इति । तत्त्वप्रधानयोर्-
लोपाद्भेदात् स्थाणौ पुरुष इति मिथ्याबुद्धिरुत्पद्यते सामान्य-
ग्रहणात्, एवं पताकायां बलाकेति, लोष्टे कपोत इति, न तु
गमानं विषये मिथ्याबुद्धीनां समावेशः, सामान्यग्रहणाव्यव-
स्थानात् । यस्य तु निरात्मकं निरुपाख्यं सर्वं तस्य समावेशः
प्रसज्यते, गन्धादौ च प्रमेये गन्धादिवुद्ध्यो मिथ्याभिमत-
स्तत्त्वप्रधानयोः सामान्यग्रहणस्य चाभावात् तत्त्वबुद्ध्य एव
भवन्ति । तस्माद्युक्तमेतत् प्रमाणप्रमेयबुद्ध्यो मिथ्येति, दोष-
निमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरित्युक्तम् अथ कथं तत्त्व-
ज्ञानमुत्पद्यत इति ॥ ३७ ॥

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

स तु प्रत्याहृतस्येन्द्रियेभ्यो मनसो धारकेण प्रयत्नेन धार्य-

प्रमितत्वात् न ह्यलोकं सहेतुकं सम्भवति अहेतुकत्वे च कादाचित्कत्वव्याकोपः
केचित्तु भ्रमस्य सद्विषयत्वे प्रमात्वं स्यादित्यत्राह बुद्धेरिति एवं प्रमात्वं निमित्तस्य
प्रकारस्य सङ्गावः सत्त्वं यत्र तथा च युक्तिरजतयोः सत्यत्वेऽपि युक्तौ रजतत्ववै-
शिष्ट्याभावान्न तद्बुद्धे प्रमात्वमिति भाव इत्याहुः अत्र चोपलम्भ पदमनति-
प्रयोजनकम् ॥ ३६ ॥

न वा मिथ्याबुद्धिदृष्टान्तेन ज्ञानमात्रस्यासन्मात्रविषयकत्वं सद्विषयकत्वाभावात्
वा सम्भवतीत्याह । तत्त्वं धर्मिस्वरूपप्रधानम् आरोप्यं तथाच भ्रमे धर्म्ये
प्रमात्वमारोपरजतत्वाद्यंशे च भ्रमत्वमिति दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः केचित्तु
प्रमात्वाप्रमात्वयोर्विरोधान्नैकत्र समावेश इत्यत आह तत्त्विति तथा च विषय-
भेदान्न विरोध इति भावः इत्याहुः ॥ ३७ ॥

समाप्तं वाच्यार्थभङ्गनिराकरणप्रकरणम् ॥ ५६ ॥

माणस्यात्मना संयोगस्तत्त्वबुद्ध्याविशिष्टः, सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्ते, तदभ्यासवशात् तत्त्वबुद्धिरुत्पद्यते, यदुक्तं सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्त इत्येतत् ॥ ३८ ॥

नार्थविशेषप्रावल्यात् ॥ ३९ ॥

अनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तेर्नैतद्युक्तं, कस्मात् अर्थविशेषप्रावल्यात् अबुभुक्तमानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तिर्दृष्टा । यथा स्तनयित्शब्दप्रभृतिषु । तत्र समाधिविशेषो नोपपद्यते ॥ ३९ ॥

क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च ॥ ४० ॥

क्षुत्पिपासाभ्यां श्रौतीष्णाभ्यां व्याधिभिद्यानिच्छतोऽपि बुद्धयः प्रवर्तन्ते । तस्मादैकाग्रानुपपत्तिरिति । अस्वेतत् समाधिव्युत्थाननिमित्तं समाधिप्रत्यनीकञ्च सति त्वेतस्मिन् ॥ ४० ॥

ननु शास्त्राधीनं तत्त्वज्ञानं एतद्विषयतन्मात्रं विद्याज्ञानं सादेव न हि तादृशं विदित्वैव ज्ञानं इत्युक्तिरुवाचमविद्याज्ञानसमुत्पत्त्यवगतस्तत्त्वज्ञान-
विहितप्रकारमारभते तत्त्वज्ञानविहितस्तत्त्वज्ञानवाचका तत्त्वज्ञाननिधी विद्या-
ज्ञानमात्रः तत्र तत्त्वज्ञानविहीनं विद्यमानं । समाधिः विद्यमानविहितवत्
निमित्तं तत्र प्रवर्तते विद्यमानरात्मिण्यत्त्वज्ञानसाम्यात् । तदुक्तं तत्त्वज्ञान-
विहितः तत्रैव यं विदित्वाज्ञानमात्रं तत्त्वज्ञानविहिता यं विद्याज्ञान-
वाचकविधिमात्रतया यं दीनम् । तत्र, संज्ञासौन्दर्यस्योपपत्तिरसौ । तदुक्तं
शास्त्राद्यन्तर्गतविद्याज्ञाने वा । ३८ ।

ननु समाधिरिति, इतिवशात् समाधिर्देव मोक्षोपाय इति । तत्रानुक्तं,
अर्थविषयतः समाधिरिति । तत्रानुक्तं, समाधिरिति । तत्रानुक्तं, समाधि-
मोक्षमिति । तदुक्तं, समाधिरिति । तत्रानुक्तं, समाधिर्देव मोक्षोपाय इति ।
इति तत्त्वज्ञानस्योपपत्तिरिति । ३९ । ४० ।

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

पूर्वकृतो जन्मान्तरोपचितस्तत्त्वज्ञानहेतुधर्मप्रविवेकः
फलानुबन्धो योगाभ्याससामर्थ्यं, निष्फले हि अभ्यासेनाभ्यास
आद्वियेरन् । दृष्टं हि लौकिकेषु कर्मस्वभ्याससामर्थ्यं प्रत्य-
नीकपरिहारार्थञ्च ॥ ४१ ॥

अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ॥ ४२ ॥

योगाभ्यासजनितो धर्मो जन्मान्तरिऽप्यनुवर्तते प्रचयकाष्ठा-
गते तत्त्वज्ञानहेतौ धर्मे प्रकृष्टायां समाधिभावनायां तत्त्व-
ज्ञानमुत्पद्यत इति, दृष्टय समाधिर्नार्थविशेषप्राबल्याभिभवः ।
नाहमेतदश्रीपं नाहमेतदज्ञासिपमन्त्र मे मनोऽभूदित्याह
लौकिक इति । यद्यर्थविशेषप्राबल्यादनिच्छतोऽपि बुद्धुत्-
पत्तितानुजायते ॥ ४२ ॥

अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

मुक्तस्यापि बाह्यार्थसामर्थ्याद्बुद्ध्य उत्पद्येरन्निति ॥ ४३ ॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ४४ ॥

परिहरति । जन्मान्तरकृतसमाधिजन्यसंस्कारवशात् समाधिनिर्दिष्टिण्येः
अतएव चार्थकजन्यमिन्द्र इत्यादि मङ्गच्छने वयन्त् पूर्वकृतस्य प्रथमतः कृतम-
श्वराशानस्य फलं धर्मविशेषस्वभावमादित्यर्थः तथा च योगवत्त्वं समाधिनिर्दि-
ष्टीयप्रतिष्ठानात् स्वान्तरघ तद्वैत ततः प्रत्यक्चितनाधिगमोऽप्यनाराथाभास्य
तत्र दृष्टप्रतिष्ठानात् विषयप्रातिकूल्येन विनावष्टानं प्रत्युष्टाभास्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥

योगाभ्यासप्राप्तमुपदिशति । तत्र स्थिरचितता स्यादिति भावः इदं न
मन्त्रे भावमिति कैचित् ॥ ४३ ॥

तद्व्यः इदं । एवं प्रसङ्गः अर्थविशेषप्राबल्यादियथाभासप्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

कर्मवशान्निष्पन्नशरीरे चेष्टेन्द्रियार्थात्रये निमित्तभावा-
दवश्यभावी बुद्धीनामुत्पादः न च प्रबलोऽपि सन् बाह्योऽर्थ
आत्मनो बुद्ध्युत्पादे समर्थो भवति । तस्येन्द्रियेण संयोगाद्-
बुद्ध्युत्पादे सामर्थ्यं दृष्टमिति । ४४ ॥

तदभावश्चापवर्गे ॥ ४५ ॥

तस्य बुद्धिनिमित्तात्रयस्य शरीरेन्द्रियस्य धर्माधर्माभावाद्-
भावोऽपवर्गे तत्र यदुक्तमपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्ग इति तदयुक्तम् ।
तस्मात् सर्वदुःखविमोक्षोऽपवर्गः यस्मात् सर्वदुःखबीजं सर्व-
दुःखायतनं चापवर्गे विच्छिद्यते, तस्मात् सर्वेण दुःखेन विमुक्ति-
रपवर्गो न निर्वीजं निरायतनञ्च दुःखमुत्पद्यत इति । ४५ ॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगा-
ज्ञाध्यात्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥

तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः ।
यमः समानमात्रमिणां धर्मसाधनं, नियमस्तु विशिष्टम्,
आत्मसंस्कारः पुनरधर्मज्ञानं धर्मोपचयश्च, योगशास्त्राज्ञाध्यात्म-

समाधत्ते । तद्विषयं शरीरादेः अवयवभावित्वात् कारणात् ज्ञानादि
दिति ईदम् । ४४ ।

एतु विमोक्षावन्त्यत आह । तस्य शरीरादेरभावः तदारवयवसंघर्षं
विरहादिति भावः । ४५ ।

एतु समाधिमात्रादेव नियमस्योऽपवर्गः ज्ञानं साधनात्मकं यद्विषयस्य
आह यथा समाधिमाध्यामाह । तदर्थमपवर्गादेरिति भाष्यार्थं तदर्थं समा-
धत्तेति वा यस्मात्तत् योगस्य बुद्धिनामवयवसंघर्षस्योपरि तदा यमः
नियमात्तत् शरीरात्तदवयवसंघर्षस्योपरि तद्विरहात् समाध्यात् समाधि-
संस्कारात् । तद्विरहात्तदवयवसंघर्षस्योपरि तद्विरहात् समाध्यात् समाधि-

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे वीज-
प्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ ५० ॥

अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानादामप्रहीणदोषाणां तदर्थं घटमाना-
नामेतदिति । विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेणाविज्ञायमानस्य,
ताभ्यां विगृह्य कथनम् । विगृह्येति विजिगीषया न तत्त्व-
बुभुक्षयेति । तदेतद्विद्यापालनार्थं न लाभपूजाख्यात्यर्थ-
मिति ॥ ५० ॥

ताभ्यां विगृह्य कथनम् ॥ ५० ॥ क ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाङ्गिकम् ।
समाप्तश्चायं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

तद्विद्यैः सह संवाद इत्यत्र त्रयी वाद्यैः सह संवादः कर्तव्य इति भ्रमो
माभूदिति तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणमारभते । तत्त्वाध्यवसायस्य तत्त्वनिर्णयस्य
संरक्षणं परोक्तद्रूपणास्तन्दनेनाप्रामाण्यशङ्काविघटनं तदर्थं जल्पवितण्डे पूर्वमुक्ते
इति शेषः ॥ ५० ॥

ननु ताभ्यां किं कार्यमित्यत आह । अयमर्थः त्रयी वाद्यैः तद्दर्शनान्वासा-
द्वितकुज्ञानैरपरैर्वा यदि स्वपक्ष आचिष्यते तदा ताभ्यां जल्पवितण्डाभ्यां साव-
धारणं चैतत् व्यत्यन्तःपातिनामाक्षेपे तु वादजल्पवितण्डाभिर्यथेच्छं कथयेदिति
भावः वस्तुतस्तु सुसुचोर्न तादृशैः सह संवादो योत्तरागत्वात्तु हि शास्त्रपरिपालन-
मपि तदुद्देश्यं न वा तदुपेक्षयेव शास्त्रं गच्छति किन्तु शास्त्रमभ्यस्येतेति तत्त्व-
मिति । इति वृत्तिसम्मतम् अधिकमूत्रम् ॥ ५० ॥ क ॥

समाप्तं तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणम् ॥ ५८ ॥

समाप्तं चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयाङ्गिकम् ॥ २ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीमद्विद्यानिवासमहाचार्यात्मज श्रीविद्यनाथ मिहान-
पचाननमहाचार्यकृतायां न्यायमूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम् ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्व-
मिति संचेपेणोक्तं तद्विस्तरेण विभज्यते, ताः खल्विमाः
जातयः स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते चतुर्विंशतिः प्रतिषेधहेतवः ।

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्प-
साध्य-प्राप्तप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशय-
प्रकरणाहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्तुप्रलब्धप्रनुपलब्धि-
नित्यानित्यकार्यसमाः ॥ १ ॥

साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः
साधर्म्यसमः अविशेषं तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एवं वैधर्म्य-
समप्रभृतयोऽपि निवेक्ष्यामः । लक्षणन्तु ॥ १ ॥

नत्वा शरद्वरुणं शरणं हीनस्य दुर्गते तरपन् ।

सम्प्रति निरुपयामः पञ्चममध्यायमतिरुद्धम् ।

एष जातिनिर्देशानयोरेद्विषयोर्लक्षितयोर्बहुतं तद्विकल्पाज्जातिनिर्देश-
नान्तरुत्पत्तिसंशय-
मिति संचेपेणोक्तं तद्विस्तरेण विभज्यते, ताः खल्विमाः
जातयः स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते चतुर्विंशतिः प्रतिषेधहेतवः ।

एतत् साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्प-
साध्य-प्राप्तप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशय-
प्रकरणाहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्तुप्रलब्धप्रनुपलब्धि-
नित्यानित्यकार्यसमाः ॥ १ ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्वर्मविपर्य-
योपपत्तेः साधर्म्यावैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

साधर्म्येणोपसंहारे साध्यधर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्येणैव
प्रत्यवस्थानमविगिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्यसमः प्रति-
पेधः । निदर्शनं क्रियावानात्मा द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगात्
द्रव्यं लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तः क्रियावान् तथा चात्मा तस्मात्
क्रियावानिति, एवमुपसंहृते परः साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते
निष्क्रिय आत्मा विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वात् विभु चाकाशं
निष्क्रियञ्च तथा चात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति, न चास्ति
विशेषहेतुः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं न पुनर-
क्रियसाधर्म्यानिष्क्रियेणेति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यसमः
प्रतिपेधो भवति, अथ वैधर्म्यसमः । क्रियाहेतुगुणयुक्तो लोष्टः
परिच्छिन्नो दृष्टो न च तथात्मा तस्मान्न लोष्टवत् क्रियावा-
निति । न चास्ति विशेषहेतुः । क्रियावत्साधर्म्यात् क्रिया-
वता भवितव्यं न पुनः क्रियावद्वैधर्म्यादक्रियेणेति । विशेष-

स्त्रीलिङ्गतया यद्यपि नान्वयस्तथापि प्रतिपेधो विशेष्य इति भाष्यादयः वयन्
तद्विकल्पादिति सूत्रस्यविकल्पस्यैव विशेष्यत्वे विविधः कल्पः प्रकारो विकल्पः तथा
चैते साधर्म्यसमादयो जातिविकल्पा एवमयिमसूत्रेष्वपि इत्यञ्च जातेर्विशेष्यत्वे
साधर्म्यसमेत्यपीति द्रूमः समीकरणार्थं प्रयोगः सम इति वार्तिकं यद्यपि नैतावता
समीकरणं तथापि समीकरणोद्देश्यकत्वमस्यैव अथवा साधर्म्यमेव समं यत्र च
साधर्म्यसमः एकद्रव्यान्तेराधिक्येऽपि साधर्म्ये सममेवेति भावः ॥ १ ॥

साधर्म्यवैधर्म्यसमौ लक्षयति । उपसंहारे साध्यस्योपसंहारणे वादिना कृते
तद्वर्मस्य साध्यरूपधर्मस्य यो विपर्ययो व्यतिरेकस्तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां केवलाभ्यां
व्याप्त्यनपेक्षाभ्यां यदुपपादनं ततो हेतोः साधर्म्यवैधर्म्यसमावृत्ते तदयमर्थः
वादिना अन्वयेन व्यतिरेकेण वा साध्ये साधिते प्रतिवादिनः साधर्म्यमात्रमसं-
-

हेत्वभावाद्द्वैधर्म्यममः । वैधर्म्येण चोपसंहारे निष्क्रियः
 प्रात्ता विमुक्त्वात् क्रियावद्द्रव्यमविभु दृष्टं यथा लोष्टः न च
 तथात्ता तस्मान्निष्क्रिय इति वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं निष्क्रियं
 द्रव्यमाकाशं क्रियाहेतुगुणरहितं दृष्टं न तथात्ता तस्मान्
 निष्क्रिय इति न चास्ति विशेषहेतुः, क्रियावद्द्वैधर्म्यान्निष्-
 क्रियेण भवितव्यं न पुनरक्रियवैधर्म्यात् क्रियावतेति । विशेष-
 हेत्वभावाद्द्वैधर्म्यममः, क्रियावान् लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तो
 दृष्टस्तथा चात्ता तस्मात् क्रियावानिति न चास्ति विशेष-
 हेतुः । क्रियावद्द्वैधर्म्यान्निष्क्रियो न पुनः क्रियावत्त्वाद्द्वैधर्म्यात्
 क्रियाजनिति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यममः अनयोरेतन्नम्
 ॥ २ ॥

गोत्वाज्ञासिजिवत् तत्त्वितिः ॥ ३ ॥

साधर्म्यसाधेन वैधर्म्यसाधेन च साधुसाधने प्रसिद्धात्
 तानि साधुसाध्या, सा तु धर्मविशेषे गोत्त्वज्ञात् गोत्त्वसाध्यात्
 गोत्त्वज्ञातिविशेषात् । सिद्धति न तु साधुसाध्यात्

अखादिवैधव्यांज्ञोत्वादेव न गौः सिद्धयति न गुणादिभेदात्
तच्चैतत् कृतव्यवस्थानमवयवप्रकरणे प्रमाणानामभिसम्बन्धा-
च्चैकार्यकारित्वं समानं वाक्य इति हेत्वाभासाश्रया खल्विय-
मव्यवस्येति ॥ ३ ॥

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्-
कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥

दृष्टान्तधर्मं साध्येन समासञ्जन्तुत्कर्षसमः । यदि
क्रियाहेतुगुणयोगाल्लोष्टवत् क्रियावानेवात्मा लोष्टवदेव स्वर्ग-
वानपि प्राप्नोति, अथ न स्वर्गवान् लोष्टवत् क्रियावानपि न

दर्शिते गौर्गोत्वस्य तादान्तेन गोरेव वा सिद्धिर्यया तथैव कृतकत्वादपि व्याप्ति-
पक्षधर्मतासहितादनित्यत्वसिद्धिर्न तु व्याप्तिपक्षधर्मतारहितात् साध्यमभावात् तथा
सति अदूषकसाधन्यात् प्रमेयत्वादितस्त्वद्वचनमप्यदूषकं स्यादित्ययं विशेषः ॥ ३ ॥

इति सत्प्रतिपक्षदेशनाभासाप्रकरणम् ॥ ५६ ॥

क्रममात्रं जातिषट्कं निरूपयति । उक्त्येष सम उक्त्यसम एवमपकर्ष-
समोऽपि वर्णावर्णसाध्येति भावप्रधानो निर्देशः वर्णावर्णादिना समो वर्णसमादिः
अविद्यमानधर्मारोप उक्त्यः विद्यमानधर्मोपचयोऽपकर्षः वर्णत्वं वर्णनीयत्वं
तस्य सन्दिग्धसाध्यकत्वादि तदभावोऽवर्णत्वं विकल्पो वैविध्यं साध्यत्वं पञ्चावयव-
साधनीयत्वं साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादिति पञ्चानामुत्पत्त्यवयवैर्जं समयसाध्य-
त्वादिति षष्ठस्य तदवयवैः साध्यतेऽत्रेति साध्यं पक्षः तथा च साध्यदृष्टान्तयो-
रित्यस्य पक्षदृष्टान्तयोरन्यतरभिन्नित्यर्थः धर्मविकल्पो धर्मस्य वैचित्र्यं तस्य क्वचिन्नत्वं
क्वचिदसत्त्वं प्रकृते साध्यसाधनान्यतररूपस्य धर्मस्य विकल्पात्सत्त्वाद्योऽविद्यमान-
धर्मारोपः स उक्त्यसमः व्याप्तिमपुत्रकृत्य पक्षदृष्टान्तान्यतरभिन्नु साध्यसाधनाभ-
तरेषां विद्यमानधर्मप्रसन्नं उक्त्यसम इति फलितार्थः यथाशब्दोऽनित्यः कृत-
कत्वादिति स्यापनायाम् अनित्यत्वे कृतकत्वं घटे रूपसङ्घटितमतः शब्दोऽपि रूप-
वान् स्यात् तथा च विवक्षितविपरीतसाधनादिशेषविकल्पो हेतुसङ्घटनमासा धेयम्
एवं यावद्यशब्दनाधन्यात् कृतकत्वादयोऽपि यावच्चः स्यादविशेषात् वस्तुतस्तु घटे

प्राप्नोति विपर्यये वा विशेषो वहव्य इति साध्ये धर्माभावं
 दृष्टान्तात् प्रसजतोऽपकर्षसमः, लोष्टः खलु क्रियावानविभुर्दृष्टः
 काममात्मापि क्रियावानविभुरस्तु विपर्यये वा विशेषो वहव्य
 इति । स्यापनीयो वर्णो विपर्ययादवर्णः । तावेतौ साध्य-
 दृष्टान्तधर्मौ विपर्ययस्य तौ वर्णावर्णसमौ भवतः, साधन-
 धर्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्मान्तरविकल्पात् साध्यधर्मविकल्पं प्रसजतो

विकल्पममः । क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चिद्गुणं यथा लोष्टः
किञ्चिद्गुणं यथा वायुः एवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चित् क्रिया-
वत् स्यात् यथा लोष्टः किञ्चिदक्रियं यथात्मा विशेषो वा
वाच्य इति हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी धर्मः साध्यः । तं दृष्टान्ते
प्रसजतः साध्यसमः । यदि यथा लोष्टस्तथात्मा प्राप्तस्तर्हि
यथात्मा तथा लोष्ट इति साध्यत्रयात्मात्मा क्रियावानिति
कामं लोष्टोऽपि साध्यः । अथ नैवं न तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मा
एतेषामुत्तरम् ॥ ४ ॥

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः ५

अलभ्यः सिद्धस्य निरुद्धः सिद्धञ्च किञ्चित् साधर्म्यादुपमानं

देशनाभासा चैवं विकल्पसमायान् पक्षे दृष्टान्ते च यो धर्मस्य विकल्पो निरुद्धः
कल्पो व्यभिचारित्वम् उपलक्षणं चेतत् अन्यवृत्तिधर्मस्यापि बोध्यं व्यभिचारोऽपि
हेतोर्धर्मान्तरं प्रति धर्मान्तरस्य साध्यं प्रति धर्मान्तरस्य धर्मान्तरं प्रति वा तथा
च कस्यचिद्धर्मस्य क्वचिद्व्यभिचारदर्शनेन धर्मत्वाविशेषात् प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यं
प्रति व्यभिचारापादनं विकल्पसमा यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वस्य
गुरुत्वव्यभिचारदर्शनाद्गुरुत्वस्यानित्यत्वव्यभिचारदर्शनादनित्यत्वस्य मूर्त्तत्वव्यभि-
चारदर्शनाद्धर्मत्वाविशेषात् कृतकत्वमप्यनित्यत्वं व्यभिचरेदित्यनैकान्तिकदर्शना-
भासा चैवं पक्षदृष्टान्तादेः प्रकृतसाध्यतुल्यतापादनं साध्यसमा तत्रायमाशयः
एतत्प्रयोगसाध्यस्यैवानुमितिविषयत्वं तथा च पक्षादेरनुमितिविषयत्वात् साध्य-
वदेतत्प्रयोगसाध्यत्वम् अतः साध्यसमा तथा हि पक्षादेः पूर्वे सिद्धत्वे एतत्
प्रयोगसाध्यत्वाभावान्नानुमितिविषयत्वं पूर्वमसिद्धत्वे पक्षादेरज्ञानादायथा सिद्धा-
दयस्तद्देशनाभासा चैवं मूर्त्तार्थानु उभयसाध्यत्वात् उभयं तच्चदृष्टान्तौ तद्धर्मो
हेत्वादिः तत्साध्यत्वं तद्धर्मोऽनुमिति विषयत्वं साध्यस्यैव पक्षादेरपीति तुल्यता-
पादनमिति लिङ्गीपहितभानमते लिङ्गस्याप्यनुमितिविषयत्वात् साध्यसमत्वं हेतोय
साध्यत्वे हेतुनामं दृष्टान्तोऽपि साध्य इत्याशयः ॥ ४ ॥

एतासांमत्तदुत्तरत्वे वीजमाह । किञ्चित् साधर्म्यात् साधर्म्यविशेषात् व्याप्ति-
सहितान् उपसंहारसिद्धेः साध्यसिद्धेः वैधर्म्यादेतद्विपरीतान् व्याप्तिनिरपेक्षान्

यथा गौस्तथा गवय इति । तत्र न लभ्यो गोगवययोर्धर्म-
विकल्पस्योदयितुम् । एवं साधके धर्मे दृष्टान्तादिसामर्थ्य-
युक्ते न लभ्यः साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पाद्वैधर्म्यात् प्रतिषेधो
वक्तुमिति ॥ ५ ॥

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥

यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं तेनाविपरीतोऽर्थो-
ऽतिदिश्यते प्रज्ञापनार्थमेवं साध्यातिदेशाद्दृष्टान्त उपपद्यमाने
साध्यत्वमनुपपन्नमिति ॥ ६ ॥

साध्यत्वात् भवता कृतः प्रतिषेधो न सम्भतीत्यर्थः अन्यथा प्रमेयत्वरूपासाधक-
साधर्म्यात् तद्द्रूपमप्यसम्यक् स्यादिति भावः तथा चायं क्रमः अनित्यत्वव्याप्यात्
कृतकत्वात् शब्देऽनित्यत्वमुपसंहरामो न तु कृतकत्वं रूपस्यापि व्याप्यं येन ततो
रूपमप्यापादनीयं शब्दे एवम् अनित्यत्वं न रूपव्याप्यं येन रूपाभावादनित्यत्वाभावः
शब्दे स्यात् एवं वग्यं समेऽपि किञ्चित् साधर्म्यात् व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नाहेतोः
साध्यसिद्धिः तादृशहेतुमत्त्वञ्च दृष्टान्ताप्रयोजकं न तु पक्षे यावद्विशेषणावच्छिन्नी
हेतुस्तावदवच्छिन्नहेतुमत्त्वम् अन्यथा तयाऽपि द्रूपणीयो दृष्टान्तो कर्तव्यः सोऽपि
न स्यात् एवमवर्णं समेऽपि व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य दृष्टान्तदृष्टस्य पक्षे सत्त्वा-
त्साध्यसिद्धिर्न तु दृष्टान्तवृत्तियावत्सर्वावच्छिन्नस्य पक्षे सत्त्वम् एवं विकल्पसमेऽपि
प्रकृतसाध्यव्याप्यात् प्रकृतहेतोः साध्यसिद्धिस्तद्वैधर्म्यात् यत्किञ्चिद्वाभिचारात् कृतः
प्रतिषेधो न सम्भवति न हि यत्किञ्चिद्वाभिचारादेव प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्या-
साधकत्वमतिप्रसङ्गात् एवं साध्यसमेऽपि व्याप्याहेतोः सिद्धे पक्षे साध्यसिद्धिर्न तु
पक्षदृष्टान्तादयोऽप्यनेन साध्यन्ते तथा सति क्वचिदपि साध्यसिद्धिर्न स्यात् त्वदीय-
द्रूपमपि विलीयेत ॥ ५ ॥

वर्णवर्णसाध्यसमानु समान्तरमप्याह । दृष्टान्तोपपत्तिर्दृष्टान्तोपपत्तिः
साध्यातिदेशात् दृष्टान्ते हि साध्यमतिदिश्यते तावतैव दृष्टान्तत्वमुपपद्यते न तत्रैषो
धर्मः पक्षदृष्टान्तयोरभेदापत्तेः पक्षादेरपि साध्यसमत्वनेन प्रत्युक्तं दृष्टोऽन्तो
दृष्टान्तः पक्षः तणाहप्रिमानित्यतः पक्षोक्तौर्भनात्तथा च साध्यस्यातिदेशात् साध-
नात् पक्ष इत्युच्यते न तु पक्षोऽपि साध्यतेऽतिप्रसङ्गादिति भावः । ६ ॥

समाप्तं जातिपट्टकप्रकरणम् । ६० ॥

प्राप्य चूदं घटादिकार्यं निष्पादयन्ति अभिचाराच्च पीडने
 तति दृष्टमप्राप्य साधकत्वमिति ॥ ८ ॥

दृष्टान्तस्य करणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च
 प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ९ ॥

साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गे प्रत्यवस्थानं
 प्रसङ्गममः प्रतिषेधः क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावान् लोष्ट
 इति हेतुर्नापदिश्यते न च हेतुमन्तरेण सिद्धिरस्तीति प्रति-
 दृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमः । क्रियावानात्मा
 क्रियाहेतुगुणयोगात् लोष्टवदित्युक्ते प्रतिदृष्टान्त उपादीयते
 क्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाशं निष्क्रियमिति कः पुनराकाशस्य
 क्रियाहेतुर्गुणो वायुना संयोगः संस्कारापेक्षः वायुवनस्यति-
 संयोगवदिति, अनयोत्तरम् ॥ ९ ॥

पेधः सधवति न हि कारणं दृष्टादि प्रागेव घटादिना सम्बन्धमपि तु सदादिना
 मीनादिरष्टुद्देशतया पीडां जनयति अन्यथा लोकवेदनिरुद्धकार्यकारणभावीर्त्संदि-
 तदुक्ती हेतुरस्यसाधकं स्यादिति ॥ ८ ॥

प्रतिदृष्टान्तस्य प्रतिदृष्टान्तस्य इत्यप्रकरणम् ॥ ९ ॥

जननात् प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तस्ये जाती लक्षयति । दृष्टान्तस्य कारणं प्रमा-
 तदनपदेशोऽनभिधानम् अभिधानं धानतिप्रयोजनकं तदा च दृष्टान्तस्य साध-
 यस्मि प्रमाणाभावात् प्रत्यवस्थानस्यैः यद्यपीदं सदुत्तरमेव तथापि दृष्टान्ते प्रमा-
 दास्यं तत्रापि प्रमाणांतरमित्यनवस्थाया प्रत्यवस्थाने ताप्ये सदुक्ततासाधैरन-
 वस्थाभासप्रसङ्गः प्रसङ्गस्य इति एतन्नते ऐतीहैत्वनतरमित्यनवस्थायापि प्रसङ्गमम
 एव पूर्वमते तु ऐतदनवस्थादिकं दृष्टान्तापाहृतिरपि फलभूतमिति विमेषः अनव-
 स्थादेशनाभासा खेयं प्रतिदृष्टान्तसमः प्रतीतयः प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानात्
 प्रति दृष्टान्तसमः एतश्च सावधारणं तेन प्रतिदृष्टान्तनातपत्तेन प्रत्यवस्थानान्तः
 तेन साधनं समाप्तुदात्तः यदि घटदृष्टान्तवदितिः प्रसङ्गः तदाकाशदृष्टान्त-

मानयोः किं कस्य साधनं किं कस्य साध्यमिति हेतुना न
विशिष्यते अहेतुता साधस्यात् प्रत्यवस्थानमहेतुसमः । अस्यो-
त्तरम् ॥ १८ ॥

न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥

न त्रैकाल्यासिद्धिः कालात् हेतुतः साध्यसिद्धेः । निर्वर्त्त-
नीयस्य निर्हन्तिः विज्ञेयस्य विज्ञानम् उभयं कारणतो दृश्यते
सोऽयं महान् प्रत्यक्षविषय उदाहरणमिति । यत्तु खलूक्तम-
सति साध्ये कस्य साधनमिति यत्तु निर्वर्त्त्यते यच्च विज्ञाप्यते
तस्येति ॥ १९ ॥

प्रतिषेधानुपपत्तेः प्रतिषेधव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥

पूर्वं पञ्चाद्युपपत्त्या प्रतिषेध इति नोपपद्यते प्रतिषेधानुप-
पत्तेः स्थापनाहेतुः सिद्ध इति ॥ २० ॥

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥

पदानां घटादीरेवावात् कस्य कारणं यात् अत एव न घटादुत्तरकालदर्शि-
त्वाऽपि न या समानवाक्यदर्शितया तुल्यकालदर्शिनोः सत्येतरविषयाप्येविवि-
विनिगमनापत्तेः तथा च कालसम्बन्धपरिमाणोक्तया प्रत्यवस्थानमहेतुसमः
कारणगतत्वपर्यन्तं दर्शित्वेतिपि उदाहरणं तदुदाहरणः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थाप-
त्तिसमः इति ॥ २१ ॥

अर्थापत्तिसमः । त्रैकाल्यासिद्धिर्निर्वाहकत्वेन याऽसिद्धिरिति सा न इति
यत्तुतः साध्यसिद्धेः तत्राऽप्युपपत्तिसमः ॥ २१ ॥

पूर्वदर्शिताभावेन प्रतिपक्षव्यापत्त्या अस्या तदोपपत्तिसिद्धेः न सिद्धे-
रुदाहरणः । सिद्धव्यवस्थानमहेतुतः प्रतिपक्षव्यापत्तिसमः प्रतिपक्षस्य परकी-
रणीयं प्रतिपक्ष इति ॥ २१ ॥

अर्थापत्तिसमः इति ॥ २१ ॥

एकधर्मापपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्
सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः ॥ २३ ॥

एको धर्मः प्रयत्नान्तरीयकत्वं शब्दघटयोरुपपद्यत इत्य-
विशेषे उभयोरनित्यत्वे सर्वस्याविशेषः प्रसज्यते कथं
सद्भावोपपत्तेः एको धर्मः सद्भावः सर्वस्योपपद्यते सद्भावोपपत्तेः
सर्वाविशेषप्रसङ्गात् प्रत्यवस्थानमविशेषसमः अस्योत्तरम् ॥ २३ ॥

क्वचिद्धर्मानुपपत्तेः क्वचिच्चोपपत्तेः प्रतिषेधा-
भावः ॥ २४ ॥

यथा साध्यदृष्टान्तयोरेकधर्मस्य प्रयत्नान्तरीयकत्वस्योप-
पत्तेरनित्यत्वधर्मान्तरमविशेषेण, एवं सर्वभावानां सद्भावोप-
पत्तिनिमित्तं धर्मान्तरमस्ति येनाविशेषः स्यात् अथ मतम-
नित्यत्वमेव धर्मान्तरं सद्भावोपपत्तिनिमित्तं भावानां सर्वत्र
स्यादित्येवं खलु वै कल्प्यमाने अनित्याः सर्वे भावाः सद्भावोप-

नित्यत्वमिति न हि विशेषविधिनात्रं शेषनिषेधफलकमपि तु सति तात्पर्ये क्वचित्
न हि नीलो घट इत्युक्ते सर्वमन्यदनीलमिति क्वचित् प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥

इति पर्याप्तिसमप्रकरणम् ॥ ६० ॥

एविशेषसमं लक्षयति । एकस्य धर्मस्य हतकत्वादेः शब्दे घटे चोपपत्तेः
सत्त्वात् यदि शब्दघटयोरनित्यत्वेनाविशेषः सद्यते तदा सर्वेषामविशेषप्रसङ्गः कृतः
सद्भावोपपत्तेः सतः सद्भावस्य ये भावा धर्माः सत्त्वप्रतीयत्वादयत्तेषामुपपत्तेः सत्त्वात्
तथा च सर्वेषामभेदे पदाद्यविभागः सर्वेषामेकजातीयत्वेऽवान्तरजात्युच्छेदः सर्वे-
षामनित्यत्वे जात्यादिविषय इत्यादि तथा च सद्भावहन्निधर्मेणाविशेषापादान-
विशेषमनेति फलितम् चत्र चाविशेषसम इति लक्ष्यनिर्देशः सद्भावोपपत्तेः सर्वा-
विशेषप्रसङ्गादिति लक्ष्यं शेषं न्युत्पादकं प्रतिबुद्धवर्कदेशनाभासा धेयम् ॥ २३ ॥

द्वौघरमाह । तद्वर्त्मस्य द्वौधर्मो व्याघ्रादिसस्य क्वचित् हतकत्वादौ

स्यात् उभयकारणोपपत्तिवचनादनित्यत्वकारणोपपत्तिरभ्यनु-
ज्ञायते अभ्यनुज्ञानादनुपपन्नः प्रतिषेधः, व्याघातात् प्रतिषेध
इति चेत् समानो व्याघातः एकस्य नित्यत्वानित्यत्वप्रसङ्गं
व्याहतम् ब्रुवतोक्तः प्रतिषेधः इति चेत् स्वपक्षपरपक्षयोः
समानो व्याघातः स च नैकतरस्य साधक इति ॥ २६ ॥

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥ २७ ॥

निर्दिष्टप्रयत्नानन्तरीयकत्वस्यानित्यत्वकारणस्याभावेऽपि
वायुनोदनाद्दृक्शखाभङ्गजस्य शब्दस्यानित्यत्वमुपलभ्यते
निर्दिष्टस्य साधनस्याभावेऽपि साध्यधर्मोपलब्ध्या प्रत्यवस्थान-
मुपलब्धिसमः । अस्योत्तरम् ॥ २७ ॥

कारणान्तरादपि तद्वर्तीपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति ब्रुवता कारणत उत्पत्तिर-
भिधीयते न कार्यस्य कारणनियमः यदि च कारणान्तरा-

कारणस्य नत्वसाधकप्रमाणस्य त्वयाऽभ्यनुज्ञानात् त्वया हि नत्वस्य दृष्टान्तो-
करणेन सप्रमाणकत्वमनुज्ञातमतः कथं तत्प्रतिषेधः शक्यते कर्तुम् अनुज्ञात-
स्यापि प्रतिषेधे स्वपक्ष एव किं न प्रतिषिध्यते ॥ २६ ॥

इति उपपत्तिसमप्रकरणम् ॥ ६८ ॥

उपलब्धिसमं लक्षयति । वादिना निर्दिष्टस्य कारणस्य साधनस्याभावेऽपि
साध्यस्योपलम्भात् प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसम इत्यर्थः तथा हि पर्वतो वज्रिमान्
धूमादित्यादिकं वज्रप्रवधारणार्थमुच्यते न च तत् सम्भवति धूमं विना आलोका-
दितोऽपि वज्रिच्छिद्येः तथा च न तस्य साधकत्वमिति प्रतिकूलतर्कः न वा धूमा-
वज्रिमानवेत्यवधारणं द्रव्यात्वादेरपि धूमेन साधनात् न वा पर्वत एव वज्रिमान-
वेत्यादिकम् अवधारयितुं शक्यते महानसादेरपि वज्रिसत्त्वादन्यथा दृष्टान्तादिभिः
स्यात् एवं वज्रिशब्दपर्वतस्यापि सत्त्वादाय इत्यादि तद्द्वेष्टनाभासा विषम् । २७ ।

इतीतरमाह । कारणान्तरात् साधनान्तरादालोकादितोऽपि तस्य धर्मस्य

निष्टं सम्पद्यते, सोऽयमनित्यत्वेन प्रत्यवस्थानादनित्यसम
इति । अस्योत्तरम् ॥ ३२ ॥

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्य-
साधर्म्याच्च ॥ ३३ ॥

प्रतिज्ञायवयवयुक्तं वाक्यं पक्षनिर्वर्तकं प्रतिपक्षलक्षणं
प्रतिषेधस्तस्य पक्षेण प्रतिषेध्येन साधर्म्यं प्रतिज्ञादियोगः
तद्यद्यनित्यसाधर्म्यादनित्यत्वस्यासिद्धिः साधर्म्यादसिद्धेः प्रति-
षेधस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेध्येन साधर्म्यादिति ॥ ३३ ॥

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य
धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः ॥ ३४ ॥

दृष्टान्ते यः खलु धर्मः साध्यसाधनभावेन प्रज्ञायते न

च अस्मिन्पुरस्कृत्य यत्किञ्चिददृष्टान्तसाधर्म्येण सर्वस्य साध्यवत्त्वापादनमनित्यममा
साध्यपदादविज्ञेयनमाऽतीत्यवच्छेदस्तत्र सर्वाविशेष एवापाद्यते न तु सर्वस्य
साध्यवत्त्वं यत्तु अनित्यत्वेन स्नाऽनित्यसमेति भावप्रधानो निर्देशस्तदा च अन्तरे
नब्धमेव लक्षणेति तत्र यजिमान् धूमादित्यादी नष्टानससाधर्म्यात् सत्त्वाकर्षण्य
यजिमत्तं स्नादित्यस्य साध्यस्वरत्वापत्तेः साध्याऽन्तु साधर्म्ये वैधर्म्याऽप्युपलक्षकं
यदाकारवैधर्म्यात् इतकत्वाच्चप्योऽनित्यमदाकारवैधर्म्याऽकारमभिद्रव्यादितः
सर्वमेवानित्यं स्नादित्यच्च लक्षणे यत्किञ्चिदर्थेरेत्येव वाच्यमित्याहुः अत्र च
वैधर्म्यस्य विपद्याह्नित्वाच्च सर्वस्य साध्यवत्त्वापादनं किन्वाकारादीनामनित्यत्व
स्नादिति तत्र साध्यांनरमित्यवधिं प्रतिज्ञूलतर्कदीर्घाभासा येदम् ॥ ३० ॥

अतोत्तरमाह । यदि यत्किञ्चित् साधर्म्यात् सर्वस्य साध्यवत्त्वापादनमव
साधर्म्यानास्यत्वमभिसतं तदा तत्कृतप्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः तस्यापि प्रतिषेधः
साधर्म्येण प्रज्ञातत्वात् तदा त्रिं साध्यते इतकत्वं न साध्यत्वं दृष्टान्तसाधर्म्येण
त्वात् सत्त्वादित्त्वं अत एव तदीयहेतुकत्वात्प्रतिषेध्येन नदीयहेतुना इतकत्वेन सत्त्वं
एव साध्यवत्त्वापादनं साध्यवत्त्वं न साध्यवत्त्वं स्नात् ॥ ३१ ॥

भवति अनित्यत्वस्याभावान्नित्यः शब्दः । एवं नित्यत्वेन प्रत्यवस्थानान्नित्यसमः । अस्योत्तरम् ॥ ३५ ॥

प्रतिषेधे नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्य-
त्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥

प्रतिषेधे शब्दे नित्यमनित्यत्वस्य भावादित्युच्यमानेऽनु-
ज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वम्, अनित्यत्वोपपत्तेश्च नानित्यः शब्द
इति प्रतिषेधो नोपपद्यते, अथ नाभ्युपगम्यते नित्यमनित्यत्वस्य
भावादिति हेतुर्न भवतीति हेत्वभावात् प्रतिषेधानुपपत्ति-
रिति, उत्पन्नस्य निरोधादभावः शब्दस्यानित्यत्वं तत्र परि-
प्रश्नानुपपत्तिः, सोऽयं प्रश्नः तदा नित्यत्वं किं शब्दे सर्वदा
भवति अथ नैत्यनुपपन्नः, कस्मात् उत्पन्नस्य यो निरोधादभावः
शब्दस्य तदनित्यत्वम्, एवञ्च सत्यधिकारणाधेयविभागो व्याघा-
तान्नास्तीति नित्यानित्यविरोधाच्च नित्यत्वमनित्यत्वं चैकत्र
धर्मिणो धर्मौ विरुध्येते न सम्भवतः तत्र यदुक्तं नित्यमनित्य-
त्वस्य भावान्नित्य एव तदवर्तमानार्थमुक्तमिति ॥ ३६ ॥

सकलंकेत्यत्र अनित्यचितेर्धर्मः सकलं कलं तया चितौ नित्यमुपेयते न वा न
चेत् तदा साध्याभावादंशतो दाधः अप चितौ नित्यमेव सकलं कलं विरुद्धं तद्देश-
नाभावा चेयमिति दूनः ॥ ३५ ॥

अतीतरमाह । प्रतिषेधे नित्ये शब्दे उर्ध्वे अनित्यभावात् अनित्यत्वात्
अनित्ये शब्दे अनित्यत्वमुपपद्यते न हि सम्भवति अनित्यत्वं नित्यमिति एव च
तन्नित्यमिति व्याघातात् न च नित्यमिति सर्वकालमित्यर्थः तदा च शब्दस्या-
नित्यत्वं कथं सर्वकालमनित्यत्वसम्भवं इति दाष्यं सर्वकालमित्यस्य दावत् सक-
नित्यत्वात् एतः व्युत्पन्नः प्रतिषेधो न सम्भवति नतान्तरे तु अनित्येऽनित्यत्वोपपत्ते
हेतोरुत्पादः प्रतिषेधः कृतः स न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति नित्यत्वस्य प्रकरणम् ॥ ३६ ॥

प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः ॥ ३७ ॥

प्रयत्नान्तरीयकत्वादनित्यः शब्द इति, यस्य प्रयत्नानन्तरमात्मलाभस्तत् खल्वभूत्वा भवति यथा घटादिकार्यमनित्यमिति च भूत्वा न भवतीत्येतद्विज्ञायते । एवमवस्थिते प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रतिषेध उच्यते । प्रयत्नानन्तरमात्मलाभश्च दृष्टो घटादीनां व्यवधानापोहाच्चाभिव्यक्तिर्व्यवहितानां, तत् किं प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्य आहोऽभिव्यक्तिरिति विशेषो नास्तिः कार्याविशेषेण प्रत्यवस्थानं कार्यसमः अस्योत्तरम् ॥ ३७ ॥

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥ ३८ ॥

सति कार्यान्यत्वे अनुपलब्धिकारणोपपत्तेः प्रयत्नस्याहेतुत्वं शब्दस्याभिव्यक्त्यै यत्र प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिस्तत्रानुपलब्धिकारणं व्यवधानमुपपद्यते । व्यवधानापोहाच्च प्रयत्नानन्तर-

कार्यसमं लक्षयति । प्रयत्नकार्यस्य प्रयत्नसम्पादनीयस्यानेकत्वात् अनेकविधयत्वात् अयमर्थः शब्दोऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते प्रयत्नानन्तरीयकत्वं प्रयत्नकार्यं घटादी प्रयत्नानन्तरीयकत्वमिति कौलकादावपि दृष्टं तत्र द्वितीयं न तज्जन्यत्वसाधकम् आद्ये तु असिद्धं तथा च सामान्यत एते हेतोरनभिमतविशेषनिराकरणेन प्रत्यवस्थानं कार्यसमा असिद्धदेशनाभासा धेयं अथवा प्रयत्नकार्याणां प्रयत्नकर्तव्यानां कर्तव्यप्रयत्नानामिति यावत् दादृशानां अनेकविधतादुक्तान्यस्य व्याघातकमुत्तरं कार्यसमा तथा चास्या आकृतिगणत्वात् मृताशुदग्निगतानामपि परियत्तः यथा तत्पक्षे किञ्चिदुपपन्नं भविव्यस्यति मृदाऽपि शार्ङ्गसमा कार्यकारणभावस्योपकारनियतत्वेऽनवस्येत्यनुपकारसमा इत्यादि ॥ ३७ ॥

अतीतरम् । शब्दस्य कार्यान्यत्वेऽकार्यत्वे प्रयत्नस्य वक्तृप्रयत्नस्य अहेतुत्वम्

प्रतिषेधेऽपि नमानो द्रोपः ॥ ३८ ॥

प्रतिषेधोऽप्यनेकान्तिकाः किञ्चिन् प्रतिषेधति किञ्चिदिति
 अनेकान्तिकात्वात्साधका इति, अथ वा नञ्प्रत्ययान्वित्यपत्ते
 प्रयत्नानन्तरमुत्पादो नाभिव्यक्तिरिति विनेपत्तेत्वभावः,
 नित्यत्वपक्षेऽपि प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिर्नोत्पाद इति विनेप-
 त्तेत्वभावः, सोऽयमुभयपक्षमभौ विनेपत्तेत्वभाव इत्युभयमप्य-
 नेकान्तिकाभिरिति ॥ ३८ ॥

एतावन्तम् इत्यत्र तदा ज्ञात् यदनुपलब्धिकारणमावरणादिकमुपपद्यते न च
 तत्रार्थसंश्लेषः आकृतिगतपक्षे न कार्याणां प्राप्तीनामन्वये ज्ञानाविधत्ते
 इदमुत्तरं प्रयत्नस्य तद्विषयप्रयत्नस्य अस्तित्वम् असाधकतासाधकत्वाभावः उप-
 लब्धेः कारणस्य प्रसादस्य निर्दोषवाक्यस्य वा उपपत्तिः निर्दोषवाक्याधीनोपपादं
 नदभादान् तदावाप्य स्वव्याघातकत्वादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति कार्यसप्तप्रकरणम् ॥ ७४ ॥

कार्यसप्तप्रकरणस्य एवं तावच्चातिवादिनं प्रति सर्वत्र सदुत्तरेणैवोद्धारः कार्य
 इत्यभिरुहितं तद्देवाभिमतं तत्र निर्णयविक्रयफलकत्वं कथायां सम्पद्यते असदुत्तरी-
 तावने पश्यथोः संप्रयोगवद्भाभिमतफलासिद्धिरिति व्युत्पादयितुं कथामासुर्यां
 पदपदीं शिष्यशिष्यायै प्रदर्शयति । प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न शब्दो नित्यत्वं साध-
 यति अनेकान्तिकादिति यो दीपः स त्वत्पक्षेऽपि तुल्यः प्रयत्नाभिव्यक्त-

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रति-
षेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ ४२ ॥

प्रतिषेधं द्वितीयं पक्षं सदोषमभ्युपेत्य तदुद्धारमनुज्ञा
अनुज्ञाय प्रतिषेधविप्रतिषेधे तृतीये पक्षे समानमनैकान्ति-
कत्वमिति समानं दूषणं प्रसजतो दूषणवादिनो मतानुज्ञा
प्रसज्यत इति पक्षमः पक्षः ॥ ४२ ॥

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे
परपक्षदोषाभ्युपगमात् समानो दोष इति ॥४३॥

स्थापनापक्षे प्रयत्नकार्यानैकत्वादिति दोषः स्थापना-
हेतुवादिनः स्वपक्षलक्षणो भवति, कस्मात् स्वपक्षसमुत्पत्त्यात्,
सोऽयं स्वपक्षलक्षणं दोषमपेक्षमाणोऽनुद्धृत्यानुज्ञाय प्रति-
षेधेऽपि समानो दोष इत्युपपद्यमानं दोषं परपक्ष उपसंहरति
इत्यं वानैकान्तिकः प्रतिषेध इति हेतुं निर्दिशति तत्र
स्वपक्षलक्षणापेक्षयोपपद्यमानदोषोपसंहारे हेतुनिर्देशे च सत्य-
नेन परपक्षोऽभ्युपगतो भवति, कथं ह्येता यः परेण प्रयत्न-
कार्यानैकत्वादित्यादिनाऽनैकान्तिकदोष उक्तस्तमनुद्धृत्य

पक्षः प्रतिषेधाप्रतिषेधेऽप्यनैकान्तिकत्वं तुल्यमिति वादिनस्मृतीदः पक्षः विप्रति-
षेधस्तत्रापि तद्वैवानैकान्तिकत्वं तत्त्वज्ञानदोषोद्धारनं वा चतुर्थः पक्षः [४१]

पक्षनं पक्षमाह प्रतिषेधं द्वितीयं पक्षं सदोषमभ्युपेत्य तत्र ननुक्तं दोष-
ननुद्धृत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे सदोषपक्षे तृतीये समानं दोषं प्रसज्यतस्य मतानु-
ज्ञानान्तर्कं निरुद्धस्यानन्वित्यर्थः ॥ ४२ ॥

यद् पक्षमाह । स्वपक्षः स्थापनापक्षः प्रयत्नः पक्षः तं लक्ष्येण प्रयत्नो

प्रतिषेधेऽपि समानो दोषो भवति यथा परस्य प्रतिषेधं सदोष-
मभ्युपेत्य प्रतिषेधेऽपि समानं दोषं प्रसजतः परपक्षाभ्युपग-
मात् समानो दोषो भवति, यथा परस्य प्रतिषेधं सदोषमभ्यु-
पेत्य प्रतिषेधेऽपि समानं दोषं प्रसजतो मतानुज्ञा प्रसज्यत
इति, स खल्वयं पष्टः पक्षः, तत्र खलु स्यापनाहेतुवादिनः
प्रथमतः तृतीयपक्षमपक्षाः, प्रतिषेधहेतुवादिनो द्वितीयचतुर्थ-
पक्षपक्षाः, तेषां साध्वसाधुतायां मीमांस्यमानायां चतुर्थ-
पक्षयोरविशेषात् पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः । चतुर्थपक्षे समान-
दोषत्वं परस्योच्यते प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोष इति,
पष्टेऽपि परपक्षाभ्युपगमात् समानो दोष इति समानदोषत्व-
मेवोच्यते, नार्थविशेषः कश्चिदस्ति समानस्तृतीयपक्षमयोः
पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः, तृतीयपक्षेऽपि प्रतिषेधेऽपि समानो दोष
इति समानत्वमभ्युपगम्यते, पक्षमपक्षेऽपि प्रतिषेधप्रतिषेधे
समानो दोषप्रसङ्गोऽभ्युपगम्यते नार्थविशेषः कश्चिदुच्यते इति,
तत्र पक्षमपक्षयोरर्थाविशेषात् पुनरुक्तदोषः, तृतीय-
चतुर्थयोर्मतानुज्ञा, प्रथमद्वितीययोर्विशेषहेत्वभाव इति, पष्ट-
पक्ष्यामुभयोरसिद्धिः, कदा पष्टपक्षी यदा प्रतिषेधेऽपि समानो
दोष इत्येवं प्रवर्तते तदोभयोः पक्षयोरसिद्धिः, यदा तु कार्या-
न्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेरित्यनेन तृतीयपक्षो
युज्यते तदा विशेषहेतुवचनात् प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः

तृतीयपक्षः स्वपक्षलक्षणस्यापेक्षा समादरः तत्र दोषादुद्भावनामिति कश्चित्वाच्यं
तदा च मदीयपक्षे दोषमनुज्ञात्वेव स्वपक्षापवादने कर्तुं शक्यं यथा हेतुनिर्दिष्टः
प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इति तावता तथापि मतादुज्ञा इति शक्यं तदा पष्ट

शब्दस्य नाभिव्यक्तिरिति सिद्धिः प्रथमपक्षो न षट्पक्षी प्रवर्तत इति ॥ ४३ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्याय-
स्याद्यनाह्निकम् ।

पञ्चमाध्यायस्य
द्वितीयाह्निकम् ।

विप्रतिपक्षप्रतिपक्षोर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वमिति संज्ञे-
पेणोक्तं तदिदानीं विभजनीयं निग्रहस्थानानि खलु
पराजयवस्तून्पराधाधिकरणानि प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवा-
श्रयाणि तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनश्चाभिसंस्पृशन्ते तेषां विभागः ।

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः
प्रतिज्ञासन्ध्यासो हेत्वन्तरसर्धान्तरं निरर्थकस-
विज्ञातार्थसपार्थकसप्राप्तकालं न्यूनसधिकं
पुनरुक्तामननुभाषणमज्ञानसप्रतिभा विज्ञेपो

पत्यासुभयोःपुत्रपुत्र्यादित्वादर्शासिद्धिः यदि तु स्यादनाद्यदी कतिचिदं
दृष्टव्येदं दृष्टयति तदा षट्पक्षी न प्रवर्तत इति ॥ ४३ ॥

इति स्यामासप्रकारम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्येण तदाः स्यात्पुत्रयोः

पञ्चमाध्यायस्याह्निकम् ॥ १ ॥

मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानु-
योगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि
॥ १ ॥

तानीमानि द्वाविंशतिधा विभज्य लक्ष्यन्ते ॥ १ ॥

प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञा-
हानिः ॥ २ ॥

साध्यधर्मप्रत्यनीकेन धर्मेण प्रत्यवस्थिते प्रतिदृष्टान्तधर्मं
स्वदृष्टान्तेऽभ्यनुजानन् प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिः,
निदर्शनम् ऐन्द्रियकत्वादित्यः शब्दो घटवदिति ह्यते अपर
आह दृष्टमैन्द्रियकत्वं सामान्ये नित्ये कस्मान्न तथा शब्द
इति प्रत्यवस्थिते इदमाह यद्यैन्द्रियकं सामान्यं नित्यं कामं

अर्थदानो नियहस्थानविशेषलक्षणाभिधानं, तदेव वाडिकायः सप्त चंष्ट
प्रकरणानि तत्र चायं प्रतिज्ञाहेतुन्यतराश्रित नियहस्थानपञ्चकविशेषलक्षणा-
प्रकरणम् अन्यानि च यथास्थानं वक्ष्यन्ते तत्र विशेषलक्षणार्थमादौ विभजते ।
अत्र चक्षुर्ये तेन एतानि तु नियहस्थानानि न पुनरपधारादिनाऽननुभाषणादिकं
न वा ऋटिति संवरणेन तिरोहिता च वाणीत्यर्थो लभ्यत इति प्राञ्जः नव्यान्तु
चकारोऽनुक्तसमुच्चये तेन दृष्टान्ते साधनवैकल्यादीनां परियहः ॥ १ ॥

तत्र क्रमेण प्रतिज्ञाहान्यादीनां लक्षणेषु वक्तव्येषु प्रथमोद्दिष्टां प्रतिज्ञाहानिं
लक्षयति । प्रतिज्ञाहानौ यत्र स प्रतिदृष्टान्तः परपक्षः स्वः स्वीयः दृष्टान्तो
यत्र स स्वदृष्टान्तः स्वपक्षः तथा च स्वपक्षे परपक्षधर्माभ्यनुज्ञा प्रतिज्ञाहानिः
स्वयं विशिष्याभिहितपरित्याग इति फलितार्थः सिद्धान्तस्तु स्वयं विशिष्य नाभि-
धीयत इति नापसिद्धान्तसादृश्यं स्वयं पक्षहेतुदृष्टान्तसाध्यतदन्यहानिमेदात्
पक्षधा भवति यथाशब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते प्रत्यभिज्ञया वाधितविषयोऽय-
मित्युत्तरिते अस्तु तर्हि घट एव पक्ष इति एवं तत्रैव ऐन्द्रियकत्वादिति हेती-

इति, एवं प्रतिषिद्धे पक्षे यदि ब्रूयात् कः पुनराह अनित्यः
शब्द इति, सोऽयं प्रतिज्ञातार्थनिर्णयः प्रतिज्ञासञ्चास इति ॥५॥

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो

हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥

निदर्शनम् एकप्रकृतीदं व्यक्तमिति प्रतिज्ञा, कस्माद्धेतोः
एकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात् सृत्पूर्वकाणां शरा-
वादीनां दृष्टं परिमाणं, यावान् प्रकृतेर्व्यूहो भवति तावान्
विकार इति, दृष्टञ्च प्रतिविकारं परिमाणम्, अस्ति चेदं
परिमाणं प्रतिव्यक्तं, तदेकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात्
पश्यामो व्यक्तमिदमेकप्रकृतीति । अस्य व्यभिचारेण प्रत्यव-
स्थानं, नानाप्रकृतीनामेकप्रकृतीनाञ्च विकाराणां दृष्टं परि-
माणमिति, एवं प्रत्यवस्थिते आह एकप्रकृतिसमन्वये सति
शरावादिविकाराणां परिमाणदर्शनात् सुखदुःखमोहसम-
न्वितं हीदं व्यक्तं परिमितं गृह्यते तत्र प्रकृत्यन्तररूपसम-
न्वयाभावे सत्येकप्रकृतित्वमिति, तदिदमविशेषोक्ते हेतौ
प्रतिषिद्धे विशेषं ब्रूवतो हेत्वन्तरं भवति, सति च हेत्वन्तर-

प्रतिज्ञासञ्चासं लक्षयति । पक्षस्य स्वाभिहितस्य परेष प्रतिषेधे कृते सति
तत्परिजिहीर्षया प्रतिज्ञाताद्यस्यापनयनमपलाप इत्यर्थः यथा शब्दोऽनित्य
पेन्द्रियकलादित्युक्ते सामान्ये व्यभिचारेण परेष प्रत्युक्ते क एवमाह शब्दोऽनित्य
इति । ५ ॥

हेत्वन्तरं लक्षयति । अत एव हेतावित्यनेन हेत्ववयवार्थो न विवक्षितोऽपि
तु साधकांशः स च हेत्ववयस्य उदाहरणादिस्त्री वा अविशेषोक्त इति पूर्वोक्त
इत्यर्थं दिग्भेदमिच्छत इति सामिप्रायं तेन परीकद्रूपणीदिग्धीर्षया तत्रैव हेतौ
विशेषपदान्तरप्रक्षेपोऽन्यहेतुकरणं वा इयमपि हेत्वन्तरं तथा च परीकद्रूपणीदिग्धी-
र्षया तत्रैव हेतौ पूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टवचनं हेत्व-

भावे पूर्वस्य होतोरसाधकत्वान्निग्रहस्थानं, हेत्वन्तरवचने सति यदि हेत्वर्थनिदर्शनो दृष्टान्त उपादीयते नेदं व्यक्तमेक-
प्रकृति भवति प्रकृत्यन्तरोपादानात्, अथ नोपादीयते दृष्टान्ते
हेत्वर्थस्यानिदर्शितस्य साधकभावानुपपत्तेरानर्थक्याडेतोर-
निवृत्तं निग्रहस्थानमिति ॥ ६ ॥

प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुतः साध्यसिद्धी
प्रकृतायां ब्रूयात् नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वादिति हेतुः, हेतुर्नाम
द्विनोतेर्धातोस्तुनिप्रत्यये क्तदन्तपदं, पदञ्च नामाख्यातोपसर्ग-
निपाताः अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद्द्विशिष्यमाणरूपः शब्दो
नाम, क्रियाकारकसमुदायः, कारकसङ्घाविशिष्टक्रियाकाल-
योगाभिधाय्याख्यातं, धात्वर्थमात्रञ्च कालाभिधानविशिष्टं,
योगेष्वर्थादभिव्यमानरूपा निपाताः उपसृज्यमानाः क्रियाव-
द्योतका उपसर्गा इत्येवमादि, तदर्थान्तरं वेदितव्यमिति ॥७॥

वर्गीक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥ ८ ॥

यथा नित्यः शब्दः कचटतपाः जवगडदगत्वात् भ्रमज्-

सर्वं हेतुं विशेषणत्वात् एव हेतुत्वरमिति प्रायः पूर्वोक्तत्वं हेत्वन्तरेण उदाहर-
णादौ वा यथा शब्दोऽनित्यः वाञ्छेन्द्रियप्रत्यक्षत्वादित्युक्ते सामान्यं; नैकान्तिकत्वं न
च प्रत्यक्षे सामान्यवत्त्वं सतीति विशेषणं एवं विशिष्टहेतुमुक्त्वा यथाञ्छेन्द्रियप्रत्यक्षे
तदन्तर्निर्देशमिच्छादृश्ये भूतत्वं प्रत्युक्ते विशिष्टोक्तौ एवमुपनयविशेषणोऽपि ॥ ६ ॥

समामं प्रतिज्ञाद्वैतव्यतराश्रितनियहृपयकविशेषलक्षणप्रकरणम् ॥ ७ ॥

अर्थान्तरं व्यथति । प्रकृता प्रकृतोपयुक्तात् ल्यवृत्त्यादि पपमो तेन प्रकृतोप-
दृष्टमदेसुप्रिन्नासम्बद्धार्थाभिधानम् अर्थान्तरं प्रकृतानाकारादित्याभिधानमिति कर्त्तव्यं
तार्थः यथा शब्दोऽनित्यः कृतत्वत्वादित्युक्ता शब्दो गुणः स चाकार्थार्थादि ॥ ७ ॥

घटधर्षवदिति एवं प्रकारं निरर्थकम्, अभिधानाभिधेय-
भावानुपपत्तौ अर्थगतेरभावाद् वर्णा एव क्रमेण निर्दिश्यन्त
इति ॥ ८ ॥

परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञात-
मविज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

यद्वाक्यं परिषदा प्रतिवादिना च त्रिरभिहितमपि न
विज्ञायते श्लिष्टशब्दमप्रतीतप्रयोगमतिद्रुतोच्चारितमित्येवमा-
दिना कारणेन तद्विज्ञातमविज्ञातार्थमसामर्थ्यसंवरणाय
प्रयुक्तमिति निग्रहस्थानमिति ॥ ९ ॥

निरर्थकं लक्षयति । वर्णानां क्रमेण निर्देशो जवगतेत्यादिप्रयोगस्तत्तुल्यो
निर्देशो निरर्थकं निग्रहस्थानं अवाचकपदप्रयोग इति फलितार्थः वाचकत्वं शक्या
निरुद्धलक्षणा शास्त्रपरिभाषया वा दीध्यं समयवत्त्व्यतिरेकेणैति विशेषणीयं
नेन यत्तापभंशेन विचारः कर्षण इति समयसम्बन्धसत्त्वापभंशे न दीपः ऋटिति
संवरणे तु न दीप इत्युक्तप्रायम् अस्य सम्भवः प्रमादादित्यवधेयम् ॥ ८ ॥

अविज्ञातार्थं लक्षयति । त्रिरभिहितं वादिनेति शेषः त्रिरभिधानं चानव-
धानादिनाऽवोधनिरासाय परिषत्प्रतिवाद्यन्तरेण विज्ञाते तु नाविज्ञातार्थ-
मिति भावः तथा च अविज्ञाताविकल्पव्युत्पत्तिपरिषत्प्रतिवादिदीधानुकूलोपस्थित्य-
जनकवाचकवाक्यप्रयोगोऽविज्ञातार्थमिति वाचकत्वनेन निरर्थकापार्थक्यव्युत्पत्तिः
अत्र च पराजानापादनेन मन जयो मविष्यतीति भ्रमादुक्तिसम्भवः न च यदा-
कथञ्चित्परो जेत्य इत्यजानापादनं न्यायनेवेति वाच्यं तथा सति भद्रकाले
परमदुर्गंधं यत्किञ्चिदभिधानेनैव सर्वत्र जयसम्भवात् एतस्य त्रिधासम्भवः असा-
धारणतन्त्रमात्रसिद्धं यदा पञ्चरुन्दादयो वीहानां तत्र रपादयः पञ्चन्द्रियाणि
च तदसम्भवः सविकल्पकं संज्ञासम्भवः रामहेपाभिनिवेशः संस्काररक्तम्बः सुख-
दुःखे वेदनासम्भवः निर्विकल्पकं ज्ञानसम्भवः द्वितीयमतिप्रसङ्गयोगमनपेक्षित-
रटिकं यदा कश्चिद्व्ययतिरुदुरयं त्रिरयनसमानानामधेयवान् तत्कृतुसत्त्वा-
दिवादि तृतीयं श्लिष्टं यदा द्वितीयावतीत्यादि एवम् अतिद्रुतोच्चारितादिकमपीति

Handwritten text at the top of the page, possibly a header or title, which is mostly illegible due to blurring and orientation. Some faint characters are visible, including what appears to be "Handwritten text" and "Page 1 of 1".

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥

प्रतिज्ञाटीनामवयवानामन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं न्यूनं निग्रहस्थानं, माधनाभावे साध्यामिदिरिति ॥ १२ ॥

हेतूदाहरणाधिकसधिकल् ॥ १३ ॥

एकेन ह्यतत्वादन्यतरस्यानर्घ्यमिति तदेतन्नियमाभ्युप-
गमे वेदितव्यमिति ॥ १३ ॥

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यतानुवादात् ॥ १४ ॥

अन्यतानुवादात् शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं वा, नित्यः शब्दो

परस्त्रीति तृतीयः पादः ज्यपराजयव्यवस्था षतुर्थः पादः एवं प्रतिज्ञाहेत्वादीनां
जनः तत्र समाचीमन्यामीहादिना व्यन्यामिधानमप्राप्तकालमिति ॥ ११ ॥

न्यूनं लक्षयति । अवयवेन स्वमास्वसिद्धेन तेन सौगतस्य इववयवाभिधाने-
ऽपि न न्यूनत्वं नन्ववयवहीनत्वं अवयवत्वावच्छिन्नाभावः तथा षाकघनमेव
स्यादत आहान्यतमेनापीति, तथा च यत्किञ्चिदवयवव्यन्यावयवाभिधानं फलितं
नद्यायनसिद्धान्तः सिद्धान्तविरुद्धानभ्युपगमात् अपि तु समाचीमादिनाऽनभि-
धानात् ॥ १२ ॥

अधिकं लक्षयति । हेतूदाहरणेषुपलक्ष्यं दूषणाद्यधिकमपि बोध्यं तथा
च हतकर्षव्यापुनरुक्ताभिधानमिति फलितम् अनुवादान् न हतकर्षव्यः सामि-
प्रायत्वात् प्रतिशाधिक्यस्य पुनरुक्तं धूनादाद्योकात् महानसवसत्वरवादित्यादिकन्तु
विना सनयवत्वं दायादिभनादुक्तमधिकं यथा महानसं महानसवदिति तु
साधिकं किन्तु पुनरुक्तम् ॥ १३ ॥

सनातं स्वसिद्धान्तानुसंगप्रयोगभासनिग्रहस्थानविक्र प्रकरणम् ॥ ७६ ॥

पुनरुक्तं लक्षयति । पुनर्वचनं पुनरुक्तं तस्य विभागाद्यं शब्दार्थयोरिति
नेन शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तञ्च लभ्यते अनुवादेऽतिथ्यातिवारपादान्यतानुवादादिति
अनुवादान्तरे सतीत्यर्थः निग्रहयोजनं पुनरभिधानं हि पुनरुक्तं अनुवादस्य

विज्ञातस्य वाक्यार्थस्य परिपदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदप्रत्युच्चारणन्तदननुभाषणं नाम निग्रहस्थानमिति, अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं परपक्षप्रतिषेधं ब्रूयात् ॥ १७ ॥

अविज्ञातञ्चाज्ञानम् ॥ १८ ॥

विज्ञातार्थस्य परिपदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदविज्ञानन्तदज्ञानं निग्रहस्थानमिति । अयं खल्वविज्ञाय कस्य प्रतिषेधं ब्रूयादिति ॥ १८ ॥

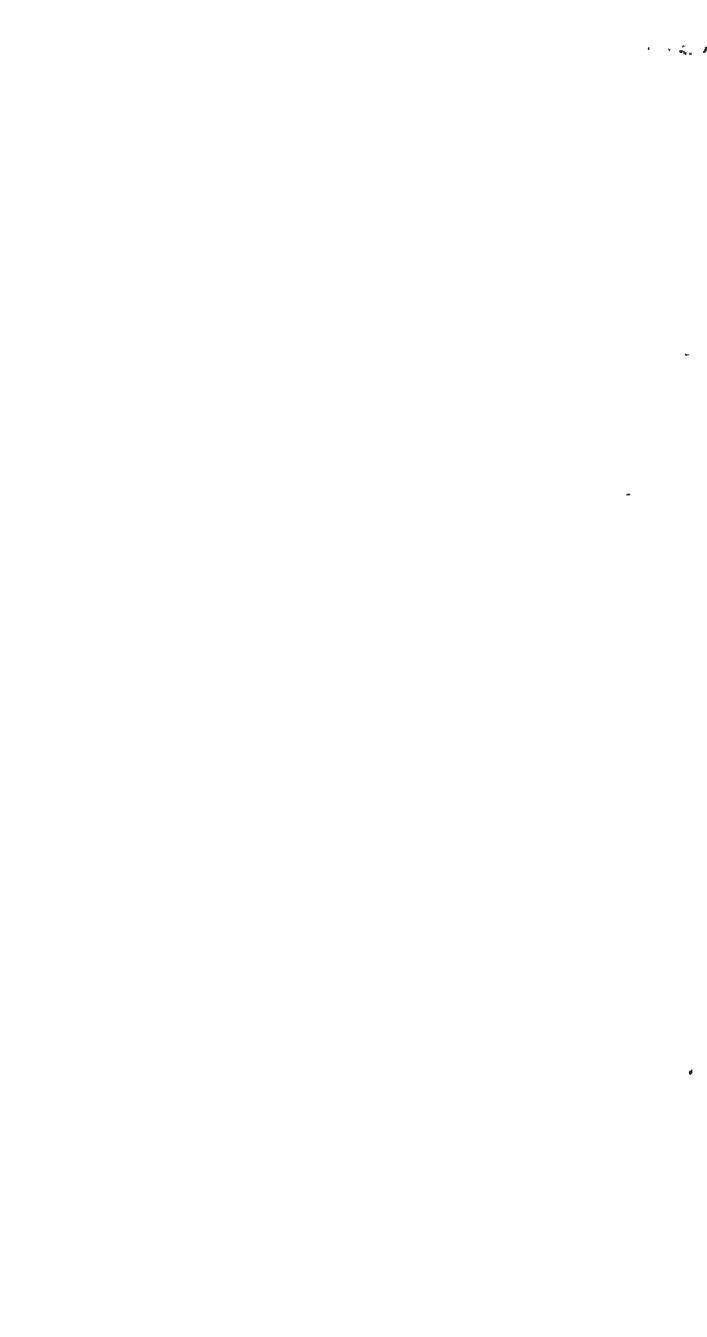
उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

परपक्षप्रतिषेधः उत्तरं तदुच्यते न प्रतिपद्यते तदा निगृहीतो भवति ॥ १९ ॥

अनुभाषणं लक्षयति । परिपदा विज्ञातस्य विशिष्य बुद्ध्यर्थस्य वादिना त्रिरभिहितस्य तथा च प्रथमवचनेऽनुभाषणे वादिना वारत्रयं वाक्यमिति दर्शितं तथा च त्रिरभिधानेऽपि यवानुभाषणविरोधी व्यापारः तवाननुभाषणं निग्रहस्थानमित्यर्थः अज्ञानं साहचर्यनिरासायाज्ञानमनाविष्कुर्वतेति द्विचेषसाहचर्यनिरासाय कथामविच्छिन्दतेति च विशेषणीयमित्याचार्याः न चाप्रतिभासाहचर्यं उत्तरप्रतिपत्तावपि सभाषीभादिनाऽनुभाषणसम्भवात् तदिदं अनुधां एकदेशानुवादाद्विपरीतानुवादात् क्षेत्रद्रूपणीक्या सम्भेन वेति सर्वानुपदेनानुवादात् पञ्चममित्याचार्याः क्वचिदज्ञानाप्रतिभाऽनुभाषणासाहचर्यं यद्विद्येत् शक्यते तदेवोच्यते ॥ १७ ॥

अज्ञानं लक्षयति । भावे कः अकारस्य परिपदा विज्ञातस्तेत्याद्यनुकर्षणार्थं-स्तथाच परिपदा विज्ञातस्य वादिना त्रिरभिहितस्याप्यविज्ञानमित्यर्थः इदञ्च किञ्चदसि बुध्यते एव नेत्याध्याविष्करेण ज्ञातुं शक्यत इति ॥ १८ ॥

अप्रतिभां लक्षयति । उत्तराहं परोक्तं बुद्ध्याऽपि यत्रोत्तरसमये उत्तरं न प्रतिपद्यते तथाप्रतिभा निग्रहस्थानं न चात्राननुभाषणस्यावश्यकत्वात् तदेव द्रूपदमस्त्विति वाच्यं परोक्ताऽनुवादे हि तत् यत्र परोक्तमनुद्यापि नोत्तरं प्रतिपद्यते तत्रासाहचर्यात् स्मृचन श्लोकपाठाद्युद्देश्या चैयम् ॥ १९ ॥

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्य्यनुयोज्योपेक्ष-
णम् ॥ २२ ॥

पर्य्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्या चोदनीयस्तस्योपेक्षणं
निग्रहस्थानं प्राप्तोऽसीत्यननुयोगः, एतच्च कस्य पराजय
इत्यनुक्त्या परिषदावचनीयं, न खलु निग्रहं प्राप्तः स्वकौपीनं
विहणुयादिति ॥ २२ ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनु-
योज्यानुयोगः ॥ २३ ॥

निग्रहस्थानलक्षणस्य मिथ्याध्वसायादनिग्रहस्थाने निग्र-
हीतोऽसीति परं ब्रुवन् निरनुयोज्यानुयोगान्निग्रहीतो
वेदितव्य इति ॥ २३ ॥

पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं लक्षयति । निग्रहस्थानं प्राप्तवतोऽनिग्रहः निग्रह-
स्थानानुद्भावनमित्यर्थः यत्र त्वनेकनिग्रहस्थानपाते एकतरोद्भावनं तत्र न पर्य्यनुयो-
ज्योपेक्षणम् अत्रसरे निग्रहस्थानोद्भावनत्वायच्छिन्नाभावस्यैव तस्मात् ननु वादिना
रूपमिदमुद्भाष्यं स्वकौपीनविवरणस्यायुक्तत्वादिति चेत् सत्यं मध्यस्थैवेदमुद्भाष्यं
वादे च स्वयमुद्भावनोऽप्यदोषः ॥ २२ ॥

निरनुयोज्यानुयोगं लक्षयति । अत्रसरे यद्यार्थनिग्रहस्थानोद्भावनातिरिक्तं
यद्विग्रहस्थानोद्भावनं तदित्यर्थः एतेनावसरे निग्रहस्थानोद्भावेन एकनिग्रहस्थाने
निग्रहस्थानान्तरोद्भावेन च नातिव्याप्तिः सोऽयं चतुर्धाच्छलं ज्ञातिरामासीदनुवसर-
रुद्धञ्च आभासो व्यभिचारादावसिद्ध्याद्युद्भावनम् अनवसररुद्धञ्चकाले
एवोद्भावनं यथा लक्ष्यं चेत् प्रतिज्ञाहानिः विप्रियसि चेत् हेतुनरन् एव नवसर-
नतीत्य रूपननपि यथा लक्ष्यनयाद्यस्यापशब्दादेः परिमंभासो एवमदुक्त्याद्या-
प्रानायननुभाषणपरिसरेऽनुद्भाष्यधीधाविष्करणानुभाषणप्रभे वादिनि तदुद्भावन-
मित्यादिकन्वयम् ॥ २३ ॥

तदस्यापनिदान्तोनिग्रहस्यानन्भवति । अथ नाभ्युपैति पक्षो-
ऽस्य न सिद्धति ॥ २४ ॥

हेत्वाभासाद्य यथोक्ताः ॥ २५ ॥

हेत्वाभासाद्य निग्रहस्यानानि किं पुनर्लक्षणान्तरयोगात्
हेत्वाभासाः निग्रहस्यानत्वमापन्नाः यथा प्रमाणाणि प्रमेयत्व-
मित्यत आह । यथोक्ता इति । हेत्वाभासलक्षणेनैव निग्रह-
स्यानभाव इति । त इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा
लक्षिताः परीक्षिताश्चेति ॥ २५ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये षष्ठमाध्यायस्य द्वितीयाह्निकं
मन्मासद्वयं षष्ठसोऽध्यायः ॥ ५ ॥

तदस्यापमिद्वान्त्तोनिग्रहस्यानभवति । अथ नाभ्युपैति पक्षो-
ऽस्य न मिद्वति ॥ २४ ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २५ ॥

हेत्वाभासाश्च निग्रहस्यानानि किं पुनर्लक्षणान्तरयोगात्
हेत्वाभासाः निग्रहस्यानत्वमापन्नाः यथा प्रमाणाणि प्रमेयत्व-
मित्यत आह । यथोक्ता इति । हेत्वाभासलक्षणैव निग्रह-
स्यानभाव इति । त इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा
लक्षिताः परीक्षिताश्चेति ॥ २५ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये षष्ठमाध्यायस्य द्वितीयाह्निकं
मन्नामसायं षष्ठमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

